Radar Advies

VERWEY JONKER Instituut

Anti-institutionalisme in Nederland

Exploratieve overzichtsstudie van gedachtegoed, organisatie, voedingsbodems, risico's en bestaande handelingsperspectieven

Inhoud

Samenvatting 3

Summary 10

1 Introductie 16

1.1. Probleemschets 16
1.2. Doelstelling en onderzoeksvragen 18
1.3. Onderzoeksopzet 20
1.4. Leeswijzer 21

2 Anti-institutioneel gedachtegoed 22

2.1. Het centrale ‘kwaadaardige elite’ narratief 22
2.2. Subnarratieven binnen het ‘kwaadaardige elite’ narratief 23
2.3. Organisatiegraad en subculturen anti-institutioneel gedachtegoed 29
2.4. Regionale dimensie en aantal aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed 34
2.5. Anti-institutionele bewegingen in het buitenland 34
2.6. Kruisbestuivingen met ander gedachtegoed 37
2.7. Samenvatting: beantwoording onderzoeksvragen 38

3 Voedingsbodems en achtergrondkenmerken 42

3.2. Voedingsbodems voor vertrouwensverlies en wantrouwen in instituties 43
3.3. Ontvankelijkheid voor complottheorieën 47
3.4. Kenmerken, achtergronden en motieven van aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed 49
3.5. Samenvatting: beantwoording onderzoeksvragen 52

4 Anti-institutionele radicalisering 55

4.1. Wetenschappelijke inzichten over ontwikkelpaden voor radicalisering 55
4.2. Ontwikkelpaden van anti-institutionele radicalisering 57
4.3. Online mechanismen bij anti-institutionele radicalisering 61
4.4. Offline manifestaties van de anti-institutionele beweging 64
4.5. Samenvatting: beantwoording onderzoeksvragen 64

5 Risico’s anti-institutioneel extremisme voor democratische rechtsorde 70

5.1. In het kort: de democratische rechtsorde 70
5.2. Ondermijning en potentiële dreiging 71
5.3. Factoren die actoren kunnen weerhouden van extremistische activiteiten 75
5.4. Anti-institutionele rechtszaken in Nederland 76
5.5. Samenvatting: beantwoording onderzoeksvragen 77

6 Conclusies en suggesties voor vervolgonderzoek 80

6.1. Conclusies 80
6.2. Suggesties voor vervolgonderzoek 82

7 Handelingsperspectieven 84

7.1. Introductie 84
7.2. Handelingsperspectieven ‘Omgang met aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed’ 86
7.3. Handelingsperspectieven preventieve lokale aanpak 92
7.4. Handelingsperspectieven vergroten veerkracht en weerbaarheid 94
7.5. Handelingsperspectieven bovenlokale coördinatie 97

Referentielijst 98

Bijlage A. Nadere toelichting handelingsperspectieven cluster 1 106

Bijlage B. Methodische verantwoording sociale media analyse 108

Samenvatting

Doelstelling van het onderzoek

In opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum (WODC) hebben het Verwey-Jonker Instituut en RadarAdvies een exploratief onderzoek uitgevoerd naar de huidige stand van zaken van anti-institutionalisme in Nederland. Hierbij is gekeken naar gedachtegoed, organisatiegraad, voedingsbodems, mogelijke ontwikkelpaden van radicalisering en mogelijke risico's voor de democratische rechtsorde. Op basis van de bevindingen zijn mogelijke haalbare handelingsperspectieven beschreven voor beleidsmakers, gemeenten en uitvoerend professionals. Tenslotte beoogt het onderzoek mogelijke handelingsperspectieven in kaart te brengen en aan te reiken voor beleidsmakers, gemeenten en handhavers van de openbare orde. Dit zijn handelingsperspectieven voor zowel een constructieve omgang met mensen met anti-institutionele overtuigingen en handvatten ter versterking van de maatschappelijke en institutionele weerbaarheid tegen anti-institutioneel extremisme.

Opzet van het onderzoek

De methodische uitvoering van dit onderzoek bestond uit verschillende onderdelen: een deskresearch, sociale media analyse, interviews en een validatiesessie. De deskresearch bestond uit een open bronnenonderzoek op basis van wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke publicaties uit zowel Nederland als het buitenland. Om meer duiding te kunnen geven aan de inhoud van (sub)narratieven en veelbesproken thema's binnen de anti-institutionele beweging is aanvullend een verkennende sociale media inhoudsanalyse uitgevoerd van openbare, publiek toegankelijke anti-institutionele narratieven. Om de bevindingen uit de deskresearch te kunnen verdiepen hebben de onderzoekers diepte-interviews afgenomen met zestien experts op het fenomeen anti-institutioneel extremisme: academici (uit zowel Nederland als uit het buitenland), experts uit het veld en uit het zorg-, sociaal- en veiligheidsdomein (zorg- en veiligheidshuizen, psychiatrie, politie, Landelijk Steunpunt Extremisme, LIEC/RIEC, reclassering). Ook is gesproken met de landelijke overheidsdiensten (NCTV, AIVD). Aan alle geïnterviewde experts zijn de voorlopige bevindingen uit de deskresearch voorgelegd, met daarbij de vraag om hierop te reflecteren en aan te vullen. De bevindingen uit zowel de literatuurstudie als de interviews zijn vervolgens in een zogeheten validatiesessie voorgelegd aan academici en experts uit het veld. Deze sessie had twee doelen: 1) het bespreken en daarmee duiden en reflecteren op de onderzoeksresultaten en de beantwoording van de onderzoeksvragen; en 2) het gezamenlijk doordenken en verfijnen van haalbare handelingsperspectieven voor het tegengaan van anti-institutioneel extremisme, aan de hand van diverse casussen. De onderzoekers zijn gedurende het onderzoeksproces begeleid en geadviseerd door een begeleidingscommissie van wetenschappers en beleid.

Opmerking bij het onderzoek

Het aanhangen van anti-institutionele overtuigingen is niet verboden in Nederland en komt veelal voort uit oprechte zorgen en grieven jegens overheid en instituties. Ook zijn zeker niet alle groepen binnen de bredere anti-institutionele beweging een risico voor de samenleving of democratie. Uit anti-institutioneel wantrouwen en complotdenken kunnen extremistische gedragingen voortkomen, maar dat gebeurt zeker niet altijd. In dit rapport wordt onderbouwd dat de overgrote meerderheid van de personen met anti-institutionele overtuigingen niet geweldsbereid of anderszins extremistisch is. Om het fenomeen goed te kunnen begrijpen is het daarom relevant om ook te kijken naar verschijningsvormen van anti-institutionele sentimenten waarin (nog) geen sprake is van extremisme. Dit onderzoek heeft daardoor een brede insteek waarin aandacht is voor diverse fasen en gradaties van anti-institutionalisme en de daaraan gerelateerde motieven en (sub)narratieven, welke verschillende handelingsperspectieven kunnen vereisen. Om te voorkomen dat het aantal personen dat bereid is tot extremistisch handelen toeneemt is het belangrijk om preventief te handelen. Daarbij zou naast het veiligheidsperspectief ook, en misschien vooral, het sociaal- en zorgperspectief centraal moeten staan. Het onderzoek beoogt daarom handvatten te bieden voor een constructieve en empathische omgang met mensen met anti-institutionele overtuigingen, met oog voor onderliggende ongenoegens of problematieken; naast handvatten om de maatschappelijke en institutionele weerbaarheid tegen anti-institutioneel extremisme te kunnen versterken.

Onderzoeksresultaten

De belangrijkste bevindingen van het onderzoek zijn de volgende:

Het 'kwaadaardige elite' narratief fungeert als een overkoepelend verhaal dat uiteenlopende maatschappelijke onvrede herleidt tot één vermeende oorzaak: de kwaadaardige, manipulerende elite. De brede toepasbaarheid van het narratief maakt het bijzonder krachtig en wendbaar. Thema's als klimaatverandering, coronamaatregelen, inflatie, migratie en 'woke'-beleid worden binnen deze denkkaders niet als op zichzelf staande of complexe maatschappelijke vraagstukken gezien, maar als onderdelen van een grotere, verborgen agenda. Hierdoor functioneert het elite-narratief als

een koepelnarratief, waarbinnen uiteenlopende subnarratieven samenkomen en elkaar versterken. Diezelfde pluraliteit en ambiguïteit is zichtbaar in boodschappen die anti-institutionele netwerken verspreiden. Gevolg hiervan is dat aanhangers van deze bewegingen, ondanks hun diverse achtergronden of zelfs schijnbare tegenstrijdigheden, elkaar vinden in een gemeenschappelijk doel. Begrippen als 'vrijheid', 'soevereiniteit', 'de elite', of 'het systeem' blijven vaak bewust vaag en worden niet inhoudelijk uitgewerkt. Hierdoor kunnen zij functioneren als bindende symbolen die verschillende achtergronden, overtuigingen en ideologische posities overstijgen. De strategie van ideologische wendbaarheid verklaart mede waarom anti-institutionele bewegingen zich blijven aanpassen aan actuele gebeurtenissen en voortdurend nieuwe thema's incorporeren. Het centrale narratief over de kwaadaardige elite blijft overeind, maar de inhoudelijke accenten verschuiven, zoals van corona naar klimaat, LHBTI+ et cetera. Ook complottheorieën die anti-institutionele narratieven uitdragen, passen zich voortdurend aan actualiteiten aan. Dit maakt het gedachtegoed niet alleen flexibel en moeilijk te vatten, maar ook aantrekkelijk voor een breed en ideologisch divers publiek. De subnarratieven zijn geen louter op zichzelf staande narratieven, maar overlappen vaak overlappen of zijn verweven met elkaar, waardoor er in feite een 'saladebar' aan subnarratieven bestaat. Een individu met bijvoorbeeld kritiek op stikstofbeleid, kan via (vooral) online gemeenschappen snel geconfronteerd en geïnspireerd worden door andere subnarratieven. Het internet speelt dan ook een belangrijke rol binnen de verspreiding van het anti-institutionele gedachtegoed en daarbij horende subnarratieven.

Hoewel op hoofdlijnen sprake is van een gedeelde anti-institutionele ideologie is er nauwelijks sprake van formeel georganiseerde groepen met een duidelijke interne structuur, communicatie of duidelijk omschreven gemeenschappelijke doelen. Binnen dat bredere, weinig gestructureerde milieu zijn wel verschillende subculturen zoals de soevereinen, conspiritualisten en preppers te onderscheiden die – ondanks het ontbreken van formele organisatie – een herkenbare stijl, motivatie of focus delen. De belangrijkste subcultuur in Nederland betreft de soevereinen, welke subcultuur wij in dit onderzoek nader hebben uitgelicht. Hoewel binnen de soevereine subcultuur geen sprake is van een klassieke organisatiestructuur, zijn er wel herkenbare elementen van coördinatie, gedeelde praktijken en onderlinge verbinding, met name op het niveau van ideologische kernopvattingen en actiemethodes. De 'structuur' bestaat hier niet uit een klassieke organisatie van mensen, maar uit gedeelde overtuigingen, procedures en symboliek – die zorgen voor een zekere uniformiteit, zonder dat er een centrale aansturing aan ten grondslag ligt. Er zijn soms fysieke bijeenkomsten, wat erop duidt dat sommige mensen elkaar opzoeken. Echter, de verspreiding van het gedachtegoed vindt voornamelijk online plaats, waar methodes om in actie te komen laagdrempelig beschikbaar zijn. Websites, Telegramgroepen en podcasts functioneren als informele platforms waarop ideeën, documenten en strategieën worden gedeeld. Het lidmaatschap van de online groepen is hoofdzakelijk passief en fluïde. De meeste leden zijn waarschijnlijk eenlingen die weinig onderling contact hebben. Wel faciliteren informele platforms gedeelde actiemethodes zoals het opstellen van documenten met behulp waarvan personen zich 'soeverein' kunnen verklaren of het sturen van brieven aan overheidsfunctionarissen, en het verwijzen naar gedeelde pseudo juridische bronnen.

Hoewel nauwelijks sprake is van formele en structurele organisatie, zijn er binnen de soevereine stroming aanjagers die soms veel volgers hebben. Ook zijn er online chatgroepen met soms veel leden. Aanjagers zijn actief binnen verschillende groepen en nemen daarbinnen een prominente rol in, bijvoorbeeld door het geven van lezingen of het verkopen van cursussen. Voor aanjagers geldt dat zij elkaar weten te vinden, maar ook dat zij veelal moeilijk door één deur lijken te kunnen, wat de verdere groei tot een gestructureerde beweging met overkoepelende aansturing belemmert. Een belangrijke rol van de aanjagers is het creëren en propageren van een online aanbod van documenten, adviezen en workshops/webinars tot officiële ogende identiteitsbewijzen als paspoorten en rijbewijzen. Dit is voor een deel van de aanjagers ook een verdienmodel. Hierdoor kunnen volgers gebruik maken van de in de voorgaande alinea genoemde gedeelde actiemethodes.

Nederlandse anti-institutionele activisten en extremisten halen inspiratie vanuit anti-institutionele narratieven die worden geuit door Duitse, Amerikaanse en Canadese groepen, zoals de Duitse Reichsbürger en Querdenker-beweging; en Amerikaanse sovereign citizens. Het blijft vooral bij inspiratie. De soevereinenbeweging in Nederland overlapt inhoudelijk met zowel de Reichsbürger beweging Duitsland als met de soevereinen bewegingen in de Verenigde Staten en Canada. Echter, de onderlinge contacten lijken beperkt. In het onderzoek zijn geen aanwijzingen gevonden dat gestructureerd wordt samengewerkt met groepen uit het buitenland. In plaats van gestructureerde samenwerking, lijkt eerder sprake te zijn van ideologische kruisbestuiving. Ondanks de inhoudelijke overlap tussen anti-institutionele stromingen in westerse landen – bijvoorbeeld in de vorm van het soevereiniteitsdenken en Common Law-ideologieën, zijn het in Nederland juist vaak lokale grieven die leiden tot anti-institutionele sentimenten.

Achtergrondkenmerken en motieven van aanhangers met aanknopingspunten voor handelingsperspectieven

De omgang met aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed en preventie van mogelijke radicalisering naar anti-institutioneel extremisme vraagt om een gedeeltelijk andere benadering dan bij jihadisme of rechtsextremisme. Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed zijn doorgaans geen leden van gewelddadige netwerken, maar individuen die zich miskend, uitgesloten of vastgelopen in het systeem voelen . Ze vallen daardoor regelmatig tussen wal en schip binnen bestaande radicaliseringsaanpakken. Uit anti-institutioneel wantrouwen en complotdenken kunnen extremistische gedragingen voortkomen, maar dat gebeurt zeker niet altijd. Zoals in dit rapport is onderbouwd, is de overgrote meerderheid van de personen met anti-institutionele overtuigingen niet geweldsbereid of anderszins extremistisch. Om te voorkomen dat het aantal personen dat bereid is tot extremistisch handelen toeneemt, is het belangrijk om preventief én begrenzend te handelen. Hierin moet naast het veiligheidsperspectief ook, en vooral, het sociaal- en zorgperspectief centraal staan. Voor de identificatie en keuze van handelingsperspectieven is het relevant om te werken vanuit een preventieve aanpak waarbij rekening wordt gehouden met achtergrondkenmerken, motieven / voedingsbodems, triggerfactoren en eventuele fase van radicalisering waarin een persoon zich bevindt. Onderstaande conclusies geven aandachtspunten en aanknopingspunten voor mogelijke handelingsperspectieven voor de overheid en uitvoerend professionals. Waar mogelijk belichten we daarbij ook eventuele relevante verschillen met links-, rechts- en religieuze radicalisering en extremisme.

Aandachtspunten

Het aanhangen van anti-institutionele extremistische narratieven is niet verboden in Nederland en maakt iemand nog niet tot een extremist. Hetzelfde geldt voor personen die niet actief lid zijn van online anti-institutionele chat groepen; voor personen die zich ‘soeverein’ verklaren in brieven aan de gemeente of instanties of nog een stap verder gaan en bijvoorbeeld schulden of belastingen niet betalen. Bestempel deze personen niet direct als ‘extremisten’.

Wees ook terughoudend om personen met anti-institutionele overtuigingen te ‘labelen’. Zet deze mensen niet weg als ‘wappies’ die in complottheorieën geloven en label hen niet als ‘gekkies’ op basis van eventuele psychologische of psychiatrische problematieken. Of zoals Nanninga en Valk (2025) ditzelfde punt verwoorden: “Het ridiculiseren en pathologiseren van anti-institutionele actoren plaatst hun zorgen en ervaringen buiten de norm en kan polarisatie versterken”.

Signalen van anti-institutionele radicalisering komen vaak binnen via het onderwijs, wijkteams of politie. Meer dan bij jihadisme of rechts-extremisme kunnen uitingen van anti-institutioneel extremisme óók worden gesignaleerd door partijen als de Belastingdienst, CJIB, deurwaarders, leerplichtambtenaren of gemeentelijke belastingafdelingen. Dat betekent dat het opsporen en duiden van risicosignalen veel vaker kan beginnen buiten de klassieke veiligheidspartners om. De samenwerking in de keten vraagt dan ook om een bredere blik en het activeren van partners die niet altijd gewend zijn om radicalisering te signaleren.

Anti-institutionele radicalisering en extremisme vereisen in gemeenten een geïntegreerde benadering waarbij betrokkenen uit verschillende domeinen, zoals CTER en ondermijning of veiligheid, zorg en maatschappelijke dienstverlening, nauw samenwerken om fenomenen te kunnen herkennen, duiden en adresseren. Door samenwerkingsstructuren over de beleidsdomeinen heen te versterken, kunnen gemeenten beter inspelen op het dynamische karakter van radicalisering en extremisme. Dat geldt ook voor het signaleren en aanpakken van psychische en andere persoonlijke problemen die onderliggend zijn aan zorgwekkende anti-institutionele radicalisering, of daarbij een versterkende rol spelen.

Geef meer aandacht aan de risico’s voor kinderen. Kinderen van ouders met anti-institutioneel gedachtegoed zijn een onderbelichte groep als het gaat om de korte en lange termijn risico’s. Dit kan op de lange termijn de ontwikkeling van kinderen ernstig schaden en consequenties hebben voor de maatschappij als geheel. Deze risico’s vergen de betrokkenheid van andere partijen in de aanpak zoals het vroegtijdig betrekken van de Raad voor de Kinderbescherming.

Kenmerken en achtergronden van aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed

Houd rekening met de relatief hogere leeftijd van aanhangers van anti-institutionele overtuigingen in vergelijking met personen die jihadistisch, links- of rechtsextremistisch gedachtegoed aanhangen. Het betreft relatief vaak mannen en in mindere mate vrouwen van middelbare of oudere leeftijd (40 jaar en ouder) die negatieve ervaringen en frustraties hebben opgedaan die jeugdigen nog niet hebben. Zoals frustraties in het persoonlijk leven waaronder baanverlies, scheiding en gezondheidsproblemen. Veelal in combinatie met negatieve ervaringen met instituties als het gaat om de afhandeling hiervan.

Geef nadrukkelijk aandacht aan niet-stedelijke regio’s. Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed zijn bovengemiddeld vaak woonachtig in rurale gebieden en dorpen met ‘relatief sterke gevoelens’ van maatschappelijk onbehagen en anti-Randstedelijk ressentiment. En in dorpen met hechte gemeenschappen die gewend zijn om problemen zelf (buiten de overheid om) op te lossen of in agrarische gemeenten waar het verzet tegen stikstofbeleid relatief sterk aanwezig is.

Wees ervan bewust dat mensen met anti-institutionele overtuigingen niet over één kam geschoren kunnen worden. Het betreft een zeer heterogene groep met uiteenlopende achtergronden en motieven. Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed hebben qua opleiding, sociaal-economische omstandigheden en werk zeer uiteenlopende achtergronden. Werklozen en gepensioneerden zijn relatief oververtegenwoordigd, maar onder de aanhangers van het anti-institutioneel gedachtegoed behoren ook werkenden en ondernemers. Motieven voor anti-institutionele sentimenten variëren met de sociaaleconomische situatie van personen. Mensen met een lagere opleiding of lager inkomen hebben bijvoorbeeld vaak een gevoel van uitsluiting, economische onzekerheid of financiële problemen als motief/trigger. Bij hoger opgeleiden of ondernemers zijn het vaker persoonlijke tegenslagen of zakelijke problemen waarvan ze de overheid de schuld geven. Ingrijpende levensgebeurtenissen zoals scheiding, conflicten met familie, ontslag, of ernstige ziekte kunnen ook motieven en triggerfactoren zijn. Daarnaast kunnen frustraties in het dagelijks leven zoals opvoedings- of relatieproblemen, of problemen in contacten met instanties kunnen een rol spelen.

Bij aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed zijn motieven minder vaak ideologisch ingestoken dan bij links-, rechts- en religieuze radicalisering. Er is een groep die daadwerkelijk ideologisch in het anti-institutionele gedachtegoed gelooft en hier ook acties aan verbindt. Echter veel mensen binnen de doelgroep zijn niet of minder ideologisch gemotiveerd, en handelen vanuit persoonlijke frustraties, verlieservaringen of systemisch wantrouwen. Juist vanwege deze achtergronden bevinden sommigen zich nog in contact met hulpverlenende instanties. Dit biedt mogelijkheden voor vroegtijdige interventie, mits professionals in het sociaal- en zorgdomein toegerust zijn om signalen te herkennen en het gesprek hierover aan te gaan. Een rode draad en leidend principe daarbij is om goed te luisteren naar personen en in te schatten op basis van welke motivaties c.q. onderliggende problematieken zij zijn gekomen tot het aanhangen en eventueel uiten van anti-institutioneel gedachtegoed.

Motieven om actief te worden (‘participeren’) in anti-institutionele groepen

Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed hebben regelmatig de behoefte om verklaringen te vinden voor hetgeen dat hen in het leven is overkomen, of verklaringen voor maatschappelijke ontwikkelingen waarover ze negatief zijn of die ze niet goed begrijpen. Door zich actief aan te sluiten bij een anti-institutionele groep of community verkrijgen ze duiding over wat er aan de hand zou zijn, ook voor hun persoonlijke omstandigheden. De indruk kan worden gewekt dat anti-institutionele overtuigingen en -handelingen mensen vooral overkomen en dat ze begrijpelijk zijn, vanwege leed en persoonlijke grieven. Echter we mogen niet aan de rol van eigen verantwoordelijkheid en aan bewuste keuzen van mensen voorbijgaan. Binnen deze context moeten aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed worden gezien als personen die bewuste keuzen maken, en dus niet slechts passief slachtoffer zijn van sociale media, retoriek van politici of influencers. Zo is bij anti-institutionele radicalisering de behoefte aan een doel in het leven en gezien worden (status) door anderen relatief sterk aanwezig (meer dan bij links-, rechts- en religieuze radicalisering). Ook handelen uit opportunisme als een mogelijke oplossing voor persoonlijke problemen (reddingsboei) is bij anti-institutionele radicalisering sterker aanwezig dan bij links-, rechts- en religieuze radicalisering.

Motieven en triggers gewelddadige acties

Het rapport benoemt acht factoren die anti-institutionele extremisten kunnen weerhouden van het plegen van (gewelddadige) extremistische en/of terroristische activiteiten. Dit zijn: ‘ideologie speelt een beperkte rol’, ‘beperkte oproepen tot geweld’, ‘opvatting dat mensen zelf wakker moeten worden’, ‘beperkte aansturing’, ‘beperkte cohesie’, ‘mogelijkheden voor andere uitingsmogelijkheden dan geweld’, ‘geen samenhangende heldere romantische beelden of beloningen’ en ‘gevoeligheid voor luisterend oor, empathische en op hulp gerichte aanpak’. De eerste zeven categorieën zijn verklaringen en karakteristieken die gekoppeld zijn aan de anti-institutionele beweging zelf, zoals ideologie en organisatiegraad. Hierop kan door overheid en professionals weinig invloed worden uitgeoefend. De laatste categorie ‘gevoeligheid voor luisterend oor, empathische en op hulp gerichte aanpak’ biedt wel handelingsperspectieven. Een constructieve houding naar personen met anti-institutionele overtuigingen en/of die anti-institutionele acties uitvoeren is een beschermende factor welke individuen kan weerhouden tot (verdere) radicalisering. Het is voor ambtenaren/beleidsmakers en uitvoerend professionals daarbij belangrijk om kennis te nemen van factoren die het risico op mogelijke geweldsbereidheid kunnen vergroten. En het is daarbij ook belangrijk om deze te herkennen in persoonlijke contacten of gesprekken met personen met anti-institutionele overtuigingen. Samengevat gaat het om factoren zoals eerdere ervaringen met geweld, zowel als slachtoffer of als dader; traumatische levensgebeurtenissen; wanhoop en gevoelens van uitzichtloosheid als gevolg van grote persoonlijke problemen in combinatie met frustraties in contacten met overheid en instituties in de afdoening hiervan; extra risico’s bij mensen die getraind zijn in het gebruiken van geweld, bijvoorbeeld als beroepsmilitair of politieagent. Men mag niet naïef zijn met betrekking tot mogelijke veiligheidsrisico’s. Een klein deel is bereid en in staat geweld te gebruiken. Daarnaast komt doxing, bedreiging en intimidatie van overheidsfunctionarissen door deze doelgroep veel voor. Dit kan potentieel grote impact hebben op het uitvoeren van werkzaamheden en op het privéleven van professionals. Het is daarom van belang om als professional, maar zeker ook als organisatie, gesprekken met soevereinen voor te bereiden en enkele voorzorgsmaatregelen te nemen (zie handelingsperspectief voor nadere toelichting hierop).

Bestaande, uitvoerbare handelingsperspectieven

Op basis van de literatuur- en documentenstudie en expertinterviews worden in het rapport veertien mogelijke uitvoerbare handelingsperspectieven geïdentificeerd voor een constructieve, empathische én begrenzende omgang met mensen met anti-institutionele overtuigingen. De handelingsperspectieven worden gecategoriseerd in vier clusters:

1. Omgang met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen (door ambtenaren en uitvoerend professionals die direct contact hebben).
2. Preventieve lokale aanpak door gemeenten en lokale partners (beleid, bestuur).
3. Vergroten veerkracht en maatschappelijke weerbaarheid (ambtenaren en uitvoerend professionals; Gemeenten; Rijk).
4. Bovenlokale coördinatie vanuit het Rijk.

De onderstaande figuur geeft een overzicht van de geïdentificeerde handelingsperspectieven (‘hoe’). Deze zijn geclusterd naar wie is aan zet (‘wie’) en waarop richt de aanpak zich (‘wat’).

	CLUSTER 1: Omgang met aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed	**CLUSTER 2:** Preventieve aanpak	**CLUSTER 3:** Vergroten van veerkracht en weerbaarheid	**CLUSTER 4:** Bovenlokale coördinatie
WIE	Ambtenaren en uitvoerend professinals met direct contact	Gemeenten (beleid en bestuur) en lokale partners	Ambtenaren en uitvoerend professionals; Gemeenten; en Rijk	Rijk
WAT	Omgang met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen	Preventieve integrale, lokale aanpak	Vergroten veekracht en weerbaarheid	Bovenlokale coördinatie integrale aanpak en gedeelde kaders
HOE	(1) Omgaan met wantrouwen en vijandigheid; empatische gespreksvoering; effectieve communicatie en grenzen stellen (2) Betekenisvol contact: wat hebben deze mensen nodig en hoe kunnen instituties daarin voorzien (3) Onderliggende psychosociale- en andere problematieken beter begrijpen en beter ingrijpen (4) Herkennen van en omgaan met complotdenken (5) Bewustzijn vergroten over factoren die rol spelen bij geweldsbereidheid (6) Normeren en begrenzen	(7) Domeinoverstijgend samenwerken (8) Faciliteren kennisopbouw- en uitwissling (9) Aanscherpen signalerings-structuren (10) Bewustwording en prioriteit vergroten bij bestuur en partners	(11) Vergroten van veerkracht (individueel, omgeving en samenleving) (12) Vergroten maatschappelijke weerbaarheid (waaronder: benaderbare, transparante, rechtvaardige overheid, burgerschaps-vorming, maatschappelijke betrokkenheid en dialoog) (13) Vergroten maatschapplijke weerbaarheid tegen complottheorieën	(14) Lerend netwerk, eenduidige postionering van thema, handelings-perspectieven per beroepsgroep, vervolgonderzoek, verbinden preventie en repressie

Suggesties voor vervolgonderzoek

Binnen dit onderzoek zijn geen aanvullende verdiepende interviews afgenomen met individuen die actief zijn in anti-institutionele groepen. De meerwaarde van zulke gesprekken zou zijn om bevindingen van het onderzoek bij hen nader te kunnen toetsen, te verdiepen en te nuanceren. Ook kan met deze onderzoeksmethode mogelijk meer inzicht worden verkregen in offline manifestaties van anti-institutioneel gedachtegoed, aangezien we deze onderzoeksvraag in dit onderzoek slechts beperkt hebben kunnen beantwoorden. De eerste aanbeveling voor vervolgonderzoek is dan ook om verdiepende gesprekken te voeren met personen die actief zijn in de anti-institutionele beweging. Daarbij kan worden gedacht aan diepte interviews met actieve individuen, zoals personen die anti-institutionele narratieven actief verspreiden of die 'aanjagers' zijn binnen anti-institutionele netwerken. Ook kan worden gedacht aan diepte interviews met individuen die meer passief zijn, zoals personen die lid zijn van online anti-institutionele communities maar daarin beperkt actief zijn.

In het onderzoek bleek het mogelijk om vooral voor de soevereinen subcultuur relevante informatie en inzichten in kaart te brengen en op basis daarvan de onderzoeksvragen te beantwoorden, en minder voor andere subculturen. Dit beperkt de generaliseerbaarheid van de bevindingen naar de bredere anti-institutionele beweging. De tweede aanbeveling voor vervolgonderzoek betreft daarom meer empirisch onderzoek naar narratieven, voedingsbodems, organisatiegraad en eventuele risico's van andere anti-institutionele subculturen dan de soevereinen om de generaliseerbaarheid van de bevindingen naar de bredere anti-institutionele beweging te kunnen vergroten. Een interessante subcultuur zou bijvoorbeeld kunnen zijn de 'prepper community'.

In het onderzoek is een beperkte sociale media analyse uitgevoerd van openbare bronnen om subnarratieven te identificeren binnen het 'kwaadaardige elite narratief'. Binnen de anti-institutionele beweging is echter ook sprake van andere, meer constructieve narratieven omtrent bijvoorbeeld zelfbeschikking en autonomie van burgers, die interessant zijn om in vervolgonderzoek diepgaander in beeld te krijgen. De derde aanbeveling voor vervolgonderzoek is een bredere / uitgebreider sociale media analyse uit te voeren van (sub) narratieven binnen de anti-institutionele beweging.

In het rapport hebben we toegelicht dat personen met anti-institutionele overtuigingen een relatief hoge leeftijd hebben. Thans is echter nog nauwelijks wetenschappelijke literatuur beschikbaar over de motieven, triggers en ervaringen met het radicaliseren op latere leeftijd. De meeste radicaliseringsliteratuur richt zich op radicalisering bij jongeren of jongvolwassenen.

De vierde aanbeveling voor vervolgonderzoek richt zich op het nader bestuderen en onderbouwen van motieven en triggers van radicalisering op latere leeftijd.

Sekten, fundamentalistisch-religieuze groepen, spirituele netwerken en complotmilieus vertonen overeenkomsten met anti-institutionele bewegingen wat betreft onder andere ideologische, sociologische en psychologische karakteristieken. Dit type onderzoek kan helpen om anti-institutionele bewegingen en groepen in Nederland nog beter te kunnen duiden omdat deze parallellen vertonen met (nieuwe) religieuze en spirituele bewegingen. Als vijfde aanbeveling voor vervolgonderzoek ondersteunen wij graag de recente oproep van de Rijksuniversiteit Groningen (Nanninga en Valk, 2025) om de religiewetenschappelijke invalshoek mee te nemen in vervolgonderzoek naar anti-institutionele bewegingen in Nederland.

Summary

Objective of the study

Commissioned by the Scientific Research and Data Centre (WODC), the Verwey-Jonker Institute and RadarAdvies have conducted an exploratory study into the current state of anti-institutionalism in the Netherlands. We have looked into the ideas, degree of organisation, feeding grounds, possible paths towards radicalisation and potentials risks to the democratic legal order. Based on our findings, we have outlined possible, feasible perspectives for action for policy makers, municipalities and executive professionals. Finally, the study aims to map out and provide possible courses of action for policy makers, local authorities and law enforcement agencies. These action perspectives aim to deliver constructive ways of dealing with people who hold anti-institutional beliefs as well as tools for strengthening social and institutional resilience against anti-institutional extremism.

Research design

The methodical execution of this study consisted of several components: desk research, social media analysis, interviews and a validation session. The desk research consisted of an open investigation of sources, based on scientific and non-scientific publications, from both the Netherlands and abroad. In order to provide further insight into the content of (sub)narratives and much-discussed themes within the anti-institutional movement, an additional, exploratory social media content analysis was carried out on publicly accessible anti-institutional narratives. To be able to lend depth to the findings from the desk research, the researchers have conducted in-depth interviews with sixteen experts on the phenomenon of anti-institutional extremism: academics (both Dutch and foreign), experts from the field and from the healthcare, social and security sectors (healthcare and security centres, psychiatry, the police, the National Support Centre regarding Extremism, LIEC/RIEC, the probation service). Discussions were also held with national government agencies (NCTV, AIVD). We have presented the preliminary findings from the desk research to all the experts interviewed, asking them to reflect on them and add any additional comments. The findings from both the literature review and the interviews were then presented to academics and experts in the field in a validation session. This session had two objectives: 1) discussing and thereby interpreting and reflecting on the research results and the answers to the research questions; and 2) jointly considering and refining feasible courses of action for combating anti-institutional extremism, based on various case studies. During the research process, the researchers have been guided and advised by a supervisory committee of scientists and policy makers.

Note on this study

Holding anti-institutional beliefs is not prohibited in the Netherlands and often stems from genuine concerns about and grievances towards the government and institutions. Furthermore, by no means all groups within the broader anti-institutional movement pose a risk to society or democracy. Anti-institutional mistrust and conspiracy theories can give rise to extremist behaviour, but this certainly does not always happen. This report substantiates that the vast majority of people with anti-institutional beliefs are not willing to resort to violence or are otherwise extremist. In order to properly understand the phenomenon, it is therefore relevant to also look at manifestations of anti-institutional sentiments that do not (yet) involve extremism. This study therefore presents a broad approach, looking at various phases and degrees of anti-institutionalism and the related motives and (sub)narratives, which may require different courses of action. To prevent an increase in the number of people willing to engage in extremist behaviour, it is important to take preventive action. In addition to the security perspective, especially the social and care perspective should be central to this as well. For this reason, this study aims to offer starting points for a constructive and emphatic way of dealing with people who hold anti-institutional beliefs, which takes into account underlying dissatisfaction or problems. This in addition to tools for strengthening social and institutional resilience against anti-institutional extremism.

Research results

The most important findings of this study are:

The ‘evil elite’ narrative functions as an all-encompassing story that reduces varying social discontent to one alleged cause: the evil, manipulative elite. The broad applicability of the narrative makes it remarkably powerful and versatile. Within these frameworks, issues such as climate change, measures to contain the corona virus, inflation, migration and ‘woke’ policies are not seen as isolated or complex social issues, but as parts of one larger, hidden agenda. In this way, the elite narrative functions as an umbrella narrative under which varied subnarratives converge and reinforce each other. That same plurality and ambiguity is visible in messages disseminated by anti-institutional networks. As a result, supporters of these movements, despite their diverse backgrounds or even apparent contradictions, find common ground in a shared goal. Concepts such as ‘freedom’, ‘sovereignty’, ‘the elite’, or ‘the system’ often remain deliberately vague and are not elaborated upon in detail. This allows them to function as binding symbols that transcend different backgrounds, beliefs, and ideological positions. The strategy of ideological agility partly explains why anti-institutional movements continue to adapt to current events and constantly incorporate new themes. The central narrative about the evil elite remains intact, but the substantive accents shift, such as from the corona virus to climate change, LGBTI+, and so on. Conspiracy

theories that propagate anti-institutional narratives are also constantly adapting to current events. This makes the ideology not only flexible and difficult to grasp, but it also appeals to a broad and ideologically diverse audience. The subnarratives are not solely independent narratives, but often overlap or are intertwined, effectively resulting in a 'salad bar' of subnarratives. An individual who is critical of nitrogen policy, for instance, can quickly be confronted with and inspired by other subnarratives, particularly through (mostly) online communities. The internet therefore plays an important role in the dissemination of anti-institutional ideas and associated subnarratives.

Although there is, broadly speaking, a shared anti-institutional ideology, there are hardly any formally organised groups with a clear internal structure, communication or clearly defined common goals. Within this broader, loosely structured environment, various subcultures can be distinguished, such as the sovereigns, conspiritualists and preppers, who – despite the lack of any formal organisation – share a recognisable style, motivation or focus. The most important subculture in the Netherlands is that of the sovereigns, the subculture we have examined in this study in more detail. Although the sovereign subculture does not know a classic organisational structure, recognisable elements of coordination, shared practices and mutual connection do exist, in particular at the level of ideological core beliefs and methods of action. In this context, the 'structure' does not consist of a classic organisation of people, but of shared beliefs, procedures and symbolism – these provide a certain uniformity that is not based on any central direction. Sometimes, physical meetings are held, which indicates that some people seek each other out. However, the dissemination of ideas mainly takes place online, where methods for taking action are readily available. Websites, Telegram groups and podcasts function as informal platforms where ideas, documents and strategies are shared. Membership of these online groups is mainly passive and fluid. Most members are likely to be loners who have little contact with each other. The methods of action, such as drawing up documents that can be used by people to declare themselves 'sovereign' or sending letters to government officials, or as a repository for referral to shared pseudo-legal sources.

Although there is hardly any formal or structural organisation, there are driving forces within the sovereign movement who sometimes have many followers. There are online chat groups as well, some of which have many members. Individual driving forces are active within various groups and play a prominent role in them, for example by giving lectures or selling courses. Drivers tend to find each other, but they also often seem to have difficulty working together, which hinders the further growth into a structured movement with an overarching management. An important role of the drivers is to create and propagate an online supply of documents, advice and workshops/webinars, as well as official-looking identity documents such as passports and driving licences. For some of the drivers, this is also a revenue model. This allows followers to make use of the shared methods of action mentioned in the previous paragraph.

Dutch anti-institutional activists and extremists draw inspiration from anti-institutional narratives expressed by German, American, and Canadian groups, such as the German Reichsbürger and Querdenker movements, and American sovereign citizens. Mainly, it does not go further than inspiration. The sovereign movement in the Netherlands overlaps in content with both the Reichsbürger movement in Germany and the sovereign movements in the United States and Canada. However, any mutual contact seems to be limited. In this study, we have not found any indication of structural cooperation with foreign groups. Rather than such cooperation, there appears to be ideological cross-pollination. Despite the substantive overlap between anti-institutional movements in Western countries – for example, in the form of sovereignty thinking and common law ideologies – in the Netherlands, it is actually often local grievances that lead to anti-institutional sentiments.

Background characteristics and motives of followers, with starting points for action perspectives

Dealing with adherents of an anti-institutional ideology and preventing possible radicalisation towards anti-institutional extremism, requires a somewhat different approach than that used for jihadism or right-wing extremism. Followers of an anti-institutional ideology are usually not members of violent networks, but individuals who feel misunderstood, excluded from or trapped in the system. As a result, they often fall between the cracks within existing radicalisation approaches. Anti-institutional mistrust and conspiracy theories can lead to extremist behaviour, but this is certainly not always the case. As this report demonstrates, the vast majority of people with anti-institutional beliefs are not prepared to resort to violence or are not extremists in any other way. To prevent an increase in the number of people willing to engage in extremist activities, it is important to take preventive and restrictive measures. In addition to the security perspective, in particular the social and care perspective should be central to this. When identifying and selecting courses of action, it is relevant to work from a preventive approach that takes into account the background characteristics, motives/breeding grounds, trigger factors and the possible stage of radicalisation a person is in. The conclusions below will provide points for consideration and starting points for possible courses of action for the government and implementing professionals. Where possible, we will also highlight any relevant differences with left-wing, right-wing and religious radicalisation and extremism.

Points for consideration

Adhering to anti-institutional extremist narratives is not prohibited in the Netherlands and does not automatically make someone an extremist. The same applies to persons who are non-active members of online anti-institutional chat groups; to persons who declare themselves 'sovereign' in letters to the municipality or authorities, or who go a step further and, for example, refuse to pay debts or taxes. Do not immediately label these persons as 'extremists'.

Also, be cautious about 'labelling' people with anti-institutional beliefs. Do not dismiss these people as 'cranks' who believe in conspiracy theories, and do not label them as 'loonies' based on whatever psychological or psychiatric issues they may have. Or, as Nanninga and Valk (2025) have put it: "Ridiculing and pathologising anti-institutional actors places their concerns and experiences outside the norm and can reinforce polarisation."

Signs of anti-institutional radicalisation often come to light through the educational system, neighbourhood teams or the police. More so than with jihadism or right-wing extremism, expressions of anti-institutional extremism can also be identified by parties such as the Dutch Tax and Customs Administration, the Central Judicial Collection Agency (CJIB), bailiffs, truancy officers or municipal tax departments. This means that identifying and interpreting risk signals can often begin without the traditional security partners. Cooperation within the chain therefore requires a broader perspective and the activation of partners who are not always accustomed to identifying radicalisation.

Anti-institutional radicalisation and extremism require an integrated approach in municipalities, with stakeholders from different domains, such as CTER and subversion or security, care and social services, working closely together to recognise, interpret and address phenomena. By strengthening cooperation structures across policy domains, local authorities can respond more effectively to the dynamic nature of radicalisation and extremism. This also applies to identifying and addressing mental health and other personal issues that underlie instances of worrying anti-institutional radicalisation or play a reinforcing role in it.

Pay more attention to the risks for children. Children of parents with anti-institutional beliefs are an underrepresented group when it comes to short- and long-term risks. In the long term, this can seriously harm children's development and have consequences for society as a whole. These risks require the involvement of other parties in the approach, such as the early involvement of the Child Protection Board.

Characteristics and backgrounds of adherents to anti-institutional beliefs

Take into account the relatively higher age of adherents to anti-institutional ideas, compared to individuals who adhere to jihadist, left-wing or right-wing extremist ideologies. These are relatively often middle-aged or older men and, to a lesser extent, women (aged 40 and above) who have had negative experiences and frustrations that young people have not yet encountered. These include frustrations about issues in their personal lives, such as job loss, divorce and health problems. Often combined with negative experiences with institutions when it comes to dealing with these issues.

Pay particular attention to non-urban regions. Supporters of anti-institutional ideas are more likely than average to live in rural areas and villages with 'relatively strong feelings' of social discontent and resentment against the Randstad, the conglomerate of big and medium-sized cities in the West. This is also the case in villages with close-knit communities that are used to solving problems themselves (without government intervention) or in agricultural municipalities where there is a relatively strong opposition to nitrogen policy.

Be aware that people with anti-institutional beliefs cannot be lumped together. They are a very heterogeneous group with diverse backgrounds and motives. Supporters of anti-institutional ideas have very divergent backgrounds in terms of education, socio-economic circumstances and work. The unemployed and pensioners are relatively overrepresented, but working people and entrepreneurs are also among the supporters of anti-institutional ideas. Motives for anti-institutional sentiments vary with people's socio-economic situation. For example, people with lower levels of education or income often have a sense of exclusion, economic insecurity or financial problems as their motive/trigger. Higher-educated people or entrepreneurs more often blame the government for personal setbacks or business problems. Major life events such as a divorce, conflicts with family, dismissal or serious illness can also be motives and trigger factors. In addition, frustrations in daily life such as those caused by parenting or relationship problems, or problems in dealing with authorities may play a role as well.

Supporters of anti-institutional ideology are less often ideologically motivated than those who are radicalised on the left, right or by religion. There is a group that genuinely believes in anti-institutional ideology and takes action based on this belief. However, many people within the target group are not or are less ideologically motivated, and act out of personal frustrations, experiences of loss or systemic distrust. It is precisely because of these backgrounds that some individuals are still in contact with social services. This offers opportunities for early intervention, provided

that professionals in the social and healthcare sectors are equipped to recognise the signs and engage in conversation about them. A key theme and guiding principle here is to listen carefully to individuals and assess the motivations or underlying issues that have led them to embrace and possibly express anti-institutional ideas.

Motives for becoming active ('participating') in anti-institutional groups

Adherents to anti-institutional ideology regularly feel the need to find explanations for what has happened to them in life, or explanations for social developments that they are negative about or do not fully understand. By actively joining an anti-institutional group or community, they gain insight into what might be going on, including their personal circumstances. This may create the impression that anti-institutional beliefs and actions mainly happen to people, and are understandable, because of suffering and personal grievances. Yet, we cannot ignore the role of personal responsibility and conscious choices made by individuals. Within this context, supporters of anti-institutional ideology should be seen as individuals who make conscious choices, rather than merely as passive victims of social media, political rhetoric or influencers. In anti-institutional radicalisation, for example, the need for a goal in life and being seen (status) by others is relatively strong (more so than in left-wing, right-wing and religious radicalisation). Acting out of opportunism as a possible solution to personal problems (a lifeline) is also more prevalent in anti-institutional radicalisation than it is in left-wing, right-wing and religious radicalisation.

Motives and triggers for violent actions

Section 5.3 lists eight factors that may deter anti-institutional extremists from committing (violent) extremist and/or terrorist activities. These are: 'ideology plays a limited role', 'limited calls for violence', 'the belief that people must wake up by themselves', 'limited leadership', 'limited cohesion', 'opportunities for forms of expression other than violence', 'no coherent, clear, romantic images or rewards' and 'sensitivity to a listening ear, an empathic and help-oriented approach'. The first seven categories are statements and characteristics linked to the anti-institutional movement itself, such as ideology and degree of organisation. The government and professionals have little influence over these. Yet, the last category, 'sensitivity to listening, empathetic and help-oriented approach', does offer prospects for action. A constructive attitude towards people with anti-institutional beliefs and/or who carry out anti-institutional actions, is a protective factor that can prevent individuals from becoming radicalised (any further). It is important for civil servants/policy makers and executive professionals to be aware of factors that may increase the risk of potential violence. It is also important to recognise these factors in personal contacts or conversations with individuals who hold anti-institutional beliefs. In summary, these factors include previous experiences with violence, both as a victim and as a perpetrator; traumatic life events; despair and feelings of hopelessness as a result of major personal problems, combined with frustrations in dealing with the government and institutions in resolving these problems; and additional risks among people who are trained in the use of violence, for example as professional soldiers or police officers. One should not be naive about potential security risks. A small percentage is willing and able to use violence. In addition, doxing, threats and intimidation of government officials by this target group are common. This may potentially have a significant impact on the execution of tasks and on the private lives of professionals. It is therefore important for professionals, but certainly also for organisations, to prepare for discussions with sovereigns and to take some precautionary measures (see the action perspectives for further explanation).

Existing, feasible action perspectives

Based on the literature and document studies and expert interviews, the report identifies fourteen possible action perspectives for constructive, empathetic and restrictive interaction with people with anti-institutional beliefs. The action perspectives are categorised into four clusters:

1. Dealing with persons who adhere to anti-institutional ideas (by officials and executive professionals who are in direct contact);
2. A preventive local approach by municipalities and local partners (policy, governance);
3. Increasing resilience and social defences (officials and executive professionals; municipalities; the national government);
4. Supra-local coordination coming from the national government.

The figure below provides an overview of the identified courses of action ('how'). These are clustered according to who is to take action ('who') and what the approach focuses on ('what').

	CLUSTER 1: Dealing with adherents to anti-institutional ideology	CLUSTER 2: Preventive local approach	CLUSTER 3: Increasing resilience and defences	CLUSTER 4: Supra-local coordination
WHO	Officials and executive professionals in direct contact	Municipalities (policy and governance) and local partners	Officials and executive professionals; municipalities; the national government	The national government
WHAT	Dealing with people who adhere to anti-institutional ideology	Preventive integrative local approach	Increasing resilience and defences	Supra-local coordination of an integrated approach and shared frameworks
HOW	(1) Dealing with mistrust and hostility; empathetic conversation; effective communication and setting boundaries (2) Meaningful contact: what do these people need and how can institutions provide it to them? (3) A better understanding of underlying psychosocial problems and better interventions (4) To recognise and deal with conspiracy theories (5) To raise consciousness about factors that play a role in the propensity to resort to violence (6) To set standards and limits	(7) Cross-domain collaboration (8) Facilitating the building and exchange of knowledge (9) Upgrading the detection structures (10) Raising awareness and increasing priority among governance and partners	(11) Increasing resilience (individually, the environment and society) (12) Increasing social defences (including: an approachable, transparent and just government, citizenship education, social involvement and dialogue) (13) Increasing social defences against conspiracy theories	(14) Learning network, clear positioning of the theme, perspectives for action per professional group, follow-up research, linking prevention and repression

Suggestions for follow-up research

We have not conducted any additional in-depth interviews with individuals active in anti-institutional groups as part of this study. The added value of such interviews would be to test, deepen and nuance the findings of the study with them in more detail. This research method might also provide more insight into offline manifestations of anti-institutional ideology, since we have only been able to answer this research question to a limited extent in this study. Thus, the first recommendation for further research is to conduct in-depth interviews with individuals who are active in the anti-institutional movement. This may include in-depth interviews with active individuals, such as those who actively disseminate anti-institutional narratives or who are 'drivers' within anti-institutional networks. It may also involve in-depth interviews with individuals who are more passive, such as people who, although they are members of online anti-institutional communities, are only marginally active in them.

The study showed that it was possible to map out information and insights relevant in particular to the sovereign subculture and to answer the research questions on that basis, but not so much for other subcultures. This limits the generalisability of our findings to the broader anti-institutional movement. The second recommendation for further research therefore concerns more empirical research into narratives, breeding grounds, degree of organisation and possible risks of anti-institutional subcultures other than the sovereigns, in order to increase the generalisability of the findings to the broader anti-institutional movement. An interesting subculture might be the 'prepper community', for example.

In this study, we have conducted a limited social media analysis of public sources to identify subnarratives within the 'malicious elite narrative'. However, within the anti-institutional movement, there are also other, more constructive narratives about, for example, self-determination and citizen autonomy, which would be interesting to explore in more detail in follow-up research. The third recommendation for further research is to conduct a broader/more extensive social media analysis of (sub)narratives within the anti-institutional movement.

We have explained in the report that individuals with anti-institutional beliefs tend to be relatively older. Currently, however, there is very little scientific literature available on the motives and triggers for, and experiences of, radicalisation at a later age. Most literature on radicalisation focuses on radicalisation among young people or young adults. The fourth recommendation for further research focuses on further studying and substantiating the motives for and triggers of radicalisation in later life.

Sects, fundamentalist religious groups, spiritual networks and conspiracy-minded circles show similarities with anti-institutional movements in terms of ideological, sociological and psychological characteristics, among other things. This type of research can help improve our understanding of anti-institutional movements and groups in the Netherlands because they show parallels with (new) religious and spiritual movements. As a fifth recommendation for further research, we would like to support the recent call by the University of Groningen (Nanninga and Valk, 2025) to include the religious studies perspective in further research into anti-institutional movements in the Netherlands.

1 Introductie

1.1. Probleemschets

Het hebben van ruimte voor kritiek, protest en demonstraties tegen het beleid of het handelen van instituties is een essentieel onderdeel van de democratische rechtsorde. Kritiek, protest en tegenstelling doen recht aan de pluriformiteit binnen samenlevingen. Zulke tegenspraak kent wel een grens. Deze ligt bij het ondermijnen of bedreigen van de democratische rechtsorde zelf en daarmee de nationale veiligheid. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer mensen of groeperingen vanuit hun denkbeelden haat zaaien, intimideren of bedreigingen uiten. Ook het openlijk afwijzen van instituties die de democratische rechtsorde mogelijk maken (bijvoorbeeld volksvertegenwoordiging en openbaar bestuur, onafhankelijke rechtspraak, vrije pers en wetenschap), het verspreiden en promoten van intolerantie en vijandbeelden of het aantasten van democratische omgangsvormen zijn hiervan voorbeelden. Het is dus belangrijk om een onderscheid te maken tussen reguliere kritiek op instituties en de overheid en het ondermijnen of bedreigen van de democratische rechtsorde.

In dit onderzoek zijn we er ons van bewust dat er een aanzienlijk 'grijs gebied' bestaat tussen enerzijds het uiten van kritiek op de overheid en democratische instituties, en anderzijds het ondermijnen van de democratische rechtsorde door haatzaaien, intimidatie en het structureel verspreiden van anti-institutionele narratieven waarin overheid en democratische instituties als kwaadaardig worden voorgesteld. De onderzoekers willen de potentiële valkuil vermijden dat al te snel labels worden geplakt als 'wappies' of 'extremisten' op individuen of groepen die incidenteel anti-institutioneel gedachtegoed uiten en/of verspreiden. Er is namelijk sprake van een aanzienlijke gradatie in de mate waarin mensen wel of niet geloven in narratieven zoals 'de kwaadaardige elite', de mate waarin anti-institutionele uitingen en andere gedragingen van mensen ideologisch of eerder opportunistisch gedreven zijn (bijvoorbeeld zich 'soeverein' verklaren vanuit hoop om uit financiële problemen te kunnen komen), en in de mate waarin mensen anti-institutionele uitingen wel of niet actief en structureel verspreiden. In het rapport gaan we op deze nuances uitgebreid in. Voor nu willen we benadrukken dat het belangrijk is om bij het duiden van het fenomeen en het beschrijven van mogelijke handelingsperspectieven rekening te houden met de genoemde diversiteit aan perspectieven en gradaties.

Volgens de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2023, 2025) (hierna: AIVD) en de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2023, 2024, 2025) (hierna: NCTV) vormt het anti-institutionele narratief dat uitgaat van een 'kwaadaardige elite' op langere termijn een dreiging voor de democratische rechtsorde in Nederland. Deze anti-institutionele dreiging gaat uit van groepen of personen die geloven dat een 'kwaadaardige elite' de bevolking wil onderdrukken door de deze angst aan te jagen en tot gehoorzaamheid te dwingen. De elite zou zich hierbij niet alleen in de wetgevende, rechterlijke en uitvoerende macht bevinden, maar ook binnen de media en de wetenschap. Volgens aanhangers van het narratief verzint de elite gebeurtenissen en fenomenen, zoals de coronapandemie, de stikstofcrisis of de oorlog in Oekraïne, om zo haar eigen agenda te kunnen doorvoeren. Door het narratief van de 'kwaadaardige elite' wordt de legitimiteit van de wetgevende, uitvoerende, en/of rechtsprekende instituties en de 'traditionele' media en wetenschap ondermijnd en kan het publieke vertrouwen in de instituties, en in de bestuurders die namens deze instituties verantwoordelijkheid dragen, worden aangetast. De AIVD en NCTV (2023, 2024, 2025) beschouwen aanhangers van het kwaadaardige elite narratief als complotdenkers. Hoewel de dreiging voor de democratische rechtsorde vooral op de langere termijn speelt, kunnen volgens de diensten sommige personen met anti-institutionele overtuigingen zich ook op de kortere termijn al gerechtvaardigd voelen geweld, intimidatie en bedreigingen te plegen tegen politici, rechters, journalisten en wetenschappers. Een zeer klein deel van de anti-institutioneel extremisten in Nederland is daadwerkelijk bereid en in staat om geweld te gebruiken. Van deze groep gaat een beperkte, maar reële geweldsdreiging uit. In 2024 zijn voor het eerst in Nederland arrestaties verricht van 'soevereinen'[1], op verdenking van lidmaatschap van een terroristische organisatie (AIVD, 2025; NCTV, 2025). In juni 2025 zijn acht anti-institutioneel extremisten aangehouden die worden verdacht van het bezit en gebruik van wapens en gevaarlijke stoffen. De geweldsdreiging is volgens het meest recente dreigingsbeeld van de NCTV (juni 2025) niet alleen afkomstig van aanhangers van het soevereine narratief, maar ook van aanhangers van andere subnarratieven binnen het anti-institutioneel extremisme zoals bijvoorbeeld het subnarratief van het satanisch ritueel kindermisbruik.

1 Zie hoofdstuk 2 voor nadere toelichting van de soevereine stroming binnen het anti-institutionele gedachtegoed.

Definitie: anti-institutioneel gedachtegoed
Anti-institutioneel gedachtegoed omvat een verzameling aan overtuigingen die zich richt op het afzetten tegen de overheid en andere gevestigde instituties, zoals de rechtspraak, media en wetenschap. Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed geloven vaak in theorieën over een kwaadaardige elite die de macht heeft en het volk onderdrukt (AIVD, 2023). Anti-institutioneel gedachtegoed gaat dus verder dan kritiek, protest en demonstraties tegen het beleid of het handelen van instituties, hetgeen een essentieel onderdeel is van de democratische rechtsorde. Nadrukkelijk kan worden gesteld dat het aanhangen van anti-institutionele overtuigingen op zichzelf nog geen extremisme is (zie definitie anti-institutioneel extremisme).

Definitie: extremisme
'Extremisme' wordt gedefinieerd als het uit ideologische motieven bereid zijn om niet-gewelddadige en/of gewelddadige activiteiten te verrichten die de democratische rechtsorde ondermijnen. Extremisme kan zich uiten in geweld, maar ook op niet-gewelddadige wijze. Voorbeelden van niet-gewelddadige ondemocratische activiteiten zijn het op stelselmatige wijze haat zaaien; angst verspreiden; doelbewust desinformatie verspreiden; demoniseren en intimideren; verwerpen van wet- en regelgeving; en pogingen doen om een parallelle samenleving tot stand te brengen waarbij het gezag van de Nederlandse overheid en het rechtssysteem worden afgewezen.

Definitie 'extremisme' is overgenomen uit Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland December 2024.

Definitie: anti-institutioneel extremisme
Er is sprake van 'anti-institutioneel extremisme' wanneer personen of groepen zich op niet-gewelddadige en/of gewelddadige wijze richten tegen de overheid en democratische instituties, waarbij zij bewust en structureel een narratief verspreiden over een 'kwaadaardige elite' die de vijand is van de Nederlandse bevolking. Daarmee ondermijnen ze het vertrouwen in democratische instituties en processen, zoals de overheid, politie en media.

Definitie 'anti-institutioneel extremisme' is gebaseerd op de fenomeenomschrijving op de website van de AIVD (geraadpleegd januari 2025).

Definitie: anti-Institutioneel extremisme vanuit de internationale literatuur
In de internationale veiligheidscontext wordt voor dit type ideologie en activisme vaak de term anti-government extremism (AGE), of Anti-System/Anti-Government (ASAGE) gebruikt. Bjorgo (2023) definieert AGE als een extremistische houding of beweging die gericht is op de ondermijning of afwijzing van de bestaande staatsstructuur, vaak gepaard gaande met een fundamenteel wantrouwen jegens overheden, rechtspraak, politie en media. AGE hoeft geen samenhangende ideologie te zijn, maar functioneert als een paraplu begrip voor uiteenlopende bewegingen – van gewapende milities tot soevereine burgers en complotdenkers – die het democratisch staatsgezag in twijfel trekken of actief bestrijden. Een opvallend kenmerk van AGE is dat de dreiging zich niet uitsluitend in gewelddadige vormen manifesteert. (Bjorgo, 2023).

Definitie AGE vanuit Europol: Anti-Government Extremism, A New Threat? 2023

Definitie: democratische rechtsorde
De NCTV definieert 'democratische rechtsorde' als "Een samenleving waarbij de wisselwerking tussen overheid en burgers en burgers onderling verloopt volgens de principes, procedures en instituties die voortkomen uit de grondwettelijk vastgelegde vrijheden en rechten. Hierbij gaat het om gelijkheidsrechten, vrijheidsrechten en participatierechten. Dit is de open samenleving die er onder andere voor zorgt dat iedereen binnen dit systeem beschermd wordt en op een vrije manier kan leven."

Definitie 'democratische rechtsorde' overgenomen uit Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland December 2024

1.2. Doelstelling en onderzoeksvragen

Doelstelling van het onderzoek

Er is slechts beperkte informatie beschikbaar over de kenmerken en impact van anti-institutionalisme in Nederland. Dit onderzoek beoogt bij te dragen aan een beter begrip van het fenomeen door nader inzicht te bieden in gedachtegoed, voedingsbodems, kenmerken van aanhangers en organisatie, mogelijke ontwikkelpaden van radicalisering en mogelijke risico's voor de democratische rechtsorde. Een klein deel van de aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed is ontvankelijk voor gewelddadig- en niet gewelddadig extremisme: wat is bekend over factoren die personen kunnen triggeren of juist weerhouden van extremistische activiteiten? Tenslotte beoogt het onderzoek mogelijke handelingsperspectieven in kaart te brengen en aan te reiken voor beleidsmakers, gemeenten en handhavers van de openbare orde. Dit zijn handelingsperspectieven voor zowel de omgang met mensen met anti-institutionele overtuigingen, als handvatten om de maatschappelijke en institutionele weerbaarheid tegen anti-institutioneel extremisme te kunnen versterken.

Kanttekeningen bij de doelstelling van het onderzoek

Dit is een exploratief onderzoek met een groot aantal onderzoeksvragen. Daarbij is gekeken welke onderzoeksvragen kunnen worden beantwoord op basis van de beschikbaarheid van bronnen (wetenschappelijke kennis en praktijkkennis), en welke onderzoeksvragen nog niet of slechts deels kunnen worden beantwoord. Voor onderzoeksvragen waarvoor onvoldoende informatie beschikbaar is om deze te kunnen beantwoorden, is dit benoemd in de desbetreffende hoofdstukken. Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden zijn in dit onderzoek meerdere onderzoeksmethoden toegepast: deskresearch, diepte-interviews met experts en een beperkte sociale media analyse van openbare bronnen. Een belangrijke beperking is dat binnen het tijdsbestek en urenbudget voor het onderzoek geen mogelijkheid was om ook nog aanvullende verdiepende interviews af te nemen met individuen die actief zijn in anti-institutionele groepen.[2] De meerwaarde van zulke gesprekken is om bevindingen van het onderzoek bij hen nader te kunnen toetsen, te verdiepen en te nuanceren. In paragraaf 6.2 doen wij aanbevelingen voor onder meer een vervolgonderzoek waarin wordt gesproken met mensen die anti-institutionele gedachtegoed aanhangen.

Een andere kanttekening bij het onderzoek is dat het aanhangen van anti-institutionele overtuigingen niet verboden is in Nederland en veelal voortkomt uit oprechte zorgen en grieven jegens overheid en instituties. Ook zijn zeker niet alle groepen binnen de bredere anti-institutionele beweging een risico voor de samenleving of democratie. Uit anti-institutioneel wantrouwen en complotdenken kunnen extremistische gedragingen voortkomen, maar dat gebeurt zeker niet altijd. Zoals in dit rapport zal worden onderbouwd is de overgrote meerderheid van de personen met anti-institutionele overtuigingen niet geweldsbereid of anderszins extremistisch. Om het fenomeen goed te kunnen begrijpen is het relevant om ook te kijken naar verschijningsvormen van anti-institutionele sentimenten waarin (nog) geen sprake is van extremisme. Dit onderzoek heeft daarom een brede insteek waarin aandacht is voor diverse fasen en gradaties van anti-institutionalisme en de daaraan gerelateerde motieven en (sub)narratieven, welke verschillende handelingsperspectieven kunnen vereisen. Om te voorkomen dat het aantal personen dat bereid is tot extremistisch handelen toeneemt is het belangrijk om preventief te handelen. Daarbij zou naast het veiligheidsperspectief ook, en misschien vooral, het sociaal- en zorgperspectief centraal moeten staan. Het onderzoek beoogt daarom handvatten te bieden voor een constructieve en empathische omgang met mensen met anti-institutionele overtuigingen, met oog voor onderliggende ongenoegens of problematieken. En daarnaast ook handvatten ter versterking van de maatschappelijke en institutionele weerbaarheid tegen anti-institutioneel extremisme.

De term 'anti-institutioneel' doelt op afkeer van of verzet tegen gevestigde instituties. Anti-institutionele actoren zijn niet tegen instituties in het algemeen – ze richten regelmatig zelf alternatieve instituties op – maar verzetten zich tegen gevestigde instituties die zij als onderdeel beschouwen van een (vermeende) kwaadwillende elite (Nanninga en Valk, 2025). Met 'anti-institutionalisme' wordt in de context van dit onderzoek primair gedoeld op actoren waarbij sprake is van anti-institutioneel gedachtegoed en waarbij het anti-institutionele element de kern vormt van dit gedachtegoed, de attitudes en bij actieve aanhangers ook de praktijken. Hieronder vallen dus bijvoorbeeld aanhangers van de zogeheten soevereinen. Mensen die bijvoorbeeld alleen maar deelnemers aan protesten tegen concreet overheidsbeleid, zoals corona- en stikstofmaatregelen, vallen buiten de scope van dit onderzoek laten we buiten beschouwing als er geen sprake is van een breder anti-institutioneel gedachtegoed. Hetzelfde geldt voor jihadistische en links en -rechtsextremistische netwerken in Nederland. Hoewel ook deze netwerken anti-institutionele dimensies bevatten, vormt dit niet de kern van hun gedachtegoed. Wel kijken we naar eventuele kruisbestuivingen tussen anti-institutioneel- en jihadistische en links en -rechtsextremistische gedachtegoed.

De focus in het rapport ligt vooral op de soevereinenbeweging, en minder op andere subculturen binnen het anti-institutionalisme. Dit beperkt de generaliseerbaarheid van de bevindingen naar de bredere anti-institutionele beweging. In het onderzoeksproces bleek het mogelijk om vooral voor de soevereinenbeweging relevante informatie en inzichten in kaart te brengen en op basis

2 Het kunnen voeren van openhartige, verdiepende gesprekken met personen die actief zijn in activistische of radicale milieus vereist tijd en capaciteit voor het opbouwen van vertrouwensrelaties waarin zij bereid zijn om (openhartig) met onderzoekers te willen spreken. Zie bijvoorbeeld N. Sterkenburg (2021).

daarvan onderzoeksvragen te beantwoorden. Anti-institutionele uitingen, incidenten of extremisme waarmee instituties en lokale overheden te maken hebben, zijn veelal afkomstig vanuit het soevereine milieu. Relatief veel literatuur heeft dan ook betrekking op de soevereinen beweging en het soevereine gedachtegoed (en internationaal op groepen zoals de Amerikaanse Sovereign Citizens en de Duitse Reichsbürger die een vergelijkbaar gedachtegoed aanhangen). Voor andere anti-institutionele subculturen zoals conspiritualisten en preppers is vooralsnog aanzienlijk minder relevant bronmateriaal beschikbaar om onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden.

Doelgroep voor dit onderzoek

Dit onderzoek beoogt een breed lezerspubliek aan te spreken, waaronder landelijke en lokale overheden (beleidsmakers en bestuurders), uitvoerend professionals en wetenschappers. Voor deze brede doelgroep is het praktisch en overzichtelijk om alle relevante informatie in één document te hebben. Bij de beantwoording van de onderzoeksvragen is er daarom voor gekozen om naast andere bronnen ook gebruik te maken van inzichten uit publicaties van NCTV en ministerie BZK zoals dreigingsbeelden Terrorisme en jaarverslagen van de AIVD.

Onderzoeksvragen

De probleemschets en doelstelling van het onderzoek resulteren in de volgende concrete onderzoeksvragen.

Anti-institutioneel gedachtegoed en bewegingen

1. Welke centrale- en subnarratieven zijn te identificeren binnen het anti-institutioneel gedachtegoed?
2. In hoeverre kan er daadwerkelijk worden gesproken over anti-institutionele ‘bewegingen’, hoe zijn deze dan georganiseerd, en in hoeverre is er veeleer sprake van losse, tijdelijke, fluïde vormen?
    - In hoeverre kan worden gesproken van anti-institutionele ‘bewegingen’ als wordt gekeken naar onderlinge contacten tussen aanhangers en de organisatiegraad?
    - In hoeverre kan worden gesproken van anti-institutionele ‘bewegingen’ als wordt gekeken naar de homogeniteit/heterogeniteit van subnarratieven?
    - In hoeverre is er sprake van een verdeling van taken of rollen binnen anti-institutionele ‘bewegingen’ en welke zijn dat?
3. Welke anti-institutionele bewegingen zijn anno 2024 in Nederland actief?
    - Wat zijn specifieke kenmerken die deze bewegingen van elkaar onderscheiden?
    - In hoeverre opereren bewegingen los van elkaar c.q. werken ze samen, en hoe ziet dat er uit?
4. In hoeverre is sprake van ‘kruisbestuivingen’ van extremistisch anti-institutioneel gedachtegoed met andere vormen van extremistisch gedachtegoed?

Voedingsbodems en achtergrondkenmerken

5. Wat zijn mogelijke voedingsbodems die kunnen leiden tot anti-institutionele overtuigingen, ontvankelijkheid voor complotdenken en anti-institutionele radicalisering?
6. Wat is er bekend over de kenmerken en achtergronden van mensen die ontvankelijk zijn voor anti-institutionele overtuigingen, complotdenken en anti-institutionele radicalisering?

Online en offline manifestaties van anti-institutionele bewegingen

7. Hoe manifesteren de Nederlandse anti-institutionele bewegingen zich online en offline? Welke relatie is er tussen het online en offline manifesteren van deze bewegingen?

Anti-institutionele bewegingen in het buitenland

8. Welke voorbeelden van actieve anti-institutionele bewegingen zijn er in andere westerse landen en wat zijn hiervan de specifieke kenmerken? Welke aanvullende inzichten levert dat op voor het duiden van de situatie in Nederland?
9. Hoe manifesteren anti-institutionele bewegingen zich in andere westerse landen en wat zijn de belangrijkste overeenkomsten en verschillen met de Nederlandse beweging?

Anti-institutionele radicalisering naar extremisme

10. Hoe verlopen ontwikkelpaden van anti-institutionele radicalisering naar extremisme?
    - Welke fasen kunnen worden onderscheiden in anti-institutionele radicalisering?
    - Wat zijn risico- en triggerfactoren voor anti-institutionele radicalisering?
    - Wat is er bekend over de achtergrondkenmerken van de personen die radicaliseren naar anti-institutioneel extremisme?

Risico’s van anti-institutioneel extremisme

11. In hoeverre gaat er van anti-institutionele bewegingen een extremistische of terroristische dreiging uit? Wat zijn de risico’s voor de democratische rechtsorde?
12. Wat is er bekend over de factoren die van invloed zijn op de bereidheid van anti-institutionele extremisten tot gewelddadige of niet-gewelddadige activiteiten?

13. Welke factoren weerhouden anti-institutionele extremisten van het plegen van (gewelddadige) extremistische en/of terroristische activiteiten?
14. Hoeveel recente aanhoudingen waren er de afgelopen 4 jaar (sinds de start van de COVID19 pandemie die door de NCTV wordt genoemd als katalysator voor de opkomst van anti-institutioneel gedachtegoed/extremisme) tegen anti-institutionele extremisten en om welke bewegingen en zaken ging het?

Handelingsperspectieven

15. Aan welke uitvoerbare handelingsperspectieven kan worden gedacht bij het voorkomen en tegengaan van anti-institutioneel extremisme? Denk hierbij aan zowel het vergroten van individuele - als maatschappelijke weerbaarheid tegen radicalisering naar anti-institutioneel extremisme als aan het omgaan met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen.

1.3. Onderzoeksopzet

De methodische uitvoering van dit onderzoek bestond uit verschillende onderdelen: een deskresearch, sociale media analyse, interviews en een validatiesessie.

Deskresearch

Om een voorlopig antwoord te kunnen geven op onderzoeksvragen 1 t/m 13 en 15, voerden wij allereerst een deskresearch uit. Het eerste onderdeel van de deskresearch was een open bronnenonderzoek op basis van wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke publicaties. Gezien de aanwezigheid van – en incidenten met anti-institutionele bewegingen buiten Nederland, hebben we hierbij naast Nederlandse publicaties ook publicaties uit het buitenland geraadpleegd. Door het bestuderen van zowel Nederlandse als buitenlandse publicaties beoogden we bestaande kennis over het fenomeen en de daarmee gepaard gaande hiaten in kaart te brengen. Het tweede onderdeel van de deskresearch betrof het verzamelen van data over aan anti-institutioneel extremisme gerelateerde incidenten in Nederland in de periode 2022-2024. Hiertoe hebben we informatie uit gerechtelijke uitspraken en andere open bronnen geraadpleegd, zoals rapportages van (semi) overheids- en onderzoeksinstanties en informatie over rechtszaken op de website www.rechtspraak.nl.

Sociale media analyse

Om meer duiding te kunnen geven aan de inhoud van (sub)narratieven en veelbesproken thema's binnen de anti-institutionele beweging (onderzoeksvraag 1) is aanvullend op de deskresearch, een verkennende sociale media-analyse uitgevoerd van openbare, publiek toegankelijke online uitingen gerelateerd aan het anti-institutioneel gedachtegoed. Op basis van zoektermen, zoals het woord ''elite'', is hierbij geanonimiseerde (niet tot personen herleidbare) anti-institutionele discours verzameld en geanalyseerd en zijn relevante (sub)narratieven en veelbesproken thema's in kaart gebracht. Er is hierbij nadrukkelijk geen sprake van analyse op individueel niveau. De resultaten geven we schematisch weer in figuur 1 in paragraaf 2.2. Zie ook bijlage B voor een nadere toelichting op de gevolgde werkwijze bij de sociale media analyse.

Diepte-interviews

Ter verdieping van de bevindingen uit de deskresearch hebben de onderzoekers diepte-interviews afgenomen met zestien experts op het fenomeen anti-institutioneel extremisme: academici (uit zowel Nederland als uit het buitenland), experts uit het veld uit het zorg-, sociaal- en veiligheidsdomein (zorg- en veiligheidshuizen, psychiatrie, politie, Landelijk Steunpunt Extremisme, LIEC/RIEC, reclassering). Tot slot is gesproken met de landelijke overheidsdiensten (NCTV, AIVD). Aan alle geïnterviewde experts zijn de voorlopige bevindingen uit de deskresearch voorgelegd, met daarbij de vraag om hierop te reflecteren en aan te vullen.

Validatiesessie

De bevindingen uit zowel de literatuurstudie als de interviews zijn vervolgens in een zogeheten validatiesessie voorgelegd aan academici en experts uit het veld. Deze sessie had twee doelen: 1) het bespreken en daarmee duiden en reflecteren op de onderzoeksresultaten en de beantwoording van de onderzoeksvragen; en 2) het gezamenlijk doordenken en verfijnen van haalbare handelingsperspectieven voor het tegengaan van anti-institutioneel extremisme, aan de hand van diverse casussen.

Begeleidingscommissie

De onderzoekers zijn begeleid en geadviseerd door een begeleidingscommissie. Deelnemers aan de begeleidingscommissie waren de volgende personen:

- Prof. dr. K. van den Bos (Universiteit Utrecht), voorzitter begeleidingscommissie
- Mr. dr. L.O. de Boer (Rijksuniversiteit Groningen).
- Medewerker NCTV (Ministerie J&V).
- Medewerker NCTV (Ministerie J&V).
- Dr. I.W.J van der Vegt (Universiteit Utrecht).
- Dr. H.C.J. van der Veen (WODC).

1.4. Leeswijzer

Dit rapport heeft de volgende opbouw:

- Hoofdstuk 2 beschrijft welke anti-institutionele (sub)narratieven zijn te identificeren binnen de anti-institutionele beweging. Ook wordt ingegaan op de vraag in hoeverre er daadwerkelijk kan worden gesproken over een anti-institutionele 'beweging' of groepen binnen de anti-institutionele beweging, hoe deze zijn georganiseerd, en in hoeverre er veeleer sprake is van losse, tijdelijke, fluïde vormen. Hierbij is uitgebreid aandacht voor de 'soevereinen' als grootste anti-institutionele subcultuur. Vervolgens beschrijft het hoofdstuk in hoeverre kan worden gesproken van een anti-institutionele 'beweging' en groepen als wordt gekeken naar zowel de homogeniteit/heterogeniteit van subnarratieven als naar de onderlinge contacten tussen aanhangers. Tot slot wordt besproken in hoeverre sprake is van 'kruisbestuivingen' van extremistisch anti-institutioneel gedachtegoed met andere vormen van extremistisch gedachtegoed.
- Hoofdstuk 3 beschrijft mogelijke voedingsbodems die kunnen leiden tot anti-institutionele overtuigingen, ontvankelijkheid voor complotdenken en anti-institutionele radicalisering, in het bijzonder bij soevereinen. Ook wordt ingegaan op wat er bekend is over de kenmerken en achtergronden van mensen die ontvankelijk zijn voor anti-institutionele overtuigingen, complotdenken en anti-institutionele radicalisering.
- Hoofdstuk 4 heeft als focus wat bekend is over mogelijke ontwikkelpaden van anti-institutionele radicalisering naar extremisme, de fasen die kunnen worden onderscheiden in anti-institutionele radicalisering en de risico- en triggerfactoren voor anti-institutionele radicalisering.
- Hoofdstuk 5 gaat in op de mogelijke risico's van anti-institutioneel extremisme voor de democratische rechtsorde en bespreekt wat bekend is over de factoren die van invloed zijn op de bereidheid van anti-institutionele extremisten om via gewelddadige of niet-gewelddadige activiteiten de (Nederlandse) rechtsstaat te ondermijnen. Ook is er aandacht voor de factoren die anti-institutionele extremisten weerhouden van het plegen van (gewelddadige) extremistische activiteiten.
- Hoofdstuk 6 beschrijft de voornaamste conclusies van het onderzoek en suggesties voor mogelijk vervolgonderzoek.
- Hoofdstuk 7 beschrijft aan welke uitvoerbare handelingsperspectieven kan worden gedacht bij het voorkomen en tegengaan van anti-institutioneel extremisme

Elk hoofdstuk eindigt met een samenvatting, waarin bijbehorende onderzoeksvragen worden beantwoord.

2 Anti-institutioneel gedachtegoed

Onderzoeksvragen in dit hoofdstuk:

- Welke anti-institutionele narratieven zijn te identificeren binnen anti-institutionele bewegingen of netwerken?
- In hoeverre kan er daadwerkelijk worden gesproken over anti-institutionele 'bewegingen' of 'netwerken', hoe zijn deze dan georganiseerd, en in hoeverre is er veeleer sprake van losse, tijdelijke, fluïde vormen?
    - In hoeverre kan worden gesproken van anti-institutionele 'bewegingen' of 'netwerken' als wordt gekeken naar onderlinge contacten tussen aanhangers en de organisatiegraad?
    - In hoeverre kan worden gesproken van anti-institutionele 'bewegingen' of 'netwerken' als wordt gekeken naar de homogeniteit/heterogeniteit van subnarratieven?
    - In hoeverre is er sprake van een verdeling van taken of rollen binnen bewegingen of netwerken en welke zijn dat?
- Welke anti-institutionele bewegingen of netwerken zijn anno 2024 in Nederland actief?
    - Wat zijn specifieke kenmerken die deze bewegingen of netwerken van elkaar onderscheiden?
    - In hoeverre opereren bewegingen of netwerken los van elkaar c.q. werken ze samen, en hoe ziet dat er uit?
- Internationaal perspectief:
    - Welke voorbeelden van actieve anti-institutionele bewegingen zijn er in andere westerse landen en wat zijn hiervan de specifieke kenmerken?
    - Wat zijn de belangrijkste overeenkomsten en verschillen met de Nederlandse beweging?
- In hoeverre is sprake van 'kruisbestuivingen' van extremistisch anti-institutioneel gedachtegoed met andere vormen van extremistisch gedachtegoed?

2.1. Het centrale 'kwaadaardige elite' narratief

Binnen het anti-institutionele gedachtegoed in Nederland is volgens de AIVD en NCTV (2023, 2024, 2025) het zogeheten 'kwaadaardige-elite-narratief' het meest dominante narratief. Uiteenlopende maatschappelijke problemen – van klimaatverandering tot pandemieën – worden verklaard als uitvloeisel van een heimelijk plan van een corrupte elite. Vanuit het anti-institutionele gedachtegoed wordt beweerd dat een samenzwering van machtige mensen de controle heeft over de overheid, rechtspraak, wetenschap en media, en die controle gebruikt om gewone mensen kwaad te doen. Deze 'elite' zou het volk willen onderdrukken, tot slaaf maken of volgens sommigen zelfs vermoorden. Volgens aanhangers van het gedachtegoed verzint of initieert de elite gebeurtenissen en fenomenen, zoals de coronapandemie, de stikstofcrisis of de oorlog in Oekraïne, om zo haar eigen agenda te kunnen doorvoeren. De anti-institutionele beweging is in Nederland opgekomen rond de protesten tegen de corona maatregelen van de regering, waarin zij die 'onderdrukking van gewone mensen' aan het werk meenden te zien. Als vorm van verzet creëert een deel van de anti-institutionele beweging parallelle samenlevingen om zo de onderdrukking door de kwaadaardige elite te ontvluchten[3]. Een deel van de beweging beschouwt zichzelf met die elite 'in oorlog'. Ter nuancering van het bovenstaand geschetste beeld is het belangrijk om te benadrukken dat de mate waarin personen dit gedachtegoed aanhangen onderling sterk kan verschillen. Bijvoorbeeld: wanneer personen geloven in de bewering dat een kwaadaardige elite aan de touwtjes trekt, hoeft dit nog niet direct te betekenen dat deze personen ook geloven in andere 'heftigere' beweringen binnen het narratief. Zoals bijvoorbeeld de bewering dat de 'elite' het volk tot slaaf wil maken of zelfs vermoorden. Het is dus belangrijk om te beseffen dat er gradaties bestaan in de mate waarin personen binnen de bredere anti-institutionele beweging het 'kwaadaardige-elite-narratief' aanhangen. Zie ook paragraaf 2.2 over 'subnarratieven' binnen het kwaadaardige elite narratief.

De beweringen over de macht van een kwaadaardige elite zijn een voorbeeld van wat de AIVD (2023) een narratief noemt: een 'narratief' is volgens de dienst een verzameling boodschappen om bepaalde gebeurtenissen, situaties of ontwikkelingen in de wereld te verklaren. Zo'n verklaring hoeft niet gebaseerd te zijn op precieze feiten, maar kan ook bestaan uit suggestieve of impliciete verbanden, die via herhaling worden bevestigd. Ook in de wetenschappelijke literatuur wordt 'narratief' gezien als meer dan enkel een verhaal. Het wordt vaak omschreven als een betekenisgevend kader waarin gebeurtenissen, morele kaders en rollen worden gepositioneerd ten dienste van een bepaald wereldbeeld (Somers, 1994; Polletta, 2006). Volgens Polletta (2006) kunnen narratieven

3 NCTV/Nationale Politie/AIVD (2024). Met de rug naar de samenleving. AIVD (2023). Anti-institutioneel extremisme in Nederland.

fungeren als krachtig politiek instrument: ze overtuigen niet alleen op basis van logica, maar ook via emotie, herhaling en identificatie. Somers (1994) stelt dat mensen hun sociale en politieke positie begrijpen en vormgeven via de verhalen die zij zichzelf en elkaar vertellen – en dat deze narratieven vaak impliciet structureel ingebed zijn in bredere culturele discoursen.

Online is de anti-institutionele beweging groot, waarbij bekende kanalen duizenden tot tienduizenden bezoekers trekken. Wel lijkt de groei van deze bredere beweging in 2024 voor het eerst licht af te nemen. Zo neemt onder meer de bereidheid tot financiële steun aan aanjagers af, net als de expliciete roep om 'de elite' te straffen. In plaats daarvan lijken aanhangers zich in toenemende mate terug te trekken uit het publieke domein, en hun energie te richten op het versterken van eigen, gesloten gemeenschappen (AIVD Jaarverslag 2024).

Beweging

Een anti-institutionele 'beweging' veronderstelt dat er sprake is van enige vorm van organisatie, aansturing of leiderschap (formeel of informeel zoals door opiniemakers), en dat er overeenkomsten bestaan in de motieven, narratieven en doelen van aanhangers. Zoals zal worden omschreven in hoofdstuk 2.3 blijkt de organisatiegraad binnen het anti-institutionele gedachtegoed echter laag, waarbij er weinig duurzame contacten bestaan. Er is tevens een grote variëteit aan individuen aanwezig dat dit gedachtegoed aanhangt, elk met eigen motivaties en redenen.

In dit rapport wordt de term 'beweging' gebruikt in brede zin, namelijk als aanduiding voor een maatschappelijke tendens van groeiende anti-institutionele gevoelens, waarbij sprake is van (soms) gedeelde motieven en narratieven, maar zonder duidelijke organisatorische infrastructuur of hiërarchie. Het gebruik van het woord 'beweging' in deze context dient te worden begrepen als een verzamelterm voor een diffuse verzameling van overtuigingen en gedragingen die wijzen op een groeiend maatschappelijk wantrouwen jegens instituties, eerder dan als aanduiding van een georganiseerde entiteit.

2.2. Subnarratieven binnen het 'kwaadaardige elite' narratief

Wendbare narratieven

Het 'kwaadaardige elite' narratief fungeert binnen het anti-institutionele gedachtegoed als een overkoepelend verhaal dat uiteenlopende gevoelens van onvrede herleidt tot één vermeende oorzaak: de kwaadaardige, manipulerende elite. De brede toepasbaarheid van dit narratief maakt het bijzonder krachtig en wendbaar. Thema's als klimaatverandering, coronamaatregelen, inflatie, migratie en 'woke'-beleid worden binnen deze denkkaders niet als op zichzelf staande of complexe maatschappelijke vraagstukken gezien, maar als onderdelen van een grotere, verborgen agenda. Hierdoor functioneert het elite-narratief als een zogenoemd koepelnarratief, waarbinnen uiteenlopende subnarratieven samenkomen en elkaar versterken.
Hoewel deze narratieven sterk inspelen op actuele thema's, is het belangrijk te onderkennen dat veel van de onderliggende ideeën een lange voorgeschiedenis kennen. De overtuiging dat een geheime, corrupte elite de samenleving in haar greep houdt, is een motief dat al eeuwen teruggaat. Denk aan antisemitische complotten over wereldheerschappij, Illuminati-verhalen uit de Verlichtingstijd of het wantrouwen richting medisch-wetenschappelijke elites in de vroege 20e eeuw. Veel van deze oude denkbeelden worden in het huidige anti-institutionele discours opnieuw geactiveerd, geherformuleerd en aangepast aan eigentijdse thema's en technologische contexten. De flexibiliteit en herhaalbaarheid van deze narratieven maken ze niet alleen moeilijk te weerleggen, maar ook bijzonder geschikt om telkens weer nieuwe groepen aan te spreken.

Om beter te begrijpen hoe zulke uiteenlopende ideeën onder één vlag kunnen opereren, is het concept van 'empty signifiers' van politiek filosoof Ernest Laclau (2005) interessant. Laclau ontwikkelde een kader om de ambiguïteit en grote verscheidenheid aan opvattingen in populistische retoriek te analyseren (Laclau, 2005). Populistische retoriek kenmerkt zich door het schetsen van een fundamentele tegenstelling tussen 'het zuivere volk' en 'de corrupte elite', waarbij complexe maatschappelijke vraagstukken worden teruggebracht tot eenvoudige, moreel beladen tegenstellingen (Mudde, 2019; Laclau, 2005). Hij veronderstelt dat populistische retoriek geneigd is gebruik te maken van ambiguïteit, zodat het erin slaagt om een veelheid aan (soms ogenschijnlijk verschillende) opvattingen samen te brengen in de strijd voor een gemeenschappelijk doel. Het concept 'empty signifier' verwijst naar een symbool, term of idee dat op zichzelf een minder specifieke betekenis heeft, maar door verschillende groepen op uiteenlopende manieren geïnterpreteerd kan worden en als zodanig een veelheid aan standpunten of belangen kan verenigen (Laclau, 2005). Frens en collega's (2023) stellen dat diezelfde pluraliteit en ambiguïteit zichtbaar is in boodschappen die anti-institutionele netwerken verspreiden. Gevolg hiervan is dat aanhangers van deze bewegingen, ondanks hun diverse achtergronden of zelfs schijnbare tegenstrijdigheden,

elkaar vinden in een gemeenschappelijk doel. Begrippen als 'vrijheid', 'soevereiniteit', 'de elite', of 'het systeem' blijven vaak bewust vaag en worden niet inhoudelijk uitgewerkt. Hierdoor kunnen zij functioneren als bindende symbolen die verschillende achtergronden, overtuigingen en ideologische posities overstijgen. Tijdens de coronaprotesten van 2020 werd dit mechanisme zichtbaar: mensen met uiteenlopende achtergronden — van spirituele 'lichtwerkers'[4] tot rechts-populisten, libertariërs, complotdenkers en religieuze groeperingen — vonden elkaar in het gezamenlijke protest tegen de overheid. Wat hen bond, was niet een coherente ideologie, maar een gedeeld wantrouwen en gevoel van marginalisering. Door het gebruik van vage maar krachtige teksten en symbolen konden zij zich herkennen in een gezamenlijk doel, ondanks onderlinge verschillen. Een voorbeeld hiervan is het veelvuldig gebruikte begrip 'vrijheid', dat tijdens de coronamaatregelen fungeerde als een 'empty signifier': voor libertariërs stond het voor afwijzing van overheidsinmenging, voor spirituele groepen voor autonomie over lichaam en ziel, en voor complotdenkers voor verzet tegen een vermeende totalitaire wereldorde. Ondanks deze uiteenlopende interpretaties kon het begrip iedereen mobiliseren, juist doordat het inhoudelijk onbepaald bleef.

Deze strategie van ideologische wendbaarheid verklaart mede waarom anti-institutionele bewegingen zich blijven aanpassen aan actuele gebeurtenissen en voortdurend nieuwe thema's incorporeren. Het centrale narratief over de kwaadaardige elite blijft overeind, maar de inhoudelijke accenten verschuiven: van corona naar klimaat, van migratie naar inflatie, van vaccinatie naar digitale controle. Ook de complottheorieën die anti-institutionele narratieven uitdragen, passen zich voortdurend aan actualiteiten aan. Een voorbeeld hiervan is de oorlog in Gaza waarbij Israël zou zijn opgericht door 'kinderen van de duivel' en er een 'satanische elite' aan de macht zou zijn die pedofielen beschermt en wereldoverheersing beoogt (NCTV, 2024). Dit maakt het gedachtegoed niet alleen flexibel en moeilijk te vatten, maar ook aantrekkelijk voor een breed en ideologisch divers publiek.

Voorbeelden van subnarratieven

Onderstaande figuur 1 laat zien hoe uiteenlopende subnarratieven binnen het anti-institutionele gedachtegoed (dit omvat het middelste, donkerblauwe vak) thematisch kunnen worden geclusterd. Elk van deze clusters vertegenwoordigt een specifiek thema waarover maatschappelijke onvrede of wantrouwen bestaat, zoals gezondheid, economie, religie, veiligheid of klimaat. Dit zijn de witte vakken, welke te begrijpen zijn als subnarratieven van het anti-institutionele gedachtegoed. Binnen elk thema worden gebeurtenissen en beleidsmaatregelen geïnterpreteerd vanuit het centrale narratief van de kwaadaardige elite, waardoor er een alternatieve, vaak complot theoretische duiding ontstaat. Goed om hierbij te benadrukken, is dat de subnarratieven geen louter op zichzelf staande narratieven zijn, maar vaak overlappen of verweven zijn met elkaar, waardoor er in feite een saladebar aan subnarratieven bestaat. Dit maakt dan ook dat de zwarte lijnen rondom de subnarratieven doorbroken en niet vastomlijnd zijn. Om een beeld te geven van uitspraken en boodschappen die online verspreid worden binnen elk domein, zijn er een aantal veralgemeniseerde citaten toegevoegd die naar voren zijn gekomen vanuit de sociale media analyse. Deze zijn weergeven in de omliggende vakken. Deze figuur is tot stand gekomen op basis van bevindingen uit de literatuurstudie, expertinterviews en de sociale media analyse.[5]

4 'Lichtwerker' is een brede term die veel gebruikt wordt in de spirituele wereld. Lichtwerkers worden binnen deze context gezien als mensen die bijdragen aan een mooiere wereld. Ze brengen licht, verspreiden liefde en helen mensen waar nodig.

5 De onderzoekers hebben subnarratieven geïdentificeerd op basis van een seriële loop van meerdere onderzoeksfasen. Op basis van literatuurstudie, experts interviews en eigen expertise zijn relevante zoektermen geïdentificeerd die vervolgens zijn ingevoerd in het European Observatory of Online Hate-dashboard (EOOH). Dit dashboard biedt de mogelijkheid om op een overzichtelijke manier online publieke teksten te analyseren. De output van het dashboard was een feed met geanonimiseerde sociale media content die vervolgens door de onderzoekers op intersubjectieve wijze is beoordeeld op de aanwezigheid van anti-institutionele subnarratieven. De analyses van de inhoud van deze feed leidden tot de identificatie van nieuwe relevante zoektermen welke vervolgens zijn gebruikt voor het uitvoeren van een volgende ronde van sociale media analyse totdat een verzadigingspunt werd bereikt (namelijk: de output toont geen nieuwe, veel voorkomende subnarratieven meer). Meer details over deze gehanteerde methodiek staan in bijlage B.

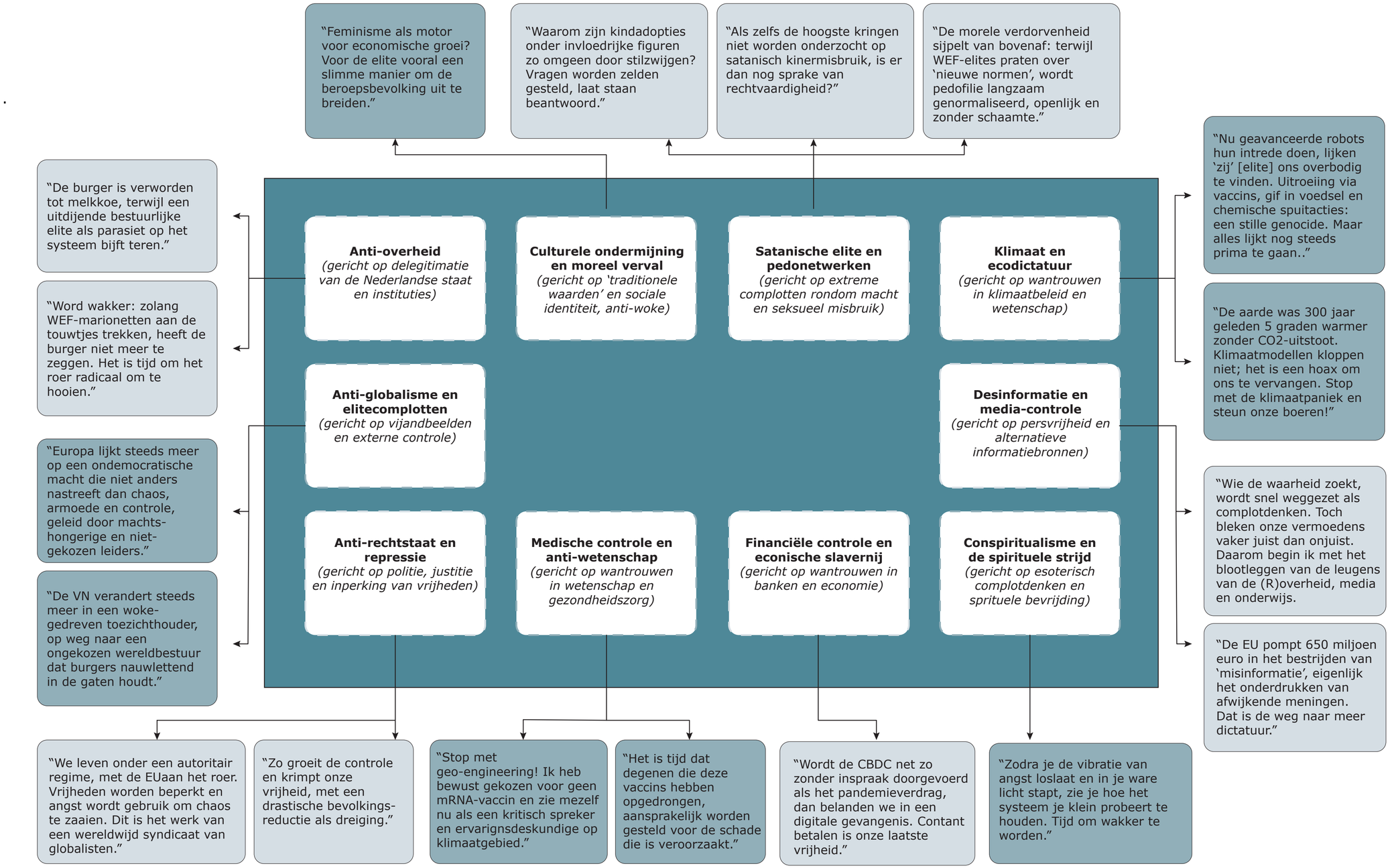
"Feminisme als motor voor economische groei? Voor de elite vooral een slimme manier om de beroepsbevolking uit te breiden."
"Waarom zijn kindadopties onder invloedrijke figuren zo omgeen door stilzwijgen? Vragen worden zelden gesteld, laat staan beantwoord."
"Als zelfs de hoogste kringen niet worden onderzocht op satanisch kinermisbruik, is er dan nog sprake van rechtvaardigheid?"
"De morele verdorvenheid sijpelt van bovenaf: terwijl WEF-elites praten over 'nieuwe normen', wordt pedofilie langzaam genormaliseerd, openlijk en zonder schaamte."
"De burger is verworden tot melkkoe, terwijl een uitdijende bestuurlijke elite als parasiet op het systeem bijft teren."
"Word wakker: zolang WEF-marionetten aan de touwtjes trekken, heeft de burger niet meer te zeggen. Het is tijd om het roer radicaal om te hooien."
"Europa lijkt steeds meer op een ondemocratische macht die niet anders nastreeft dan chaos, armoede en controle, geleid door machts-hongerige en niet-gekozen leiders."
"De VN verandert steeds meer in een woke-gedreven toezichthouder, op weg naar een ongekozen wereldbestuur dat burgers nauwlettend in de gaten houdt."
Anti-overheid
(gericht op delegitimatie van de Nederlandse staat en instituties)
Culturele ondermijning en moreel verval
(gericht op 'traditionele waarden' en sociale identiteit, anti-woke)
Satanische elite en pedonetwerken
(gericht op extreme complotten rondom macht en seksueel misbruik)
Klimaat en ecodictatuur
(gericht op wantrouwen in klimaatbeleid en wetenschap)
Anti-globalisme en elitecomplotten
(gericht op vijandbeelden en externe controle)
Desinformatie en media-controle
(gericht op persvrijheid en alternatieve informatiebronnen)
Anti-rechtstaat en repressie
(gericht op politie, justitie en inperking van vrijheden)
Medische controle en anti-wetenschap
(gericht op wantrouwen in wetenschap en gezondheidszorg)
Financiële controle en econische slavernij
(gericht op wantrouwen in banken en economie)
Conspiritualisme en de spirituele strijd
(gericht op esoterisch complotdenken en sprituele bevrijding)
"Nu geavanceerde robots hun intrede doen, lijken 'zij' [elite] ons overbodig te vinden. Uitroeiing via vaccins, gif in voedsel en chemische spuitacties: een stille genocide. Maar alles lijkt nog steeds prima te gaan.."
"De aarde was 300 jaar geleden 5 graden warmer zonder CO2-uitstoot. Klimaatmodellen kloppen niet; het is een hoax om ons te vervangen. Stop met de klimaatpaniek en steun onze boeren!"
"Wie de waarheid zoekt, wordt snel weggezet als complotdenken. Toch bleken onze vermoedens vaker juist dan onjuist. Daarom begin ik met het blootleggen van de leugens van de (R)overheid, media en onderwijs.
"De EU pompt 650 miljoen euro in het bestrijden van 'misinformatie', eigenlijk het onderdrukken van afwijkende meningen. Dat is de weg naar meer dictatuur."
"We leven onder een autoritair regime, met de EUaan het roer. Vrijheden worden beperkt en angst wordt gebruik om chaos te zaaien. Dit is het werk van een wereldwijd syndicaat van globalisten."
"Zo groeit de controle en krimpt onze vrijheid, met een drastische bevolkings-reductie als dreiging."
"Stop met geo-engineering! Ik heb bewust gekozen voor geen mRNA-vaccin en zie mezelf nu als een kritisch spreker en ervarignsdeskundige op klimaatgebied."
"Het is tijd dat degenen die deze vaccins hebben opgedrongen, aansprakelijk worden gesteld voor de schade die is veroorzaakt."
"Wordt de CBDC net zo zonder inspraak doorgevoerd als het pandemieverdrag, dan belanden we in een digitale gevangenis. Contant betalen is onze laatste vrijheid."
"Zodra je de vibratie van angst loslaat en in je ware licht stapt, zie je hoe het systeem je klein probeert te houden. Tijd om wakker te worden."

Zo omvat het cluster medische controle en anti-wetenschap subnarratieven waarin medische en wetenschappelijke instituties worden gewantrouwd of doelbewust verdacht gemaakt (Rutjens & Većkalov, 2022). Denk hierbij aan het geloof dat vaccinaties worden ingezet als controlemiddel (Zhang, Guo, Zhou, Tan, & Cao, 2021), dat farmaceuten en overheden samen een 'ziekte-industrie' onderhouden, of dat wetenschappelijk onderzoek systematisch wordt gemanipuleerd om de belangen van de elite te dienen. Alternatieve geneeswijzen worden in deze context vaak gepresenteerd als de 'ware' geneeskunde die bewust wordt onderdrukt. De coronapandemie en de bijbehorende maatregelen hebben deze subnarratieven sterk versterkt.

In het cluster van anti-rechtsstaat en repressie vinden we verhalen over maritiem recht, de illegitimiteit van de Nederlandse staat, en het zogenaamd 'levend verklaren' waarmee mensen zich juridisch willen losmaken van het systeem, zoals te zien is bij soevereinen. Hieronder lichten we de soevereinen nader toe. Binnen het thema klimaatcontrole en eco-dictatuur circuleren theorieën waarin klimaatverandering wordt gezien als excuus voor machtsuitbreiding, onder het mom van Agenda 2030 of de 'Great Reset' (Geerts, 2024).

Uitgelicht: soevereinenbeweging

De opkomst van het soevereine gedachtegoed in Nederland

De soevereinen subcultuur in Nederland kent haar oorsprong in de bredere anti-institutionele beweging die tijdens de coronapandemie aan kracht won (NCTV/Nationale Politie/AIVD, 2024). Hoewel het gedachtegoed al vóór deze periode in kleine kring leefde, fungeerde de pandemie als katalysator voor het groeiend wantrouwen jegens de staat (Nationaal Tegengeluid Analyse (NTA, 2023). Overheidsmaatregelen riepen bij sommige burgers fundamentele vragen op over legitimiteit en individuele autonomie, wat leidde tot hernieuwde aandacht voor het idee dat burgers zich los kunnen maken van staatsgezag. Het gedachtegoed verspreidt zich hoofdzakelijk via sociale media, alternatieve nieuwsplatforms en online bijeenkomsten, veelal aangevoerd door charismatische aanjagers die lezingen of cursussen aanbieden over bijvoorbeeld hoe personen zich 'levend' kunnen verklaren (NCTV/Nationale Politie/AIVD, 2024). Sommige aanjagers lijken het soevereine gedachtegoed deels te benaderen als een verdienmodel. Daarbij spelen zij in op – of maken zij misbruik van – het wantrouwen en de frustraties die aanhangers van deze beweging koesteren ten opzichte van de overheid (Geurtjens et al., 2024).

Inhoud van het soevereine gedachtegoed

Het gedachtegoed van Nederlandse soevereinen vindt zijn oorsprong in de Verenigde Staten. Deze opvattingen vertonen dan ook sterke gelijkenissen met, en overlappen vaak volledig met, die van de soevereine beweging in de Verenigde Staten (zie hiervoor paragraaf 2.4). Alhoewel soevereinen in Nederland zelden expliciet verwijzen naar Amerikaanse denkers of ideeën, verwijzen zij wél regelmatig naar Amerikaanse wetgeving, zoals het Tweede Amendement (Van Halderen et al., 2024).

Waar aanhangers binnen de bredere anti-institutionele beweging over het algemeen geen scherp beeld hebben van hoe de wereld er na de val van de kwaadaardige elite uit zou moeten zien, hebben sommige soevereinen dit wel. Zo is in het soevereine wereldbeeld het individu zelf de hoogste autoriteit, zonder onderdrukt te worden door een overheid die zelfbestuur onmogelijk zou maken. Om dit te bereiken willen soevereinen een leven waarin zij zoveel mogelijk zelfvoorzienend en onafhankelijk zijn van de Nederlandse samenleving en de democratische instituties, die de samenleving ordenen en beschermen. Een aantal elementen staat binnen dit gedachtegoed centraal (NCTV/Nationale Politie/AIVD, 2024):

- Natuurrecht en gewoonterecht - het idee dat alleen universele of 'oerwetten' gelden, en niet door mensen opgelegde regels.
- Maritiem recht - de bewering dat het rechtssysteem gebaseerd is op handels- en zeerecht, dat geen gezag zou hebben over vrije mensen.
- Geboorte-trust - de overtuiging dat bij geboorte een juridische fictie is gecreëerd die individuen bindt aan een systeem waar zij vrijwillig van los kunnen komen.
- SHAEF-wetten - SHAEF staat voor Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force, het geallieerde hoofdkwartier tijdens de Tweede Wereldoorlog. Sommige individuen die zichzelf als "soeverein" beschouwen, geloven dat hun wetten nog steeds van kracht zijn in Nederland en de huidige overheid daarmee onwettig is.

Deze overtuigingen worden regelmatig verweven met andere complottheorieën, waaronder QAnon, de Great Reset en Agenda 2030, waardoor een samenhangend maar uiterst wantrouwend wereldbeeld ontstaat.

De centrale overtuiging binnen het soevereine gedachtegoed is dat de Nederlandse overheid geen legitiem gezag heeft en dat de wet- en regelgeving niet rechtsgeldig is. Ondanks de uiteenlopende en vaak complexe verhalen die dit ondersteunen, lijkt vooral deze conclusie mensen aan te spreken. Het geloof in een corrupte of kwaadaardige elite vormt daarbij het belangrijkste motief voor aansluiting bij de beweging (Van Halderen et al., 2024).

Soevereinen in meerdere gradaties

Er is niet één, alomvattend soeverein gedachtegoed. Er circuleren tientallen interpretaties van het 'soeverein-zijn' op internet, waardoor personen met zeer uiteenlopende standpunten zich aangetrokken kunnen voelen tot het gedachtegoed van de zelfverklaarde soevereinen. Dit betreft een breed palet aan denkbeelden, deels geïnspireerd door buitenlandse bewegingen en deels gebaseerd op alternatieve interpretaties van de Nederlandse rechtsgeschiedenis, bestaande wetten, internationale verdragen en actuele gebeurtenissen (NCTV/Nationale Politie/AIVD, 2024). Uit dit geheel is het voor aanhangers mogelijk om naar eigen voorkeur een verhaal samen te stellen en hieraan gevolg te geven door middel van handelingen, waarbij een aantal gradaties zijn te onderscheiden zijn (AIVD, 2023):

- Er zijn personen die zichzelf soeverein of autonoom noemen en menen dat zij zich niet volledig los kunnen maken van de samenleving, al zouden ze dat willen. Zij erkennen (delen van) de wet, maar vinden dat zij zelf mogen bepalen welke wetten en regels zij volgen en welke belastingen zij betalen. Deze groep vormt de grootste categorie en bestaat volgens de AIVD uit mogelijk enkele tienduizenden mensen. Zij zijn op zoek naar zelfvoorziening en willen zo onafhankelijk mogelijk leven binnen het systeem, zonder dat zij het systeem afwijzen of gewelddadige intenties hebben. Sommigen van deze groep noemen zichzelf 'autonoom' in plaats van soeverein. Een deel van deze 'autonomen' stelt dat zij zich niet volledig los zouden kunnen maken van de samenleving, zelfs niet als ze dat willen. Tegelijkertijd zijn er personen die beide termen door elkaar heen gebruiken en hier geen onderscheid in lijken te maken.
- De tweede categorie, volgens de AIVD bestaande uit enkele duizenden personen, omvat zogenoemde soevereinen die verder gaan in hun afwijzing van de Nederlandse staat. Zij beschouwen de overheid als illegitiem en kiezen er bewust voor zich niet langer te houden aan de geldende wet- en regelgeving. Deze groep zoekt onderling contact, zowel online als fysiek, om hun ideologie te bespreken en kennis uit te wisselen over strategieën om zich aan staatsverplichtingen te onttrekken, zoals het niet betalen van belasting of huur. Daarnaast ontwikkelen zij alternatieve structuren om hun afstand tot de samenleving te benadrukken. Voorbeelden hiervan zijn het gebruik van eigen betaalmiddelen, het vervaardigen van fictieve identificatiedocumenten en het opzetten van eigen onderwijssystemen, waarbij kinderen worden onttrokken aan het reguliere onderwijs.
- Andere zelfverklaarde soevereinen beschouwen de Nederlandse wet- en regelgeving als ongeldig en weigeren daarom soms te voldoen aan de (financiële) verplichtingen die aan hen worden opgelegd, zoals het betalen van belastingen en boetes. In het uiterste geval willen sommige van deze soevereinen zich met geweld verzetten tegen het huidige systeem of geloven ze dat de kwaadaardige elite een gewelddadige strijd zal initiëren waarop zij zich moeten voorbereiden. Zo zijn in 2024 voor het eerst (tien) personen aangeklaagd voor deelname aan een terroristische organisatie (Common Law Nederland Earth/de Volksraad) en/of het leveren van wapens aan zelfverklaard soevereinen (Jaarverslag AIVD 2024). Zie paragraaf 5.4 voor meer informatie over rechtszaken als deze.

Afbakening van soevereinen

In de praktijk is het onderscheid tussen de verschillende gradaties en groepen niet altijd even scherp te maken. Een complicerende factor hierbij is het ambigue karakter van het begrip 'soeverein'. Zo geven geïnterviewde experts aan dat het afbakenen van 'soevereinen' lastig is vanwege het grote aantal beweegredenen dat individuen kunnen hebben om soeverein gedachtegoed aan te hangen, de fluïditeit en ongeorganiseerdheid van de beweging, de diversiteit aan subnarratieven, de mate waarin individuen zich tegen de overheid en instituties keren en de mate waarin individuen daar naar handelen. Hierdoor is het soms lastig om te bepalen wanneer iemand wél of niet als 'soeverein' moet worden gezien. Sommige personen die door de overheid als soeverein worden beschouwd, zien zichzelf nadrukkelijk niet zo. Anderen onderschrijven en verspreiden teksten of ideeën die overeenkomen met het soevereine gedachtegoed, maar noemen dat bewust niet zo. Tegelijkertijd zeggen sommige individuen zichzelf juist wél als onderdeel van een grotere beweging beschouwen – waarbij dat gevoel vooral is gebaseerd op gedeelde thematiek, en niet op een formele structuur.

Enkele relevante aandachtspunten voor het toepassen van het label 'soeverein' zijn de volgende:

- Mate waarin personen wel of niet geloven in het centrale narratief van de kwaadaardige elite en in de geschetste subnarratieven. Als personen geloven in de bewering dat een kwaadaardige elite aan de touwtjes trekt, betekent dit nog niet direct dat deze personen ook geloven in andere 'heftigere' beweringen binnen het narratief. Zoals bijvoorbeeld de bewering dat de 'elite' het volk tot slaaf wil maken of zelfs vermoorden. Het is dus belangrijk om te beseffen dat er gradaties bestaan in de mate waarin personen binnen de anti-institutionele beweging het 'kwaadaardige-elite-narratief' aanhangen.
- Ideologische verankering versus opportunisme. Anti-institutionele overtuigingen en handelingen die voortkomen uit deze overtuigingen variëren in de mate waarin deze voortkomen uit ideologie of uit opportunisme (zoals een uitweg zoeken om uit schulden ten kunnen komen).

- Mate waarin personen gevolg geven aan het ‘kwaadaardige-elite-narratief’: uitvoeren van niet-extremistische activiteiten. Het aanhangen van anti-institutionele extremistische narratieven is niet verboden in Nederland en maakt iemand nog niet tot een extremist. Hetzelfde geldt voor mensen die niet-actief lid zijn van online anti-institutionele chat groepen; voor personen die zich ‘soeverein’ verklaren in brieven aan de gemeente of instanties of nog een stap verder gaan en bijvoorbeeld schulden of belastingen niet betalen. Het is belangrijk om niet het label ‘extremist’ te plakken op deze personen.
- Mate waarin personen gevolg geven aan het ‘kwaadaardige-elite-narratief’: wel of niet actief bijdragen aan de verspreiding van extremistisch (soeverein) anti-institutionele gedachtegoed. Sommige personen voelen zich aangetrokken tot anti-institutioneel gedachtegoed en verspreiden incidenteel extremistische anti-institutionele narratieven. Anderzijds zijn er personen die planmatig en structureel bijdragen aan de verspreiding van extremistische anti-institutionele narratieven (dus niet één of enkele keren) of het verspreiden van anti-institutionele uitingen in de fysieke ruimte (bv. stickers). Het incidenteel verspreiden van extremistische anti-institutionele narratieven maakt iemand nog niet tot een extremist, het planmatig en structureel verspreiden wel.

Alternatief-institutioneel denken

Hoewel soevereinen vaak worden neergezet als antidemocratisch of radicaal afwijkend van de gevestigde orde en daarmee ondermijnend aan de democratie, is het op conceptueel niveau juist interessant om te zien hoe zij bepaalde democratische en rechtsstatelijke principes juist wél omarmen, zij het in een alternatieve of meer abstracte vorm (De Boer, 2024). Soevereinen nemen namelijk elementen over uit de inrichting van de rechtsstaat, zoals het belang van autonomie, zelfbeschikking en het idee van een morele orde. In feite proberen zij dus deze instituties te herdefiniëren en opnieuw vorm te geven buiten de huidige kaders van de rechtsstaat – in plaats van zich er alleen maar van af te wenden. Denk bijvoorbeeld aan het oprichten van eigen volksraden, het schrijven van alternatieve wetten of het aanstellen van ‘eigen’ rechters binnen hun gemeenschap. Wat zij daarbinnen afwijzen, is dus niet per definitie het principe van rechtvaardigheid of collectieve besluitvorming, maar eerder de specifieke institutionele invulling die de moderne staat daaraan geeft. In plaats van de representatieve democratie, waarin macht via verkiezingen wordt gedelegeerd aan een overheid, kiezen zij voor een meer directe, persoonlijke vorm van soevereiniteit. Ze stellen zichzelf als ultieme autoriteit over hun leven en handelen, vaak gebaseerd op een alternatieve interpretatie van juridische of morele principes. Veel soevereinen beroepen zich daarbij juist op universele waarden zoals vrijheid, eerlijkheid, en verantwoordelijkheid.

Dergelijke kritiek is dus niet louter destructief, maar ook normatief: soevereinen wijzen op wat zij zien als tekortkomingen van het huidige systeem en proberen daar een alternatief tegenover te stellen dat in hun ogen rechtvaardiger of zuiverder is. Het gaat in feite om een herdefiniëring van wat zij zien als legitiem gezag. Dit kan worden geïnterpreteerd als een mogelijk coping mechanisme in reactie op gevoelens van vervreemding, wantrouwen of machteloosheid binnen het bestaande systeem.

Ook kunnen de alternatieve juridische instituties die soevereinen voorstellen begrepen worden als een poging om legitimiteit te herstellen. Door zelf structuren op te zetten waarin zij wel vertrouwen hebben, proberen soevereinen mogelijkerwijs een parallelle orde te creëren waarin zij zich juist wél vertegenwoordigd voelen. Dit maakt van belang om ook de meer gematigde stemmen binnen deze beweging serieus te nemen. Zoals ook al eerder aangestipt, is lang niet iedereen binnen de beweging extremistisch of bereid om geweld te gebruiken. Velen zijn juist op zoek naar betekenisvolle participatie en een gevoel van controle over hun leven en omgeving.

Satanische elite en pedonetwerken betreft het idee dat de beschreven ‘kwaadaardige elite’ zich niet alleen schuldig maakt aan onderdrukking van de bevolking, maar ook aan kinderhandel en satanisch kindermisbruik. Binnen aanhangers van dit narratief wordt bijvoorbeeld een link gelegd tussen het overlijden van een aantal kinderen en satanische pedofilie. Dit heeft al geleid tot meerdere bedreigingen aan het adres van vertegenwoordigers van deze zogenaamde elite (AIVD, 2023; Fiebig & Koehler, 2022).

Een ander veelvoorkomend thema richt zich op **desinformatie en mediacontrole**. Hierin wordt de reguliere pers structureel gewantrouwd en afgeschilderd als spreekbuis van de elite, terwijl alternatieve mediakanalen juist worden gepresenteerd als bronnen van ‘de echte waarheid’. Dit draagt bij aan een gesloten informatiesysteem waarin factchecking en wederhoor worden afgewezen, en narratieven ongefilterd circuleren.

Uitgelicht: conspiritualisme

Een bijzonder subnarratief betreft het zogenoemde conspiritualisme, dat wil zeggen het samengaan van complotdenken en spiritualiteit. Aanhangers van dit subnarratief suggereren dat er een kosmische strijd gaande is tussen goed en kwaad, licht en duister, waarbij een kwaadaardige elite de mensheid wil onderdrukken. Spirituele begrippen als 'frequentie', 'vibratie', 'zielsmissie' en 'wakker worden' worden soms verweven met klassieke complotthema's als de Illuminati, satanisch kindermisbruik en demonische machten (NTA, 2023; Ward & Voas, 2011). Deze narratieven kennen overlap met new-age kringen, waarin de nadruk wordt gelegd op alternatieve leefwijzen en gezondheidspraktijken als alternatieven voor bestaande instituties. Hoewel het subnarratief meestal vreedzaam en introspectief van aard is, kan de nadruk op spirituele verhevenheid en het demoniseren van tegenstanders bijdragen aan polarisatie of zelfs radicalisering (Beres, Remski en Walker, 2023; Harambam, 2022). De Rijksuniversiteit Groningen heeft recent een literatuurstudie uitgevoerd naar anti-institutionele tendensen in Nederland vanuit religiewetenschappelijk perspectief (Nanninga en Valk, 2025). De onderzoekers concluderen dat anti-institutionele actoren regelmatig putten uit christelijke tradities en bredere vormen van spiritualiteit (zoals gnostiek, New Age beweging en sjamanisme) om in hun behoefte aan betekenis- en zingeving te voorzien. Aan het omarmen van dergelijke denkbeelden en praktijken lig¬gen vaak gevoe¬lens van ontheemding, onrechtvaardigheid of bedreiging ten grondslag.

De hierboven genoemde subnarratieven versterken het centrale wereldbeeld waarin instituties niet slechts falen, maar opzettelijk kwaadwillend zijn. Door hun wendbare en vaak emotioneel geladen karakter, kunnen deze narratieven verschillende publieksgroepen aanspreken en verbinden — ook wanneer zij op het eerste gezicht inhoudelijk weinig met elkaar gemeen lijken te hebben. De potentie tot kruisbestuiving tussen groepen met uiteenlopende achtergronden maakt het anti-institutionele gedachtegoed daarmee zowel hardnekkig als moeilijk te ontmantelen (Frens en anderen, 2023).

Uitwisseling van thema's

Hoewel de veel voorkomende anti-institutionele subnarratieven in figuur 1 thematisch geclusterd zijn (bijvoorbeeld anti-overheid, anti-globalisme, anti-wetenschap), kunnen deze niet als afzonderlijke narratieven gezien worden, maar eerder als modules die onderling uitwisselbaar zijn. Een burger die begint met kritiek op stikstofbeleid, kan via online gemeenschappen snel geconfronteerd en geïnspireerd worden door andere subnarratieven. Het internet speelt dan ook een belangrijke rol binnen de verspreiding van het anti-institutionele gedachtegoed en daarbij horende subnarratieven. De mate waarin men zich van instituties wil afkeren of losmaken verschilt dan ook per individu of subcultuur.

2.3. Organisatiegraad en subculturen anti-institutioneel gedachtegoed

Geïnterviewde experts typeren de organisatiegraad binnen het anti-institutionele gedachtegoed als relatief laag. Aansluitend op wat eerder omschreven is, zijn er weinig duurzame onderlinge contacten, in ieder geval bij volgers. Geïnterviewden geven aan dat volgers elkaar weten te vinden als ze dat willen, maar deze contacten dan over het algemeen vluchtig en/of niet duurzaam van aard zijn. Wel wordt benoemd dat er in sommige gevallen een duidelijke gedeelde ideologie is, al dan niet op hoofdlijnen, waarbij de mensen die dit onderschrijven eenzelfde gedeelde, vergelijkbare actiemethode[6] hebben. In literatuur wordt desondanks benadrukt om het gebruik van termen als 'bewegingen' of 'netwerken' met de nodige terughoudendheid te hanteren. Het kan immers de indruk wekken dat het gaat om samenhangende en georganiseerde groepen met een zekere mate van interne structuur, communicatie of een gemeenschappelijk doel, maar daarvan is tot op heden nauwelijks sprake (De Boer, 2024; Nanninga, Jonge & Valk, 2022). Zoals Van Buuren (2022) stelt, zijn deze netwerken veeleer te typeren als een fluïde milieu dan als een organisatie.

Aansluitend op de besproken subnarratieven, zijn in dit losse geheel echter wel herkenbare subculturen te onderscheiden: relatief samenhangende groepen mensen die zich op basis van gedeelde leefstijl, terminologie of normen identificeren met specifieke subculturen binnen het bredere gedachtegoed. Deze subculturen hebben zelden een formele organisatiestructuur, maar worden gekenmerkt door een herkenbare stijl of focus. Preppers, bijvoorbeeld, die zich voorbereiden op maatschappelijke ineenstorting door het aanleggen van voedsel-, water- of medicijnvoorraden

6 Met actiemethodes worden in deze context de specifieke handelingsstrategieën bedoeld die door aanhangers worden toegepast om hun ideologie in de praktijk te brengen of uiting te geven aan hun afwijzing van het systeem. Denk bijvoorbeeld aan het opstellen en indienen van juridische of administratieve documenten/brieven door soevereinen, waarin inwoners aangeven zich bij de gemeente uit te willen schrijven omdat zij het gezag van de overheid niet erkennen.

en, in sommige gevallen, ook wapens (ICCT, 2024). Hoewel prepping oorspronkelijk vooral een Amerikaans fenomeen is, signaleren experts ook in Nederland prep-gemeenschappen die streven naar zelfvoorzienendheid, autonomie en het 'off grid' leven. Volgens geïnterviewden heeft dit gedachtegoed in Nederland soms eerder een ecologische of linksgeoriënteerde oorsprong, maar zijn er ook signalen dat een deel van deze groepen steeds vaker aansluiting zoekt bij soevereine of anti-institutionele denkbeelden. In meerdere gevallen zou er zelfs sprake zijn van kruisbestuiving, zowel in narratief als in organisatievorm. Preppen vormt bij bepaalde groepen anti-institutioneel extremisten een integraal en belangrijk onderdeel van hun ideologie. Bovendien tonen sommige Prep-groepen een opvallend hoog organiserend vermogen, wat hen onderscheidt binnen het verder losse en fluïde landschap.

Subculturen als de eerder genoemde conspiritualisten tonen eveneens hoe stijl en levensbeschouwing samengaan met anti-institutionele overtuigingen. Hoewel er zelden sprake is van formele organisatie, tonen sommige van deze subculturen wel degelijk een hoog organiserend vermogen, bijvoorbeeld via online cursussen, informatieplatforms of fysieke ontmoetingen. Dit maakt duidelijk dat het anti-institutionele veld weliswaar beperkt georganiseerd is, maar dat binnen bepaalde subculturen wél sprake is van gedeelde praktijken, actiemethodes en symboliek die zorgen voor herkenbaarheid en onderlinge verbinding.

Ook de soevereinen kunnen binnen deze context als een herkenbare subcultuur worden aangemerkt. Zoals genoemd onderscheiden zij zich van andere aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed door hun nadruk op juridische autonomie, het uitroepen van eigen 'soevereine' status, en het gebruik van pseudo-juridische documenten. Hieronder gaan we nader in op de organisatiegraad, de geïdentificeerde groepen en de omvang van de soevereinen beweging.

Opmerking over soevereinen, preppers en conspiritualisme

Hoewel een klein aantal individuen en groepen een bedreiging kan vormen en gewelddadig verzet niet schuwt, zijn anti-institutionele bewegingen en individuen divers en in veel gevallen niet problematisch. De overgrote meerderheid van de individuen die autonoom-, soeverein, - preppers en/of conspirituele overtuigingen aanhangen, vormen geen risico's voor de democratische rechtsstaat of anderszins een gevaar voor de Nederlandse samenleving. Velen van hen zijn vooral op zoek naar zelfvoorziening en willen zo onafhankelijk mogelijk leven binnen het systeem, zonder dat zij het systeem ondermijnen of gewelddadige intenties hebben.

Uitgelicht: organisatiegraad soevereinenbeweging

Organisatiegraad van soevereinen

Sommige geïnterviewde experts wijzen erop dat binnen het bredere anti-institutionele gedachtegoed nauwelijks sprake is van formele en structurele organisatie. Wel zijn er binnen de *soevereine* subcultuur aanjagers die soms veel volgers hebben en ook is er sprake van online chatgroepen met soms veel leden. Maar, het (online) volgen van deze aanjagers en ook het lidmaatschap van de online groepen is hoofdzakelijk passief en fluïde. Fluïditeit is niet alleen zichtbaar bij volgers, maar ook bij zogeheten aanjagers. Deze personen zijn actief binnen verschillende groepen en nemen daarbinnen een prominente rol in, bijvoorbeeld door het geven van lezingen of het verkopen van cursussen. Voor aanjagers geldt dat zij elkaar weten te vinden, maar ook dat zij veelal moeilijk door één deur lijken te kunnen, wat de verdere groei belemmert tot een gestructureerde beweging met overkoepelende aansturing.

Andere experts wijzen er daarentegen op dat er wel degelijk sprake is van een behoorlijke organisatiegraad binnen het soevereine gedachtegoed als wordt gekeken naar de rol van het internet bij de verspreiding van narratieven en actiemethodes. De verspreiding van dit gedachtegoed vindt voornamelijk plaats via alternatieve mediakanalen en online netwerken, waar actiemethodes laagdrempelig beschikbaar zijn. Websites, Telegramgroepen en podcasts functioneren als informele platforms waarop ideeën, documenten en strategieën worden gedeeld (NTA, 2023). Het online aanbod varieert van documenten, adviezen en workshops/webinars tot officiële ogende identiteitsbewijzen als paspoorten en rijbewijzen. Sommige producten zijn gratis beschikbaar, terwijl voor adviesdiensten bedragen van enkele tientjes tot honderden euro's worden gevraagd (NTA, 2023). Dit zorgt voor een zekere mate van structuur, ondanks het ontbreken van hiërarchie of centrale coördinatie. Zeker in het geval van de soevereinen is sprake van een deels herkenbaar patroon. Zij maken gebruik van gedeelde actiemethodes – zoals het opstellen van documenten waarin zij zich 'soeverein' verklaren of het sturen van brieven aan overheidsfunctionarissen – en verwijzen naar gedeelde pseudo juridische bronnen. Er zijn soms ook fysieke bijeenkomsten in Nederland, wat erop duidt dat sommige mensen elkaar opzoeken. Echter, hoe deze bijeenkomsten georganiseerd zijn, wie eraan deelneemt en hoe duurzaam de contacten zijn, is onduidelijk.

Enkele illustratieve citaten van geïnterviewde experts:

"De politie suggereert dat enkele prominente figuren de soevereinenbeweging aansturen als aanjagers, maar het blijft onduidelijk of dit een hechte beweging is. Mediaberichten wijzen op het bestaan van WhatsApp- en Telegramgroepen met duizenden leden. De interacties in deze groepen lijken echter beperkt; praktische vragen worden vaak genegeerd. Bijvoorbeeld op het moment dat iemand zegt "Help, ik heb hier een deurwaarder aan de deur staan. Ik moet tóch betalen, klopt het verhaal wel, wat kan ik doen? Mensen worden naar aanleiding van zo'n vraag soms uit een groep gezet. Dit wijst op een fluïde structuur met enkele centrale figuren, terwijl de meerderheid van de leden eenlingen zijn die weinig onderling contact hebben."

"Er is geen sprake van een 'vaste structuur' binnen de soevereinenbeweging. Dat wil zeggen: er is geen centrale organisatie en er is geen duidelijk leiderschap. Maar op internet zie je dat er gewoon sprake is van een duidelijke gedeelde ideologie. Personen die het soevereine gedachtegoed verspreiden hebben gedeelde, vergelijkbare, actie methodes. De stappen die ze daarbij ondernemen zijn erg vergelijkbaar. De verspreiding gebeurt op dezelfde manier, voornamelijk via netwerken online, dat zorgt toch voor een bepaalde structuur."

Kortom, hoewel er bij de soevereinen geen sprake is van een klassieke organisatiestructuur, zijn er wel herkenbare elementen van coördinatie, gedeelde praktijken en onderlinge verbinding, met name op het niveau van ideologische kernopvattingen en actiemethodes. De 'structuur' bestaat hier niet uit een klassieke organisatie van mensen, maar uit gedeelde overtuigingen, procedures en symboliek – die zorgen voor een zekere uniformiteit, zonder dat er een centrale aansturing aan ten grondslag ligt.

Geïdentificeerde groepen soevereinen

Hoewel het soevereine landschap in Nederland deels in kaart is gebracht, is het belangrijk te benadrukken dat de zichtbare groepen vaak vluchtig van aard zijn. Naamgeving, websites, platforms en organisatiestructuren veranderen regelmatig, en sommige groepen verdwijnen even snel als ze zijn opgekomen. Groepen kunnen zich opsplitsen, ondergronds gaan, of opnieuw opduiken onder een andere naam. Dit maakt het lastig om duurzame uitspraken te doen over hun bestaan, invloed of omvang. Rapportages over specifieke groepen – waaronder ook deze tekst – riskeren dan ook snel gedateerd te raken. De onderstaande beschrijvingen zijn daarom bedoeld als momentopname, gebaseerd op de situatie zoals die zich in 2023–2024 voordeed.

Er zijn in Nederland in ieder geval twee prominente subgroepen binnen het soevereine gedachtegoed te onderscheiden die relatief veel zichtbaarheid hebben gekregen: 'Common Law Nederland Earth/De Volksraad' en het 'Inheemse Volk der Germanieten'. Deze twee subgroepen geven een uiteenlopende en soms zelfs tegenstrijdige invulling aan het soevereine gedachtegoed.

- Common Law Nederland Earth / De Volksraad beroept zich op een alternatieve rechtsopvatting, waarin 'common law' – in hun interpretatie een universeel natuurrecht – boven de Nederlandse wet- en regelgeving zou staan. De groep stelt dat de huidige staat onwettig is en beoogt via het oprichten van 'volkstribunalen' en zelfbenoemde 'sheriffs' een parallelle rechtspraak op te tuigen (NTA, 2023; NCTV, 2024). Volgens de NCTV wordt geweldsdreiging door sommige aanhangers niet geschuwd richting degenen die het natuurrecht schenden. Zo zouden de zelfbenoemde 'sheriffs' bevoegd zijn om jury's bijeen te roepen, arrestaties uit te voeren en het oude regime te bestrijden. Zij trainen zichzelf in zelfverdediging en vuurwapengebruik. De legitimiteit van hun macht zou voortkomen uit brede instemming onder burgers (NTA, 2023). Daarnaast beschrijft de organisatie het bestaan van burgermilities: lokale groepen van drie of meer personen die onder gezag van een sheriff opereren. Zij voeren bevelen uit, nemen eigendommen in beslag en beschermen kinderen tegen vermeende misdadigers. Ook wordt er toezicht gehouden op gemeenschappen en bouwen ze informatienetwerken op (NTA, 2023). De organisatie communiceert via Telegramkanalen per provincie, met wisselende aantallen leden per regio. Inmiddels is de organisatie opgesplitst in twee takken: 'common law centraal', gericht op educatie en gemeenschapsvorming, en 'common law earth', die zich richt op maatschappelijke verandering via acties als tribunalen en arrestaties (NTA, 2023).
- Het Inheemse Volk der Germanieten beroept zich op een vermeende inheemse status en stelt dat zij geen onderdaan zijn of deel uitmaken van de Nederlandse staat. De groep claimt historisch soeverein te zijn en streeft naar zelfbestuur buiten de bestaande democratische rechtsorde. Zij streven een eigen samenleving na, met eigen onderwijs en geld (Adviesbureau ANNE, 2024).

Volgens geïnterviewde experts is een onderscheid tussen beide subgroepen vooral dat Common Law aanhangers zich baseren op de zogeheten 'natuurwetten'. Deze natuurwetten bestonden volgens Common Law aanhangers al lang voordat 'tirannieke overheden' hun eigen wetten gingen bedenken. De Nederlandse overheid is volgens hen daarom niet legitiem. Germanieten beweren daarentegen dat ze tot een 'inheems volk', de Germanen, behoren dat al in Europa woonde nog voordat er koninkrijken, keizerrijken en natiestaten waren. Koningen en keizers hebben zich grond onterecht en met verkeerde

redenen toegeëigend. De Germanieten zouden hun inheemse status ontlenen aan internationale verdragen, zoals het International Labour Organization (ILO) verdrag 169 en de United Nations *Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP)*[7]. De ILO is een gespecialiseerde organisatie van de Verenigde Naties die zich inzet voor arbeidsrechten en sociale rechtvaardigheid. In deze context verwijzen Germanieten naar ILO-Verdrag 169, dat de rechten van inheemse en tribale volkeren beschermt. Zij stellen dat zij, als vermeend inheems Europees volk, op basis van dit verdrag recht hebben op zelfbeschikking en autonomie, buiten de autoriteit van nationale staten. In combinatie met verwijzingen naar de UNDRIP gebruiken zij deze internationale kaders om hun afwijzing van de Nederlandse staat te legitimeren.

Daarnaast is volgens geïnterviewde experts de Common Law als subgroep binnen het soevereine gedachtegoed online het meest actief. Aanhangers zouden daarentegen actief op zoek naar de grens van wat kan en mag, en overschrijden deze grens soms zelfs. In 2024 zijn enkele aanhangers van dit gedachtegoed aangeklaagd voor terrorisme, omdat zij volgens de rechtbank de bedoeling hadden een gewelddadige confrontatie aan te gaan met lokale gezagsdragers (OM, 2024; NCTV, 2025).

Omvang aantal soevereinen

Het is niet met zekerheid vast te stellen hoeveel personen zich precies als soeverein identificeren of als soeverein kunnen worden aangemerkt. We hebben eerder opgemerkt dat de afbakening van het begrip 'soeverein' niet eenduidig is als gevolg van het grote aantal beweegredenen dat individuen kunnen hebben om soeverein gedachtegoed aan te hangen, de fluïditeit en ongeorganiseerdheid van de beweging, de diversiteit aan subnarratieven, de mate waarin individuen zich tegen de overheid en instituties keren en de mate waarin individuen daar naar handelen. Ook is het aantal aanhangers lastig in te schatten vanwege het sterk wisselende landschap en de overlap in aanhang tussen verschillende online kanalen en aanjagers. Volgens de AIVD (2023), NCTV (2023) en NCTV/Nationale Politie/AIVD (2024) vormen ten minste enkele tienduizenden zelfverklaarde soevereinen een prominente groep binnen de Nederlandse anti-institutionele beweging. In een recente analyse van de soevereinenbeweging in Nederland wordt deze schatting toegelicht: "*Afgaande op het aantal volgers, kijkers en reacties op belangrijke soevereine aanjagers en online groepen, het aantal brieven dat gemeenten ontvangen en het aantal soevereinen waar de Belastingdienst mee in aanraking komt, zijn er in Nederland naar schatting ten minste enkele tienduizenden personen die in meer of mindere mate het soevereine gedachtegoed aanhangen* (NCTV/Nationale Politie/AIVD, 2024).

Een deel van de soevereinen, door de NCTV (2023) geschat op enkele duizenden, beschouwt de Nederlandse wet- en regelgeving als ongeldig en zij weigeren bijvoorbeeld te voldoen aan de financiële verplichtingen die vandaaruit aan hen worden opgelegd. Een analyse van de Hogeschool InHolland (2024) schat het aantal soevereinen in de regio's Noord- en Midden Nederland en in de regio Rotterdam in totaal op meer dan 300 personen, waarbij er sterke lokale verschillen zijn. Hierbij dient benoemd te worden dat het aantal soevereinen is ingeschat op basis van aantallen brieven die gemeenten hebben ontvangen van soevereinen, wat mogelijk een onvolledig en vertekend beeld geeft. De onderzoekers benoemen enkele opvallende observaties. Zo constateren de onderzoekers dat gemeenten uit de regio Noord relatief vaker aangeven zicht te hebben op aantallen soevereinen, en de aantallen soevereinen ook hoger inschatten dan gemeenten in de andere regio's. Bovendien duiden gemeenten uit regio Noord het fenomeen ook anders, er wordt bijvoorbeeld vaker aangegeven dat 'soeverein gedrag' vooral problematisch is voor soevereinen zelf (zoals deurwaarders en huisuitzettingen bij niet betalen van schulden).

Zoals we eerder hebben gesteld is het aanhangen van anti-institutionele narratieven niet verboden in Nederland en maakt iemand nog niet tot een extremist. Hetzelfde geldt voor mensen die niet-actief lid zijn van online anti-institutionele chat groepen; en voor personen die zich 'soeverein' verklaren in brieven aan de gemeente of instanties maar niet nog een stap verder gaan en bijvoorbeeld schulden of belastingen niet betalen. In 2024 is het onderzoek 'Onder de Radar' uitgevoerd met als doel de aard en omvang van het anti-institutionele gedachtegoed binnen de gemeente Eindhoven in kaart te brengen. Dat is gedaan op basis van drie onderzoekspijlers: identificatie van zichtbare uitingsvormen van anti-institutioneel gedachtegoed in de openbare ruimte zoals stickers en demonstraties, onderzoek onder ambtenaren hoe vaak en op welke manier zij in aanraking zijn gekomen met uitingen van anti-institutioneel gedachtegoed en een analyse van geregistreerde signalen, brieven en e-mails met anti-institutionele uitingen. De resultaten van dit onderzoek laten zien dat anti-institutioneel gedachtegoed aanwezig is in Eindhoven. Maar er zijn in dit onderzoek geen aanwijzingen voor een grootschalige of acute bedreiging, noch signalen van anti-institutioneel extremisme. Niet iedereen die met anti-institutioneel gedachtegoed flirt is direct een soeverein en niet alle uitingen van anti-institutioneel gedachtegoed direct wijzen op extremisme. Het is daarbij volgens de onderzoeker belangrijk te benadrukken dat dit beeld

7 UNDRIP is een verklaring die in 2007 werd aangenomen door de Verenigde Naties. Het verdrag heeft het doel om de rechten van de inheemse volkeren, zoals grondenrechten, vast te leggen.

mogelijk niet volledig is; er kunnen signalen gemist zijn. Hiervoor zijn meerdere redenen (zie voor een overzicht Cheppih, 2025). Waaronder: niet alle uitingen en registraties laten zich vastleggen in officiële registraties; en gemeenten en professionals hebben slechts beperkt zicht op signalen in de online wereld. Fenomeenanalyses 'radicalisering en extremisme' die zijn uitgevoerd in de regio's Noord Nederland, IJsselland en Flevoland (Nanninga en anderen, 2022; 2024; Van Wonderen en anderen, 2025) laten een vergelijkbaar beeld zien. Anti-institutioneel gedachtegoed evenals casussen van zelfverklaarde soevereinen zijn aanwezig in de meeste gemeenten maar het aantal casussen waarin sprake is van veiligheidsrisico's of extremisme is beperkt. Gemeenten hebben echter twijfels of ze wel voldoende zicht hebben op signalen van risicovolle radicalisering en extremisme, waaronder anti-institutioneel extremisme. Een breed gedragen gevoel is: "We zien niet alles, het gevoel is dat er meer moet spelen dan dat we zien". Zie hoofdstuk 7 voor een nadere toelichting en een mogelijk handelingsperspectief hierop.

Geïnterviewde experts stellen dat het maken van schattingen van het aantal soevereinen ingewikkeld is en afhankelijk is van de definities die worden gehanteerd. Een scheidslijn die terugkomt uit interviews is het wel of niet 'actief' bijdragen aan de verspreiding van gedachtegoed. Zo zijn er personen die zich aangetrokken groepen voelen tot het soevereine gedachtegoed en ook incidenteel bijbehorende narratieven verspreiden. Maar deze personen geven voor het overige geen gevolg hieraan door uitingen of het deelnemen aan acties. Anderzijds zijn er personen die structureel bijdragen aan de verspreiding van narratieven (dus niet één of enkele keren). Zoals door uitingen op sociale media, het sturen van brieven naar de gemeente of het verspreiden van soevereine uitingen in de fysieke ruimte (bv. stickers).

Een illustratief citaat van een geïnterviewd expert over het afbakenen en inschatten van het aantal 'soevereinen':

"Het maken van schattingen is ingewikkeld. Ik heb gemeenten in de G4 gesproken. Die zeggen: wij herkennen niet de hoge aantallen soevereinen die geschetst worden in landelijke onderzoeken. Een aantal andere gemeenten die we hebben gesproken zeiden juist 'we hebben echt heel veel soevereinen'. Toen heb ik ze gevraagd hoe definiëren jullie 'soevereinen' in jullie stad? Die gemeenten gaven aan: 'Ze hebben brieven gestuurd en in de brief staat expliciet "Ik ben soeverein", dus hebben we dat opgevoerd als casus'. Maar zijn er andere gedragingen van deze personen bekend? Nee, dat is er niet. Dan krijg je dat schattingen mogelijk gebaseerd worden op ingekomen brieven of dat 'iemand ooit iets heeft geroepen, dat schrijven we op als signaal en hebben we een casus'."

Het citaat roept een belangrijke vraag op, namelijk zijn mensen die als soeverein worden gekwalificeerd omdat ze zich soeverein verklaren en brieven sturen naar instanties werkelijk overtuigd van de waarheid van de soevereine narratieven? Of handelen ze vooral uit opportunisme, bijvoorbeeld als poging om uit financiële problemen te kunnen komen; en gebruiken ze instrumenteel soevereine narratieven als een rechtvaardiging daarvan? De NCTV (2024) plaatst hierbij reeds een kanttekening: *"Sommigen zijn overtuigd van het soevereine narratief, terwijl anderen onder het motto 'baat het niet, dan schaadt het niet' misschien een brief naar de Belastingdienst sturen"*. Geïnterviewde experts benoemen dit eveneens.

Een andere geïnterviewde expert is van mening dat mensen pas brieven aan instanties gaan sturen als ze op zijn minst in enige mate geloven in de narratieven die dit rechtvaardigen:

"Zie de mensen die brieven schrijven of zich beroepen op een geboortetrust. Het is te makkelijk om dat af te doen als dat mensen uit 'opportunisme' brieven gaan schrijven, of zich alleen beroepen op soeverein gedachtegoed omdat ze problemen hebben, schulden bijvoorbeeld. Dus dat iemand een beroep doet op een soeverein wereldbeeld zonder ook in dat complotdenken te geloven. Stel dat het zo zou zijn, dan is er toch iets geks aan de hand. Dat mensen dan zo ver gaan, want het zijn natuurlijk tamelijk bizarre denkbeelden; er is een geboortetrust en daar kan ik dan een beroep op doen. Ik heb de indruk dat mensen niet zomaar iets proberen zonder dat ze werkelijk in geloven dat er een gerede kans van slagen is? Dus dat die mensen niet denken van 'het is maar quatsch maar ik doe het toch, want wie weet krijg je dan toch wel geld'. Mijn indruk is daarom dat die mensen er echt in geloven".

2.4. Regionale dimensie en aantal aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed

Regionale dimensie

Aanhangers van soeverein anti-institutioneel gedachtegoed wonen bovengemiddeld vaak in rurale gebieden en dorpen met 'relatief sterke gevoelens' van maatschappelijk onbehagen en anti-Randstedelijk ressentiment (Nanninga, Jonge & Valk, 2022, 2024); en in dorpen met een hechte gemeenschap die gewend zijn om problemen zelf (buiten de overheid om) op te lossen of in agrarische gemeenten waar het verzet tegen stikstofbeleid relatief sterk aanwezig is (Van Wonderen en anderen, 2025). Geïnterviewde experts bevestigen dit beeld. We lichten dit nader toe in paragraaf 3.4 over achtergrondkenmerken van aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed. Volgens de NCTV (DTN juni 2025) zijn tevens geweldsbereide anti-institutionele extremisten grotendeels woonachtig in ruraal Nederland.

Trend: afvlakking aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed?

In 2024 lijkt de groei van het aantal aanhangers in Nederland van anti-institutioneel gedachtegoed zoals de soevereinen voor het eerst iets af te nemen, aldus de NCTV (2024) en AIVD (2024). Online is de beweging nog steeds actief, met veel volgers en aandacht voor thema's als migratie, klimaat en 'woke'. Ook de coronapandemie en de oorlog in Oekraïne blijven terugkerende onderwerpen. Wel lijkt de bereidheid om geld te doneren of om op te roepen tot het straffen van de 'elite' te zijn afgenomen. In plaats van protest zoeken veel aanhangers nu vooral de afzondering op binnen hun eigen kringen (AIVD jaarverslag, 2024). Ondanks de afvlakking in groei blijft het wantrouwen tegenover de overheid, gevoed door onzekerheden en alternatieve media, een stevige voedingsbodem voor dit gedachtegoed. In onze gesprekken met experts wordt door hen bevestigd dat er sprake lijkt te zijn van een dalende trend als het gaat om uitingen (zoals het insturen van brieven naar overheden en instituties) en aanhang van in ieder geval de soevereine subcultuur. Dat wil volgens de experts echter niet zeggen dat ook de onderliggende anti-institutionele sentimenten minder worden, het kan ook zijn dat individuen zich steeds meer terugtrekken in eigen kring, of stoppen met bijvoorbeeld het sturen van brieven omdat het naar hen idee weinig oplevert. Het sentiment blijft aanwezig, en zal volgens geïnterviewden weer kunnen opflakkeren bij triggers (bijvoorbeeld als gevolg van ingrijpende gebeurtenissen in de samenleving) of indien zich nieuwe groepen aandienen met een aansprekend verhaal. Enkele illustratieve citaten:

"Qua ingezonden brieven lijkt er bij gemeenten sprake van een dalende trend, zij ontvangen minder brieven in vergelijking met der hausse die er was na de coronaperiode. Mensen ervaren dat het sturen van brieven feitelijk weinig oplevert of je zelfs verder in de problemen brengt als je ook werkelijk weigert om je belastingen of huur te voldoen."

"Als je kijkt naar gemeentes: de hoogste pieken (van brieven) waren rondom corona. Daar zat gewoon één grote kwetsbaarheid in, mensen met angsten, mensen met zorgen, mensen die boos zijn, mensen die gefrustreerd zijn, mensen die gewoon een teken van protest willen laten horen en daarom een brief sturen. Dus je hebt daar heel veel redenen voor, maar ik heb geen één gemeente gesproken die zegt, die brieven zijn nog heel lang daarna doorgegaan."

2.5. Anti-institutionele bewegingen in het buitenland

In deze paragraaf gaan we in op voorbeelden van anti-institutionele bewegingen in Duitsland en de Verenigde Staten, specifieke kenmerken van deze bewegingen en welke invloed deze internationale bewegingen hebben op de Nederlandse anti-institutionele beweging.

De Reichsbürger beweging in Duitsland

Duitsland kent een lange traditie van staatskritisch activisme en anti-overheidsdenken, die zelfs teruggaat tot voor de oprichting van de Bondsrepubliek. Deze beweging wordt beschouwd als terroristische dreiging (Fiebig & Köhler, 2022; Rathje, 2022; Kupper & Dittrich, 2023). De Reichsbürger beweging is ontstaan in de jaren 80 en bestaat uit groepen en individuen die om verschillende motieven en op verschillende gronden het bestaan van de Bondsrepubliek Duitsland en haar rechtsstelsel afwijzen. Het is een beweging met veel diversiteit, maar er zijn een aantal vaste kernonderdelen binnen deze beweging aanwezig:

- Juridische fixatie
- Historische referenties
- Nadruk op individuele subjectiviteit

De ideologie van de Reichsbürger is sterk gericht op juridische kwesties en de Duitse geschiedenis. Aanhangers beweren bijvoorbeeld dat Duitsland nog steeds bezet is, omdat er na de Tweede Wereldoorlog geen vredesverdrag is gesloten. Deze beweringen worden vaak gecombineerd met complottheorieën over de invloed van geallieerde mogendheden en de vermeende illegitimiteit van de Duitse regering. Hierbij gebruiken ze vaak juridische taal om hun argumenten kracht bij te zetten. Dit leidt tot paradoxale situaties waarin ze enerzijds de legitimiteit van de Duitse rechtbanken ontkennen, maar anderzijds wel gebruik maken van deze rechtbanken om hun rechten te verdedigen (Schönberger & Schönberger, 2023).

Dit doen ze onder andere door te verwijzen naar het historische Duitse Rijk, argumentatielijnen over te nemen van complottheoretici, of een zelf gedefinieerde natuurwet –, de legitimiteit van haar democratisch gekozen vertegenwoordigers ontkennen, of beweren dat de Duitse rechtsorde helemaal niet op hen van toepassing is (Bundesamt für Verfassungsschutz, 2023). Voor hen bestaat het echte Duitse Rijk nog steeds en vormt het de kern van de samenleving, maar wordt deze verborgen binnen huidige structuren (Schönberger & Schönberger, 2023). De Bondsrepubliek wordt hierin niet erkend, en gezien als een illusie.

De anti-institutionele beweging in de afgelopen jaren een meer opvallende en georganiseerde vorm. Deze ontstond met name door de COVID-19 pandemie (ICCT, 2024). De ingrijpende coronamaatregelen zorgden namelijk voor grote maatschappelijke onvrede. De ideologie wordt ook breder verspreid door in Duitsland bekende mensen; zoals de popmuzikant Xavier Naidoo en de lerares Frau S. die het gedachtegoed verder verspreiden (Schönberger & Schönberger, 2023).

Er hebben in de afgelopen jaren verschillende geweldsincidenten plaatsgevonden. Ook heeft de politie in 2022 op meer dan 100 locaties invallen gedaan, vanwege plannen om het parlement te bestormen. Hierbij zijn 25 leden van de Reichsbürger beweging opgepakt (NOS, 2022). Hoewel deze stroming vergelijkbare elementen heeft als de soevereinen beweging in Nederland, zijn er dus ook grote verschillen in de ideologische onderbouwing en organisatiegraad.

Querdenker-beweging in Duitsland

De Querdenker-beweging is een los netwerk van individuen en groepen die zich uitspraken tegen lockdowns, vaccinaties en de legitimiteit van het coronabeleid. Hoewel de Querdenker-beweging aanvankelijk heterogeen was — bestaande uit libertariërs, spiritualisten, complotdenkers en rechts-populisten — ontstonden er binnen delen van deze beweging sterke ideologische verbindingen met de Reichsbürger-scene. Verschillende invloedrijke activisten binnen de Querdenker-circuits namen expliciet elementen over van het soevereine gedachtegoed, en zochten actief contact met vertegenwoordigers van het Reichsbürger-milieu (Hartleb, Schliefsteiner, Schiebel, 2023). Daarmee vervaagde de grens tussen protestbeweging en anti-overheidsextremisme.

Regionale dynamiek

Anti-institutioneel extremisme in Duitsland kent een duidelijke regionale dynamiek. In met name Oost-Duitsland en dan vooral in Saksen is sprake van een hoog mobilisatieniveau en een relatief ver doorgevoerde radicalisering. Hier komen ook de overlappen met extreemrechtse groepen sterker naar voren dan in andere delen van het land. Tegelijkertijd blijkt uit onderzoek dat plattelandsregio's — vooral sociaaleconomisch zwakkere gebieden — vatbaarder zijn voor anti-overheidssentimenten dan stedelijke gebieden. In het zuidwesten van Duitsland, bijvoorbeeld in Baden-Württemberg, krijgen anti-institutionele bewegingen een meer esoterisch of evangelisch karakter, terwijl het noorden van het land relatief rustiger lijkt. Deze regionale variatie benadrukt dat anti-institutioneel extremisme geen uniform fenomeen is, maar een mozaïek van subgroepen, stijlen en lokale contexten (Molas en anderen, 2024).

Soevereine burgers in de VS (sovereign citizens)

De Verenigde Staten kennen een lange en complexe geschiedenis van anti-institutionele bewegingen. In veel gevallen zijn deze diep geworteld in een combinatie van wantrouwen tegenover de federale overheid, nationalistische retoriek, en het recht op individuele vrijheid en zelfbeschikking. Hoewel de vormen waarin dit gedachtegoed zich manifesteert sterk uiteenlopen, delen veel van deze bewegingen een fundamentele overtuiging dat de huidige politieke en juridische orde onwettig, corrupt of zelfs kwaadaardig is. Binnen de beweging bestaan meerdere varianten (Institute for strategic Dialogue, 2023). Het kernidee binnen bij de soevereine burgers is dat de overheid zoals deze is opgericht is vervangen door een 'corporate government' tijdens de Amerikaanse burgeroorlog, of in 1933 (Insitute for Strategic Dialogue, 2023).

Een belangrijke anti-institutionele beweging in de Verenigde Staten is de 'sovereign citizens'. Volgens de Anti-Defamation League (2024) geloven aanhangers van deze beweging dat de Amerikaanse overheid geen legitiem gezag over hen heeft. Net als in Nederland en Duitsland is er een toename binnen deze beweging geweest tijdens de COVID-19 pandemie als reactie op de maatregelen.

Net als bij de Reichsbürger en Nederlandse soevereinen beweging beroepen zij zich op pseudo juridische redeneringen om overheidsregels te negeren en zijn berucht vanwege hun gebruik van "*paper terrorism*": het inzetten van juridische intimidatie door middel van omvangrijke en misleidende documentatie.

In recente jaren is een groei in aanhangers te observeren binnen het soevereine gedachtegoed in de Verenigde Staten, mede doordat complotdenkers, anti-vaxxers, QAnon-volgers en aanhangers van de MAGA-beweging zich bij haar aansluiten (Anti-Defamation League, 2024). Er is bovendien sprake van internationale verspreiding van het gedachtegoed, dat op opvallende wijze overeenkomsten vertoont met de wijze waarop het soevereine denken ook in Nederland vorm krijgt.

Andere anti-institutionele bewegingen in de Verenigde Staten

In de VS zijn naast de 'sovereign citizens' ook verschillende andere anti-institutionele bewegingen actief. We bespreken kort drie bewegingen die illustratief zijn voor het anti-institutionele landschap in de VS: anti-institutionele milities, de Boogaloo-beweging en QAnon. Deze casussen tonen de variëteit aan motieven, actiemethoden en ideologische achtergronden – van gewapend verzet tot spiritueel geladen complotdenken.

Anti-institutionele milities

Zowel Pankhurst (2023) als Beutel en Johnson (2021) beschrijven hoe gewapende groeperingen die zichzelf presenteren als patriottisch of pro-grondwet, zich in de praktijk ontwikkelen tot uitgesproken anti-institutionele actoren. Deze zogenoemde pro-state militias (PSM's) stellen de natiestaat als concept niet ter discussie, maar keren zich fel tegen de zittende regering en haar beleid. Een sprekend voorbeeld hiervan is de Three Percenters-beweging: een gewapende, extreemrechtse groep die zichzelf ziet als hoeder van de Amerikaanse grondwet. Desondanks zijn leden van deze beweging herhaaldelijk betrokken geweest bij gewelddadige incidenten, waaronder aanvallen op islamitische instellingen.

Boogaloo-beweging

De Boogaloo-beweging is een radicale en gewelddadige variant van rechts- én anti-institutioneel extremisme. De beweging ontstond online in 2019 en groeide uit tot een ideologie van gewapende accelerationisten – mensen die streven naar de versnelde ineenstorting van het staatsbestel. Belangrijke kanttekening is dat deze beweging in eerste instantie rechtsextremistisch is, maar in de literatuur over anti-institutionalisme ook geregeld aangehaald wordt. Boogaloo-aanhangers zijn vaak zwaarbewapend, verspreiden racistische en xenofobe retoriek en hebben zich in verband laten brengen met meerdere gewelddadige complotten. Een bekend voorbeeld is de verijdelde ontvoering van de gouverneur van Michigan. Hoewel de beweging haar oorsprong vindt in de online subcultuur, hebben politieonderzoeken en arrestaties duidelijk gemaakt dat zij ook offline een reële dreiging vormt (Institute for Strategic Dialogue, 2022).

QAnon

Tot slot verdient de QAnon-beweging bijzondere aandacht. Ook voor deze beweging geldt dat deze in eerste instantie rechtsextremistisch is, maar in de literatuur over anti-institutionalisme ook geregeld aangehaald wordt. Wat begon als een online complottheorie groeide uit tot een wereldwijde beweging met een ideologisch samenhangend raamwerk gebaseerd op vijf onderliggende discoursen (Kruglova, 2023):

1. Wraak – de elite wordt gepresenteerd als moreel verdorven en verdient bestraffing.
2. Dehumanisering – tegenstanders worden ontmenselijkt en neergezet als 'kwaad'.
3. Apocalyptisch denken – de wereld verkeert in existentiële crisis.
4. Uitverkoren identiteit – QAnon-aanhangers beschouwen zichzelf als geroepen om de mensheid te redden.
5. Altruïstisch zelfbeeld – men handelt zogenaamd uit morele plicht.

QAnon heeft inmiddels ook in Nederland voet aan de grond gekregen, waarbij elementen van deze ideologie terugkomen in anti-institutionele Telegramkanalen, protestbewegingen en spirituele complotstromingen (Kruglova, 2023).

Invloed op de Nederlandse anti-institutionele beweging

Uit de literatuur (AIVD, 2023; NCTV DTN december 2024; NCTV, AIVD, Nationale Politie, 2024)) komt naar voren dat Nederlandse anti-institutionele activisten en extremisten inspiratie halen vanuit anti-institutionele narratieven die worden geuit door Duitse, Amerikaanse en Canadese groepen. Het blijft vooral bij inspiratie. Zo zien we overlap tussen de soevereinenbeweging in Nederland, met zowel de Reichsbürger beweging Duitsland, en de soevereinen bewegingen in de Verenigde Staten en Canada. De ideologie in Nederland lijkt zeer sterk op die in de Verenigde Staten. Er wordt dan ook regelmatig gewezen naar Amerikaanse wetgeving (Saxion Hogeschool, 2023). Deze inzichten vanuit de literatuur sluiten aan bij wat er in de interviews is opgehaald. Zo constateren geïnterviewde experts wel dat er sprake is van inspiratie of beïnvloeding vanuit het buitenland, met name vanuit ideologische aanjagers richting lokale aanhangers. Een geïnterviewde merkt bijvoorbeeld op dat internationale retoriek, zoals die afkomstig is van de Amerikaanse *Common Law*- en *Sovereign Citizens*-bewegingen, ook in de Nederlandse context terugkomt.

"Als je kijkt naar de online wereld dan zie je verschillende groepen in Amerika, Engeland, Duitsland nog altijd in de klassieke term 'fluïde'. Maar ja, ze zijn toch gelinkt aan elkaar. Er is geen hiërarchie, dus er is niet één *baas, maar er is wel 'de wet' waar ze in geloven, dat is de baas. Dus dat is de 'structuur', zeg maar, die ervoor zorgt dat groepen vergelijkbare dingen proberen na te streven."*

Echter, spelen lokale grieven in Nederland een grote rol in het verspreiden van het gedachtegoed en stellen experts ook dat de onderlinge contacten tussen de verschillende landen zeer beperkt zijn. Hoewel er sprake is van verspreiding van ideologieën over landsgrenzen, lijken de contacten beperkt. In ons onderzoek zijn geen aanwijzingen gevonden dat structureel wordt samengewerkt met groepen uit het buitenland. Uit de interviews met experts komt eveneens naar voren dat er internationaal gezien weinig sprake is van direct contact tussen individuen die zich identificeren met het anti-institutionele gedachtegoed. In plaats van gestructureerde samenwerking, lijkt er eerder sprake te zijn van ideologische kruisbestuiving.

"Enerzijds herken ik een invloed van Amerikaanse retoriek op bijvoorbeeld Common Law en Sovereign citizens hier in Nederland. Maar anderzijds is vaak juist sprake van lokale grieven die leiden tot anti-institutionele sentimenten. Denk bijvoorbeeld aan mensen uit de meer rurale gebieden die zich bedreigd voelen in hun traditionele ambachten zoals boeren en vissers. Denk ook aan andere groepen die het zwaar hebben. Dat zie je in meerdere landen."

Op basis van de bevindingen uit interviews en literatuuronderzoek kan worden geconcludeerd dat er zeker sprake is van inhoudelijke overlap tussen anti-institutionele stromingen in westerse landen – bijvoorbeeld in de vorm van het soevereiniteitsdenken en *Common Law*-ideologieën. Toch manifesteert het fenomeen zich op verschillende plekken op uiteenlopende wijze, beïnvloed door nationale contexten en specifieke maatschappelijke grieven. Wel stelt de NCTV dat samenwerking tussen de Nederlandse soevereinenbeweging en buitenlandse soevereinen die al verder gevorderd zijn in hun extremisme, de kans op verdere radicalisering en extremistisch en terroristisch geweld in Nederland kunnen vergroten. Tot op heden lijkt er echter vrijwel geen sprake te zijn van samenwerking tussen soevereinen uit verschillende landen (NCTV, DTN december 2024).

2.6. Kruisbestuivingen met ander gedachtegoed

De fluïditeit van het anti-institutioneel extremisme werpt als vraag op in hoeverre er overlap en kruisbestuivingen bestaan met andere vormen van extremistisch gedachtegoed. Een duidelijk voorbeeld van kruisbestuiving van extremistisch gedachtegoed is het samenvloeien van anti-overheidsdenken, complottheorieën en extreemrechtse overtuigingen bij de protesten tijdens de coronalockdown tegen vrijheidsbeperkende maatregelen van de overheid. Een ander voorbeeld betreft de boerenprotesten tegen het stikstofbeleid, waarbij in narratieven zowel complotdenken onderliggend aan het rechts-extremisme als anti-institutioneel extremisme voorbij komen (ICCT, 2022). Een expert noemt als voorbeeld het narratief dat 'de overheid landbouwgrond wil onteigenen om daarop huizen voor immigranten te kunnen bouwen'. De 'ontzuiling van extremistische bewegingen', zoals een andere geïnterviewde expert het verwoordde, heeft er in combinatie met breder gedeelde anti-overheidssentimenten en de normalisering van radicaal- en extreemrechts gedachtegoed voor gezorgd dat extremistische gedragingen vaak niet als zodanig worden herkend.

Verwantschap met rechtse ideologie

Kruisbestuivingen vinden voornamelijk plaats tussen anti-institutioneel en rechtsextremistisch gedachtegoed. Volgens geïnterviewde experts bestaat er in onderliggende narratieven een aanzienlijke verwantschap tussen wantrouwen naar de overheid en democratische instituties en rechts-extremistisch gedachtegoed. Experts constateren dat daarbij wel aanzienlijke verschillen bestaan tussen de ideologieën in hoe de 'eigen groep' wordt gezien. In de woorden van experts:

"*De realiteit is dat er veel kruisbestuiving is. Niet alleen tussen ideologieën, maar ook op basis van actualiteiten waarover mensen onvrede hebben. (..) Er zijn kruisbestuivingen met extreemrechts omdat er veel onderliggende onvrede is die op elkaar lijkt. Maar anderzijds is zeker niet iedereen met anti-institutionele sentimenten ook extreemrechts. Het is fluïde en moeilijk om dit allemaal uit elkaar te trekken en een helder beeld te krijgen.*"

"Er is ideologische kruisbestuiving of verwantschap met extreemrechtse ideeën. Maar dat is dan eerder dat rechtse groepen anti-institutionele sentimenten vastplakken aan rechtse sentimenten, dan andersom. Bijvoorbeeld mensen die vinden dat er te veel buitenlanders in Nederland wonen of dat de nationale identiteit in het geding is, wijzen dan als schuldige naar de overheid. Bij anti-institutionele extremisten zie je juist eerder dat ze opkomen voor het hele volk versus de elite, en niet voor specifieke groepen daarbinnen. Er is dus een verschil tussen beide stromingen in hoe de eigen groep wordt gezien."

Uit de literatuur blijkt eveneens dat anti-institutioneel extremisme ondanks enkele overeenkomsten wezenlijk verschilt van rechts-extremisme. In het jaarverslag 2024 constateert de AIVD dat rechts-extremistische groepen migratie zien als bewuste demografische aanval op de 'autochtone' bevolkingen van Europese landen, vooral als deze immigranten moslim zijn. Dat verbinden ze aan de zogeheten omvolkingscomplottheorie – het idee dat een elite (sommige rechts-extremistische groepen spreken van een Joodse elite) in regeringen aan de touwtjes trekt en bewust probeert 'autochtone' bevolkingen (soms: 'het witte ras') te verzwakken om ze zo onder de duim te krijgen. Deze elite zou daarbij worden geholpen door 'links' in de politiek, media, rechtspraak en wetenschap. In de themastudie Anti-institutioneel extremisme in Nederland (2023) constateert de AIVD dat anti-institutioneel extremisten zich inzetten voor het volk als geheel. Daarbij beschouwen ze thema's als migratiebeleid als bewijs dat een 'kwaadaardige elite' het volk wil onderdrukken, maar ze zien onderdrukking door deze kwaadaardige elite ook in een scala aan andere thema's. Anti-institutionele extremisten zien ook het 'witte ras' niet per definitie als superieur. Hoewel veel boodschappen die door anti-institutionele extremisten worden aangehaald in de kern een antisemitische oorsprong hebben, worden er door anti-institutionele extremisten zelden expliciet antisemitische uitspraken gedaan. Er wordt over het algemeen verwezen naar de elite, zonder hierbij naar 'Joden' te verwijzen. De AIVD (2023) acht het waarschijnlijk dat veel aanhangers van het narratief over een 'kwaadaardige elite' niet bekend zijn met de antisemitische oorsprong van veel complotten. Het anti-institutioneel extremistische narratief kan dan ook in potentie een etnisch en politiek veel diverser publiek aanspreken. Dit kan het rechts-extremistisch narratief minder omdat rechts extremisten het zogenaamde witte ras willen beschermen en zich afzetten tegen andere 'rassen'. Maar doordat thema's zoals de energieprijzen, immigratie en het tekort aan woningen volgens beide groeperingen de schuld zijn van de overheid en democratische instituties, kunnen beide zich goed vinden in het narratief over een 'kwaadaardige elite'. Het narratief is erg wendbaar en verschillende soorten groeperingen haken aan naargelang het thema hen aanspreekt. Deze gezamenlijke afkeer van de overheid en instituties, en het geloof in een complot van een machtige elite die op de achtergrond de dienst uitmaakt, verenigt hen. Waar deze groepen overlappen, worden wel antisemitische uitspraken gedaan, waarbij verwezen wordt

naar bekende antisemitische elementen van boodschappen. Ook maken rechts-extremistische groeperingen opportunistisch gebruik van thema's en acties vanuit anti-institutioneel-extremisten om zelf een groter publiek en normalisering van hun eigen boodschap te bereiken.

Verwantschap met linkse ideologie

Volgens internationale literatuur overlappen anti-institutionele extremistische narratieven gedeeltelijk met, en zijn gevoelig voor, invloeden vanuit extreemlinkse ideologie (communisme, anarchisme). De afwijzing van de mondiale elites door anti-institutioneel extremisme wordt gedeeld door sommige aanhangers van anti-globaliseringstheorieën, die traditioneel verankerd zijn in linkse discoursen (Bundesamt fur Verfassungsschutz, 2024). Experts in onze interviews stellen dat de overlap tussen anti-institutionele extremistische - en extreemlinkse narratieven zeer beperkt is. Online kan in enige mate versmelting plaatsvinden, maar links-extremisme is grotendeels een geheel andere ideologie.

Hoewel er enige verwantschap is met links-extremistische stromingen omtrent ideeën over bijvoorbeeld de rol van de overheid, is er tussen anti-institutionele en links-extremistische groepen en individuen nauwelijks sprake van samenwerking (AIVD, 2023). Ook volgens de door ons geïnterviewde experts wordt er niet of nauwelijks samengewerkt tussen anti-institutionele en links-extremistische groepen.

2.7. Samenvatting: beantwoording onderzoeksvragen

Onderzoeksvraag 1. Welke centrale- en subnarratieven zijn te identificeren binnen het anti-institutionele gedachtegoed?

- Het 'kwaadaardige elite' narratief fungeert als een overkoepelend verhaal dat uiteenlopende maatschappelijke onrust en onvrede herleidt tot één vermeende oorzaak: de kwaadaardige, manipulerende elite. De brede toepasbaarheid van het narratief maakt het bijzonder krachtig en wendbaar. Thema's als klimaatverandering, coronamaatregelen, inflatie, migratie en 'woke'-beleid worden binnen deze denkkaders niet als op zichzelf staande of complexe maatschappelijke vraagstukken gezien, maar als onderdelen van een grotere, verborgen agenda. Hierdoor functioneert het elite-narratief als een koepelnarratief, waarbinnen uiteenlopende subnarratieven samenkomen en elkaar versterken. Diezelfde pluraliteit en ambiguïteit is zichtbaar in boodschappen die anti-institutionele netwerken verspreiden. Gevolg hiervan is dat aanhangers van deze bewegingen, ondanks hun diverse achtergronden of zelfs schijnbare tegenstrijdigheden, elkaar vinden in een gemeenschappelijk doel. Begrippen als 'vrijheid', 'soevereiniteit', 'de elite', of 'het systeem' blijven vaak bewust vaag en worden niet inhoudelijk uitgewerkt. Hierdoor kunnen zij functioneren als bindende symbolen die verschillende achtergronden, overtuigingen en ideologische posities overstijgen. De strategie van ideologische wendbaarheid verklaart mede waarom anti-institutionele bewegingen zich blijven aanpassen aan actuele gebeurtenissen en voortdurend nieuwe thema's incorporeren. Het centrale narratief over de kwaadaardige elite blijft overeind, maar de inhoudelijke accenten verschuiven, zoals van corona naar klimaat, LHBTI+ et cetera. Ook complottheorieën die anti-institutionele narratieven uitdragen, passen zich voortdurend aan actualiteiten aan. Dit maakt het gedachtegoed niet alleen flexibel en moeilijk te vatten, maar ook aantrekkelijk voor een breed en ideologisch divers publiek.
- Meerdere subnarratieven binnen het anti-institutionele gedachtegoed kunnen worden onderscheiden en thematisch geclusterd. Elk van deze clusters vertegenwoordigt een specifiek thema waarover maatschappelijke onvrede of wantrouwen bestaat, zoals gezondheid, economie, religie, veiligheid of klimaat (deze zijn beschreven na figuur 1 in paragraaf 2.2). Binnen elk cluster worden gebeurtenissen en beleidsmaatregelen geïnterpreteerd vanuit het centrale narratief van de kwaadaardige elite, waardoor er een alternatieve, vaak complot theoretische duiding ontstaat. Er geldt dat de subnarratieven geen louter op zichzelf staande narratieven zijn, maar vaak overlappen of verweven zijn met elkaar, waardoor er in feite een 'saladebar' aan subnarratieven bestaat. Een individu met bijvoorbeeld kritiek op stikstofbeleid, kan via (vooral) online gemeenschappen snel geconfronteerd en geïnspireerd worden door andere subnarratieven. Het internet speelt dan ook een belangrijke rol binnen de verspreiding van het anti-institutionele gedachtegoed en daarbij horende subnarratieven.

Onderzoeksvraag 2. In hoeverre kan er daadwerkelijk worden gesproken over anti-institutionele 'bewegingen' of 'netwerken', hoe zijn deze dan georganiseerd, en in hoeverre is er veeleer sprake van losse, tijdelijke, fluïde vormen:

2a. Als wordt gekeken naar de organisatiegraad en onderlinge contacten tussen aanhangers?
2b. Als wordt gekeken naar de homogeniteit/heterogeniteit van subnarratieven?

- Hoewel op hoofdlijnen sprake is van een gedeelde anti-institutionele ideologie is er nauwelijks sprake van formeel georganiseerde groepen met een duidelijke interne structuur, communicatie of duidelijk omschreven gemeenschappelijke doelen. Binnen dat bredere, weinig gestructureerde milieu zijn wel verschillende subculturen zoals de soevereinen, conspiritualisten en preppers te onderscheiden die – ondanks het ontbreken van formele organisatie – een herkenbare stijl, motivatie of focus delen. Anti-institutionele uitingen, incidenten of extremisme waarmee instituties en lokale overheden te maken hebben, zijn veelal afkomstig van individuen vanuit de soevereine stroming. Relatief veel literatuur en kennis van experts dat gebruikt kan worden voor het beantwoorden van onderzoeksvragen heeft dan ook betrekking op specifiek de soevereinen beweging. Voor andere anti-institutionele subculturen is aanzienlijk minder bronmateriaal beschikbaar. De conclusies over organisatiegraad en taken of rollen binnen groepen focussen dan ook op de soevereinen beweging. De soevereinen subcultuur in Nederland kent haar oorsprong in de bredere anti-institutionele beweging die tijdens de coronapandemie aan kracht won. Hoewel het gedachtegoed al vóór deze periode in kleine kring leefde, fungeerde de pandemie als katalysator voor het groeiend wantrouwen jegens de staat en instituties.
- Homogeniteit/heterogeniteit van subnarratieven. De centrale overtuiging binnen het soevereine gedachtegoed is dat de Nederlandse overheid geen legitiem gezag heeft en dat de wet- en regelgeving niet rechtsgeldig is. Er is echter geen sprake van één, alomvattend soeverein gedachtegoed. Er circuleren vele interpretaties van het 'soeverein-zijn' op internet, waardoor personen met zeer uiteenlopende standpunten zich aangetrokken kunnen voelen tot het gedachtegoed. Dit betreft een breed palet aan denkbeelden, gebaseerd op alternatieve interpretaties van de Nederlandse rechtsgeschiedenis, bestaande wetten, internationale verdragen en actuele gebeurtenissen; deels ook geïnspireerd door buitenlandse bewegingen die een vergelijkbaar gedachtegoed aanhangen. Uit dit geheel is het voor aanhangers mogelijk om naar eigen voorkeur een verhaal samen te stellen en hieraan gevolg te geven door middel van handelingen, waarbij een aantal gradaties zijn te onderscheiden zijn. Verreweg de meeste individuen die zichzelf soeverein of autonoom noemen, menen dat zij zich niet volledig los kunnen maken van de samenleving. Een aanzienlijk kleiner aantal individuen beschouwt die overheid en democratische instituties als illegitiem beschouwen en kiezen er bewust voor zich niet langer te houden aan de geldende wet- en regelgeving. Een zeer beperkte groep personen is bereid om zich met geweld te verzetten tegen het huidige systeem of geloven dat de kwaadaardige elite een gewelddadige strijd zal initiëren waarop zij zich moeten voorbereiden. In de praktijk is het onderscheid tussen de verschillende gradaties niet altijd even scherp te maken. Een complicerende factor hierbij is het ambigue karakter van het begrip 'soevereinen' vanwege het grote aantal beweegredenen dat individuen kunnen hebben om soeverein gedachtegoed aan te hangen, de diversiteit aan subnarratieven, de fluïditeit en ongeorganiseerdheid van de beweging, de mate waarin individuen zich tegen de overheid en instituties keren en de mate waarin individuen daar naar handelen. Hierdoor is het soms lastig om te bepalen wanneer iemand wél of niet als 'soeverein' kan worden gezien. Sommige personen die door de overheid als soeverein worden beschouwd, zien zichzelf nadrukkelijk niet zo. Anderen onderschrijven en verspreiden teksten of ideeën die overeenkomen met het soevereine gedachtegoed, maar noemen dat bewust niet zo. Tegelijkertijd zeggen sommige individuen zichzelf juist wél als onderdeel van een grotere beweging beschouwen – waarbij dat gevoel vooral is gebaseerd op gedeelde thematiek, en niet op een formele structuur.

Aandachtspunten voor afbakening 'wanneer kunnen we spreken we over soevereinen?' Onderstaand overzicht identificeert enkele relevante aandachtspunten voor het toepassen van het label 'soeverein':

Mate waarin personen wel of niet geloven in het centrale narratief van de kwaadaardige elite en in de geschetste subnarratieven

- Als personen geloven in de bewering dat een kwaadaardige elite aan de touwtjes trekt, betekent dit nog niet direct dat deze personen ook geloven in andere 'heftigere' beweringen binnen het narratief. Zoals bijvoorbeeld de bewering dat de 'elite' het volk tot slaaf wil maken of zelfs vermoorden. Het is dus belangrijk om te beseffen dat er gradaties bestaan in de mate waarin personen binnen de anti-institutionele beweging het 'kwaadaardige-elite-narratief' aanhangen.

Ideologische verankering versus opportunisme

- Anti-institutionele overtuigingen en handelingen die voortkomen uit deze overtuigingen variëren in de mate waarin deze voortkomen uit ideologie of uit opportunisme (zoals een uitweg zoeken om uit schulden ten kunnen komen).

Mate waarin personen gevolg geven aan het 'kwaadaardige-elite-narratief': uitvoeren van niet-extremistische activiteiten

- Het aanhangen van anti-institutionele extremistische narratieven is niet verboden in Nederland en maakt iemand nog niet tot een extremist. Hetzelfde geldt voor mensen die niet-actief lid zijn van online anti-institutionele chat groepen; voor personen die zich 'soeverein' verklaren in brieven aan de gemeente of instanties of nog een stap verder gaan en bijvoorbeeld schulden of belastingen niet betalen.
- Het is belangrijk om niet het label 'extremist' te plakken op deze personen.

Mate waarin personen gevolg geven aan het 'kwaadaardige-elite-narratief': wel of niet actief bijdragen aan de verspreiding van extremistisch anti-institutionele gedachtegoed.

- Sommige personen voelen zich aangetrokken tot anti-institutioneel gedachtegoed en verspreiden incidenteel extremistische anti-institutionele narratieven. Anderzijds zijn er personen die planmatig en structureel bijdragen aan de verspreiding van extremistische anti-institutionele narratieven (dus niet één of enkele keren) of het verspreiden van anti-institutionele uitingen in de fysieke ruimte (bv. stickers). Het incidenteel verspreiden van extremistische anti-institutionele narratieven maakt iemand nog niet tot een extremist, het planmatig en structureel verspreiden wel.

Organisatiegraad en onderlinge contacten tussen aanhangers soeverein gedachtegoed.

- Hoewel geen sprake is van een klassieke organisatiestructuur, zijn er wel herkenbare elementen van coördinatie, gedeelde praktijken en onderlinge verbinding, met name op het niveau van ideologische kernopvattingen en actiemethodes. De 'structuur' bestaat hier niet uit een klassieke organisatie van mensen, maar uit gedeelde overtuigingen, procedures en symboliek – die zorgen voor een zekere uniformiteit, zonder dat er een centrale aansturing aan ten grondslag ligt. Er zijn soms fysieke bijeenkomsten, wat erop duidt dat sommige mensen elkaar opzoeken. Echter, de verspreiding van het gedachtegoed vindt voornamelijk online plaats, waar methodes om in actie te komen laagdrempelig beschikbaar zijn. Websites, Telegramgroepen en podcasts functioneren als informele platforms waarop ideeën, documenten en strategieën worden gedeeld. Het lidmaatschap van de online groepen is hoofdzakelijk passief en fluïde. De meeste leden waarschijnlijk eenlingen zijn die weinig onderling contact hebben. Wel faciliteren informele platforms een deels herkenbaar patroon van gedeelde actiemethodes zoals het opstellen van documenten waarin zij zich 'soeverein' verklaren of het sturen van brieven aan overheidsfunctionarissen, en het verwijzen naar gedeelde pseudo juridische bronnen– en verwijzen naar gedeelde pseudo juridische bronnen.

Onderzoeksvraag 2c. In hoeverre is er sprake van een verdeling van taken of rollen en welke zijn dat?

- Hoewel nauwelijks sprake is van formele en structurele organisatie, zijn er binnen de soevereine stroming aanjagers die soms veel volgers hebben en ook is er sprake van online chatgroepen met soms veel leden. Deze personen zijn actief binnen verschillende groepen en nemen daarbinnen een prominente rol in, bijvoorbeeld door het geven van lezingen of het verkopen van cursussen. Voor aanjagers geldt dat zij elkaar weten te vinden, maar ook dat zij veelal moeilijk door één deur lijken te kunnen, wat de verdere groei belemmert tot een gestructureerde beweging met overkoepelende aansturing. Een belangrijke rol van de aanjagers is het creëren en propageren van een online aanbod van documenten, adviezen en workshops/webinars tot officiële ogende identiteitsbewijzen als paspoorten en rijbewijzen. Dit is voor een deel van de aanjagers ook een verdienmodel. Hierdoor kunnen volgers gebruik maken van de bij de voorgaande bullet genoemde gedeelde actiemethodes.

Onderzoeksvraag 3. Welke anti-institutionele bewegingen of netwerken zijn anno 2024 in Nederland actief? Wat zijn specifieke kenmerken die deze bewegingen of netwerken van elkaar onderscheiden? In hoeverre werken bewegingen of netwerken samen?

- Anti-institutionele netwerken of groepen zijn vaak vluchtig van aard. Naamgeving, websites, platforms en organisatiestructuren veranderen regelmatig, en sommige groepen verdwijnen even snel als ze zijn opgekomen. Groepen kunnen zich opsplitsen, ondergronds gaan, of opnieuw opduiken onder een andere naam. Dit maakt het lastig om duurzame uitspraken te doen over hun bestaan, invloed of omvang. Thans zijn in Nederland in ieder geval twee prominente subgroepen binnen het soevereine gedachtegoed te onderscheiden die relatief veel zichtbaarheid hebben gekregen: 'Common Law Nederland Earth/De Volksraad' en het 'Inheemse Volk der Germanieten'. Deze twee subgroepen geven een uiteenlopende en soms zelfs tegenstrijdige invulling aan het soevereine gedachtegoed. Een onderscheid tussen beide subgroepen is dat Common Law aanhangers zich baseren op zogeheten 'natuurwetten'. Deze natuurwetten bestonden volgens hen al lang voordat 'tirannieke overheden' hun eigen wetten gingen bedenken. De Nederlandse overheid is volgens hen daarom niet legitiem. Germanieten beweren daarentegen dat ze tot een 'inheems volk', de Germanen, behoren dat al in Europa woonde nog voordat er koninkrijken, keizerrijken en natiestaten waren. Koningen en keizers hebben zich grond onterecht en met verkeerde redenen toegeeigend. De Germanieten ontlenen een inheemse status aan internationale verdragen.
- In dit onderzoek hebben we geen informatie kunnen vinden ten aanzien van de vraag in hoeverre anti-institutionele netwerken of groepen samenwerken.

Onderzoeksvraag 4. In hoeverre is sprake van 'kruisbestuivingen' van extremistisch anti-institutioneel gedachtegoed met andere vormen van extremistisch gedachtegoed?

- De fluïditeit van het anti-institutioneel extremisme werpt als vraag op in hoeverre er overlap en kruisbestuivingen bestaan met andere vormen van extremistisch gedachtegoed. Kruisbestuivingen vinden voornamelijk plaats tussen anti-institutioneel en rechtsextremistisch gedachtegoed. In onderliggende narratieven bestaat aanzienlijke verwantschap in wantrouwen naar de overheid en democratische instituties. Doordat thema's zoals de energieprijzen, immigratie en het tekort aan woningen volgens zowel anti-institutionele- als rechtsextremisten de schuld zijn van overheid en democratische instituties, kunnen beiden zich vinden in het narratief over een 'kwaadaardige elite' die het volk onderdrukt. Daarbij zijn wel enkele aanzienlijke verschillen tussen de ideologieën te identificeren. In tegenstelling tot rechtsextremisten zetten anti-institutioneel-extremisten zich vooral in voor het volk als geheel en niet alleen voor de eigen groep. Migratiebeleid wordt weliswaar gezien als een bewijs dat de elite het volk wil onderdrukken, maar men ziet deze onderdrukking ook in andere thema's. Anti-institutionele extremisten zien het 'witte ras' ook niet per definitie als superieur. Hoewel veel narratieven die door anti-institutionele extremisten worden verspreid in de kern een antisemitische oorsprong hebben, wordt over het algemeen verwezen naar de elite, zonder hierbij naar 'Joden' te verwijzen. Het anti-institutioneel extremistische narratief kan dan ook in potentie een etnisch en politiek veel diverser publiek aanspreken.
- Anti-institutionele extremistische narratieven overlappen tevens gedeeltelijk met, en zijn gevoelig voor, invloeden vanuit extreemlinkse ideologie (communisme, anarchisme). De afwijzing van de mondiale elites binnen het anti-institutioneel extremisme wordt gedeeld door sommige aanhangers van anti-globaliseringstheorieën, die traditioneel verankerd zijn in linkse discoursen. Echter, de overlap tussen anti-institutionele extremistische- en extreemlinkse narratieven is over het algemeen zeer beperkt. Online kan in enige mate versmelting plaatsvinden, maar links-extremisme is grotendeels gestoeld op geheel andere denkbeelden.

Onderzoeksvragen 8 en 9. Internationale perspectief: welke voorbeelden van actieve anti-institutionele bewegingen zijn er in andere westerse landen, wat zijn hiervan specifieke kenmerken en manifestaties? Wat zijn de belangrijkste overeenkomsten en verschillen met de Nederlandse beweging? Welke aanvullende inzichten geeft dit voor het duiden van de Nederlandse situatie?

- Nederlandse anti-institutionele activisten en extremisten halen inspiratie vanuit anti-institutionele narratieven die worden geuit door Duitse, Amerikaanse en Canadese groepen, zoals de Duitse Reichsbürger en Querdenker-beweging; en Amerikaanse sovereign citizens. Het blijft vooral bij inspiratie. Er bestaat inhoudelijke overlap tussen de soevereinenbeweging in Nederland, met zowel de Reichsbürger beweging Duitsland, en de soevereinen bewegingen in de Verenigde Staten en Canada. Echter, de onderlinge contacten lijken beperkt. We hebben geen aanwijzingen gevonden dat structureel wordt samengewerkt met groepen uit het buitenland. In plaats van gestructureerde samenwerking, lijkt eerder sprake te zijn van ideologische kruisbestuiving. Ondanks de inhoudelijke overlap tussen anti-institutionele stromingen in westerse landen – bijvoorbeeld in de vorm van het soevereiniteitsdenken en Common Law-ideologieën, zijn het in Nederland juist vaak lokale grieven die leiden tot anti-institutionele sentimenten.

3 Voedingsbodems en achtergrondkenmerken

Onderzoeksvragen in dit hoofdstuk:

- Wat zijn mogelijke voedingsbodems die kunnen leiden tot anti-institutionele overtuigingen, ontvankelijkheid voor complotdenken en anti-institutionele radicalisering?
- Wat is er bekend over de kenmerken en achtergronden van mensen die ontvankelijk zijn voor anti-institutionele overtuigingen, complotdenken en anti-institutionele radicalisering?

3.1. Introductie

Een gebrek aan vertrouwen in of wantrouwen jegens de gevestigde democratische instituties kan leiden tot het ontwikkelen van alternatieve opvattingen over democratie en instituties, het verwerpen van de legitimiteit van bestaande instituties en het zoeken naar alternatieven die afwijken van de mainstream en complotdenken (o.a. AIVD, 2023; 2024; Van den Bos, 2023). Dit wantrouwen is veelal niet beperkt tot overheidsinstellingen en het politieke systeem, maar is het vaak ook gericht tegen andere belangrijke pijlers van de democratie, zoals de traditionele media en de wetenschap (Rutjens & Većkalov, 2022). Aansluiten bij een anti-institutionele beweging zoals de soevereinen kan gezien worden als een reactie op dit wantrouwen (Van Rees-Van Bekkum, 2024; Molas, 2022). Wantrouwen naar overheid en instituties is geen nieuw verschijnsel. Echter in het afgelopen decennium zijn anti-institutionele sentimenten en denkbeelden meer mainstream geworden, en worden zowel offline als online vaker geuit (Nanninga, De Jonge en Valk 2022; Bjorgo en Barddock, 2022). Sinds de uitbraak van COVID-19 zijn anti-institutionele tendensen in een stroomversnelling geraakt. De stringente vrijheidsbeperkende overheidsmaatregelen om de pandemie te bestrijden raakten diep de bewegingsvrijheid van burgers. Via het internet kwamen boze burgers en groepen met elkaar in contact en organiseerden online en offline bijeenkomsten en protestacties. Deze activiteiten maakten de al langer aanwezige gevoelens van onvrede zichtbaarder. Bovendien leidden deze samenkomsten tot nieuwe, dynamische en diverse netwerken met als gemeenschappelijke factor verzet tegen de overheid en instituties. Aanvankelijk betrof dit voornamelijk protesten tegen de coronamaatregelen, later ook andere thema's zoals protest tegen bijvoorbeeld het stikstofbeleid (Nanninga en Valk, 2025; Frens, Van Buuren en Bakker 2023; AIVD, 2023). Triggers hiervoor zijn onder meer de perceptie van het schenden van basale mensenrechten tijdens de COVID-19-pandemie en fouten die de overheid, democratie of instituties hebben heeft gemaakt in de directe of naaste omgeving van individuen; of het onvermogen van overheid, politiek en instituties om maatschappelijke problemen tijdig en effectief op te kunnen lossen. Voorbeelden zijn fouten en wachtlijsten in de jeugdzorg, slachtoffers van de toeslagenaffaire of het terugtrekken of stopzetten van overheidsfinanciering voor een bedrijf. Het zijn vaak terechte grieven (Van Rees-Van Bekkum, 2024) [8]. Zoals eerder gesteld in hoofdstuk 2 is een mechanisme ontstaan waarin mensen met uiteenlopende achtergronden elkaar vinden in het gezamenlijke wantrouwen en protest tegen de overheid en instituties. Wat hen bindt, is niet een coherente ideologie, maar een gedeeld wantrouwen, frustraties en bij sommigen een gevoel van marginalisering. Doordat aanjagers binnen de beweging vage maar krachtige teksten en symbolen gebruiken kunnen individuen zich herkennen in gezamenlijke narratieven, ondanks hun onderlinge verschillen.

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op mogelijke voedingsbodems die kunnen leiden tot anti-institutionele overtuigingen, ontvankelijkheid voor complotdenken en uiteindelijk mogelijke radicalisering. Daarbij bespreken we ook wat bekend is over de achtergrondkenmerken van mensen die ontvankelijk zijn voor anti-institutionele overtuigingen, complotdenken en anti-institutionele radicalisering. We behandelen in dit hoofdstuk nog niet de processen en ontwikkelingsfasen die individuen kunnen ondergaan richting radicalisering; deze komen aan de orde in hoofdstuk 4.

Voedingsbodem voor vertrouwensverlies en wantrouwen (paragraaf 3.2)
In paragraaf 3.2 gaan we in op de oorzaken voor vertrouwensverlies van Nederlanders in de overheid, instituties en politiek. Vertrouwensverlies in de overheid, politiek en instituties is nog niet hetzelfde als anti-institutioneel wantrouwen, maar kan als voedingsbodem daaraan wel vooraf gaan. Wantrouwen naar overheid, politiek en instituties maakt mensen bovendien meer vatbaar voor complotdenken en anti-institutionele radicalisering. Voorbeelden van zorgen en frustraties die kunnen leiden tot vertrouwensverlies en wantrouwen zijn: onzichtbaarheid van de overheid, onzichtbaarheid van de burger, ervaren ongelijke behandeling, ongehoorde burger en ervaren incompetentie van overheid en democratische instituties.

Ontvankelijkheid voor complottheorieën (3.3)
Paragraaf 3.3 gaat in op de ontvankelijkheid voor complot theorieen

Achtergrondkenmerken voor anti-institutionele overtuigingen (paragraaf 3.4)
Paragraaf 3.4 bespreekt de kenmerken en achtergronden van aanhangers van anti-institutionele bewegingen. Het gaat daarbij om mensen die ontvankelijk zijn voor anti-institutionele narratieven en complotdenken, en zichzelf tot een bepaalde groep of beweging rekenen. Waar mogelijk beschrijven we inzichten die aannemelijk maken waarom bepaalde kenmerken en achtergronden mensen ontvankelijker maken voor anti-institutioneel gedachtegoed.

8 Of grieven wel of niet terecht zijn is afhankelijk van de casus. Belangrijker is hier echter dat mensen het zelf ervaren als legitieme grieven, ongeacht of dit terecht is of niet.

3.2. Voedingsbodems voor vertrouwensverlies en wantrouwen in instituties

Het vertrouwen van de Nederlandse bevolking in de landelijke overheid en in andere instituties laat over de jaren heen een schommelend beeld zien. Volgens recente trendcijfers van het CBS (2025) is in de periode 2012-2024 het vertrouwen in sommige instituties toegenomen maar in andere instituties is het vertrouwen afgenomen. Het vertrouwen in rechters steeg van 69 procent in 2012 naar 78 procent in 2024. Het vertrouwen in de politie steeg van 68 procent in 2012 naar 79 procent vorig jaar. Het vertrouwen in de overheid en in het bijzonder politieke instituties komt uit beneden het niveau van voor de pandemie. In het eerste coronajaar zei nog 53 procent van de mensen geloof te hebben in de Tweede Kamer. Dat daalde naar 30 procent in 2022 en dat is lager dan in 2012. Volgens trendonderzoek van het SCP (2024) voelt een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking zich niet gehoord door de politiek. Veel mensen vinden dat politici beter zouden moeten luisteren. 43 procent van de Nederlanders vindt dat de politiek belangen niet goed afweegt en 57 procent vindt dat de politiek onvoldoende opkomt voor mensen zoals zij. Een (ruime) meerderheid van de Nederlanders vindt dat er onvoldoende aandacht is voor de belangen van mensen met lagere inkomens, mensen die buiten de Randstad wonen, jongeren, mensen met een beperking, basis- en mbo-opgeleiden en ouderen. Ook noemen mensen in toelichtingen dat de politiek te weinig rekening houdt met 'gewone mensen', 'hardwerkende Nederlanders' of 'middengroepen'. Voor rijke mensen, mensen in de Randstad en hbo- en wo-opgeleiden is er volgens velen genoeg of zelfs te veel aandacht. Mensen die negatiever oordelen over de responsiviteit van Nederlandse politici of zich niet gehoord voelen, hebben minder vertrouwen in de politiek en zijn minder tevreden met de democratie dan mensen die wel vinden dat er voldoende geluisterd wordt. Je niet gehoord voelen gaat bij sommigen samen met gevoelens als boosheid, frustratie of machteloosheid, en bij anderen met een soort gelatenheid. Mensen die vinden dat de politiek wel luistert, zijn eerder bereid om politieke besluiten te accepteren. Volgens trendonderzoek van het SCP in het eerste kwartaal van 2025 is een aanzienlijke minderheid van de Nederlanders (28 procent) voorstander van een bestuursvorm waarbij het landsbestuur in handen is van een paar krachtige leiders. Uit eerder trendonderzoek van het SCP in 2023 (dus na de coronaperiode; recentere cijfers zijn niet bekend) bleek bovendien dat 30 procent van de Nederlanders aangaf dat er hardere actie nodig is tegen de overheid als ze keer op keer niet luistert. Bijna één op de vijf geeft aan dat het hele systeem het beste omvergeworpen kan worden omdat de overheid niet functioneert en een op de twintig Nederlanders geeft aan dat de overheid het verdient om hard (desnoods met geweld) aangepakt te worden. Steun voor harde acties tegen de overheid leeft sterker bij mensen die weinig vertrouwen hebben in de politiek en die vinden dat de politiek niet naar ze luistert. Er lijkt dus een voedingsbodem te zijn voor anti-institutionele bewegingen in Nederland die ten grondslag kunnen liggen aan anti-institutioneel extremisme.

Institutioneel vertrouwen

Institutioneel vertrouwen is het vertrouwen van individuen, groepen of een samenleving in instituties die deel uitmaken van 'de overheid', 'de politiek' of in andere maatschappelijke organisatievormen die cruciaal zijn voor de democratische rechtsorde. Vertrouwen verwijst naar de verwachting dat deze organisatievormen het juiste zullen doen, of zich daar op zijn minst voor inspannen. Smal gedefinieerd betreft institutioneel vertrouwen het vertrouwen van burgers in de rechtsstaat en haar instituties (regering, parlement, openbaar bestuur, politie en rechterlijke macht). Breed gedefinieerd betekent dit het vertrouwen in de sociale, culturele, economische en politieke instituties van een maatschappij (waaronder de media, de wetenschap, adviesorganen, grote bedrijven enzovoort). Het vertrouwen focust op de competenties/ vermogen van overheid en democratische instituties om goed te functioneren (De Gruijter et al, 2010; Kloosterman en Schmeets, 2010). Een begrip dat tegenwoordig ook wel wordt gebruikt binnen de context van afnemend institutioneel en politiek vertrouwen is 'afgehaaktheid' (Atlas van afgehaakt Nederland: De Voogd en Cuperus, 2021) . Gestapelde verschillen in opleidingsniveau, inkomen en gezondheid vertalen zich in sociaal-culturele voorkeuren en politieke keuzes en hoe die over het land zijn verdeeld. Feitelijke of gevoelde maatschappelijke deprivatie kan ertoe leiden dat mensen 'afhaken' van het traditionele bestel. Ze hebben minder vertrouwen in de politiek, stemmen niet (meer) of kiezen voor 'buitenstaanderspartijen' aan de flanken. Afhaken kan worden versterkt door het handelen van de overheid en politici zelf, of door nalatigheid van overheidshandelen. Mensen die 'zijn afgehaakt' beroepen zich sterk op negatieve ervaringen met (prestaties van) de overheid op verschillende beleidsterreinen, lokaal en nationaal.

Een verlies van institutioneel vertrouwen kan leiden tot wantrouwen

Een verlies van institutioneel vertrouwen kan leiden tot institutioneel wantrouwen. Institutioneel wantrouwen is niet alleen laag vertrouwen in het vermogen/ competenties van overheid en democratische instituties om het juiste te doen; er is daarbij ook een grondhouding van cynisme (het niet geloven in goede bedoelingen en integriteit). Wantrouwen is iets anders dan laag vertrouwen. Mensen met een laag vertrouwen verwachten niet dat instituties het juiste zullen doen, maar kunnen die verwachting makkelijk bijstellen als instituties beter presteren. Ze zien de instituties als zodanig wel als legitiem (Thomassen en anderen, 2017). Laag vertrouwen maakt mensen wel meer ontvankelijk voor wantrouwen. Voor de concepten 'vertrouwen' en 'wantrouwen' worden uiteenlopende definities gebruikt. Er zijn centrale elementen te identificeren in de wirwar van definities en betekenissen. Zo is vertrouwen in instituties niet een één-dimensioneel concept, maar is het opgebouwd uit meerdere componenten, waaronder in ieder geval: representativiteit, procedurele rechtvaardigheid en effectiviteit (Peeters en anderen, 2022).

- Bij representativiteit draait het om de mate waarin burgers het gevoel hebben dat instituties hen vertegenwoordigen.
- Bij procedurele rechtvaardigheid draait het om de mate waarin burgers het gevoel hebben dat de te vertrouwen instituties hen op een rechtvaardige en gelijkwaardige manier behandelen. In aanvulling hierop voorspelt de procedurele rechtvaardigheidstheorie dat een rechtvaardige en respectvolle behandeling van burgers door autoriteiten leidt tot een grotere bereidheid bij burgers om negatieve uitkomsten van beleid te accepteren.
- Bij effectiviteit wordt vertrouwen op een instrumentele manier benaderd. Burgers baseren bijvoorbeeld hun vertrouwen in de regering op haar economische prestaties. Of burgers baseren hun vertrouwen in de politie op veiligheidspercepties (zoals afname van waargenomen overlast) en andere percepties van de effectiviteit van politieoptreden, waaronder eigen ervaringen met de politie (zoals ervaringen met het doen van een aangifte en de terugkoppeling van de resultaten hiervan).
- Tot slot dragen ook zichtbaarheid (zoals op straat, in de media), benaderbaarheid/ aanspreekbaarheid en klantvriendelijkheid bij aan het vertrouwen in overheid en democratische instituties.

Het is belangrijk om zicht te hebben op wat mensen bedoelen als ze zeggen dat ze de overheid en democratische instituties niet vertrouwen. In opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum heeft het Verwey-Jonker Instituut (Peeters en anderen, 2022) onderzoek gedaan naar dit vertrouwensverlies. Uit het onderzoek komen de vijf narratieven naar voren, verhalen van mensen over gedeelde persoonlijke ervaringen, zorgen en frustraties:

1. Onzichtbaarheid van de overheid. De overheid is steeds verder van de burger komen af te staan. Dit wordt het sterkst gevoeld op lokaal niveau waar de overheid traditioneel gezien het meest tastbaar is. Het sluiten van fysieke gemeenteloketten en politiebureaus, vergaande digitalisering en complexe wet- en regelgeving zonder de burger bij de hand te nemen – het zijn ontwikkelingen die wijzen op een terugtrekkende overheid, waarbij de burger zich niet zelden aan zijn lot voelt overgelaten. Negatieve ervaringen van burgers met callcenters en digitalisering kunnen resulteren in nog minder vertrouwen in de overheid. Als de onvrede niet meer kan worden geprojecteerd op een tekortschietende individuele ambtenaar zal zich dit gaan richten op het systeem of de institutie.
2. Onzichtbaarheid van de burger: het gevoel van de burger dat de overheid hem niet meer ziet, dat de menselijke maat is verdwenen in het contact met de overheid en dat de overheid niet zou weten wat er leeft in de samenleving. Ook heerst het gevoel dat de overheid onvoldoende haar verantwoordelijkheid neemt en ongevoelig is voor maatschappelijke problematiek.
3. Ongelijke behandeling. Onvrede en wantrouwen worden voortgestuwd door een wij-zijgevoel, waarbij ‘wij’ zich achtergesteld voelt of het gevoel heeft dat andere groepen bevoordeeld worden. Onvrede is er ook over dat de overheid er vooral voor zichzelf is of bepaalde groepen in de samenleving bevoordeelt: de elite, Nederlanders met migratieachtergrond, vluchtelingen, witte Nederlanders.
4. Ongehoorde burger. Onvrede en wantrouwen worden gevoed als mensen zich niet gehoord voelen, zowel bij besluitvorming waarbij ze daadwerkelijk of gevoeld rechtstreeks partij zijn, als bij besluitvorming die zich meer op landelijk niveau afspeelt. Ook bestaat onvrede over schijninspraak, waarbij de burger louter voor de bühne wordt opgetrommeld om zijn mening te geven. Burgers wensen liever ‘impopulaire’ eerlijkheid, dat er geen inspraak is, dan dat er om de hete brij heen wordt gedraaid.
5. Ervaren incompetentie. Ambtenaren, politici en bestuurders worden als incompetent beschouwd. Er ontbreekt vertrouwen in de daadkracht van politiek en overheid om urgente vraagstukken goed en tijdig op te lossen. Ook worden politici en politieke partijen een gebrek aan visie verweten; politiek zou worden bedreven met huiver voor het grote verhaal, gericht op stemmen winnen en de korte termijn. Dit roept wantrouwen op over wiens belang politici en overheid dienen; de belangen van het land en burgers; de belangen van Brussel, grote bedrijven of duistere belangengroepen; of wellicht het eigenbelang? Ook hier weer voelt de burger zich niet serieus genomen in zijn wensen, zorgen en problemen.

Politiek vertrouwen en politiek wantrouwen

Als institutioneel vertrouwen specifiek gaat over het vertrouwen in de politiek dan wordt ook de term ‘politiek vertrouwen’ gebruikt. Politiek vertrouwen in het functioneren van de regering en Tweede Kamer wordt gemonitord in het COB trendonderzoek van het SCP. Het ‘hebben van vertrouwen’ wordt door het SCP gedefinieerd als *een rapportcijfer van 6 of hoger voor het vertrouwen in regering en Tweede Kamer. Het politiek vertrouwen onder Nederlanders ligt substantieel lager dan het institutioneel vertrouwen. Uit het SCP trendonderzoek 2025/1 blijkt een laag vertrouwen in de Tweede Kamer en regering, dat vooral te verklaren is doordat burgers vinden dat de regering de problemen in Nederland niet oplost. Het oplossend vermogen en de prestaties van de overheid worden overwegend negatief beoordeeld waarbij deze oordelen sterk samenhangen met het gebrek aan vertrouwen van burgers in de politiek. De manier waarop de overheid omgaat met de afhandeling van het toeslagenschandaal en de gevolgen van de gaswinning in Groningen, is voor veel mensen illustratief voor de onwil en het onvermogen van de Nederlandse overheid en politiek (SCP, 2023; 2025). Nederlanders met weinig vertrouwen in de politiek zijn bovendien ook*

vaak ontevreden over de manier waarop politici zich gedragen. Zij twijfelen aan de intenties van politici. Partijbelangen en persoonlijke belangen zouden vooropstaan, en niet de belangen van Nederland en zijn inwoners. Ondanks het lage vertrouwen in de politiek blijft de meerderheid van de Nederlanders redelijk tevreden met het functioneren van de Nederlandse democratie. De tevredenheid met de democratie is aanzienlijk groter dan het vertrouwen in de politiek. De belangrijkste redenen om tevreden te zijn met het functioneren van de democratie is dat iedereen mag stemmen bij verkiezingen en er vrijheid van meningsuiting is. De meest genoemde reden om niet tevreden te zijn met het functioneren van de democratie gaat over het praktische functioneren van de politiek (SCP, 2023; 2025).

Politisering van institutioneel en politiek vertrouwen

Een hoog vertrouwen in de politiek en instituties zijn indicatoren voor de legitimiteit van de democratie. Laag en dalend vertrouwen erodeert de steun voor de vertegenwoordigende democratie in het algemeen (Ouattara & Van der Meer, 2022). Bovendien zijn mensen met weinig vertrouwen in de politiek eerder geneigd om het stemproces in twijfel te trekken. Zij noemen de verkiezingen vaker oneerlijk, of bepaalde stemmethoden eerder onbetrouwbaar. Het vertrouwen in instituties en in de politiek is sterker gaan samenhangen met partijvoorkeur. In de afgelopen 25 jaar is er een grotere politieke kloof ontstaan tussen vertrouwende en wantrouwende kiezers. Daar waar vroeger vertrouwende en wantrouwende kiezers konden worden aangetroffen binnen alle partijen; tenderen tegenwoordig diezelfde kiezers zich veel meer naar specifieke partijen. Ook de tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse democratie is in de afgelopen decennia volgens dezelfde lijnen verder gepolitiseerd. Politisering van het politieke vertrouwen maakt het democratische proces tot de inzet van politieke strijd. Het wantrouwen onder toch al wantrouwende kiezers kan worden gecultiveerd (door politici en aan hen gelieerde media die daar baat bij hebben) en zal zich gerichter uiten langs politieke lijnen (met een toenemende rol van complottheorieën) (Van der Meer, 2022).

Ontvankelijkheid voor niet-democratische bestuursvormen

De monitor Democratisch Bewustzijn meet de ontvankelijkheid van Nederlanders voor niet democratische bestuursvormen. In opdracht van de Anne Frank Stichting heeft het Verwey-Jonker Instituut (Van Wonderen, 2022) een onderzoeksinstrument ontwikkeld dat kan vaststellen in welke mate en onder welke voorwaarden Nederlanders 'ontvankelijk' zijn voor 'illiberaal' en antidemocratisch gedachtegoed' en hoe deze ontvankelijkheid zich ontwikkelt in de tijd. Het instrument monitort de relatie tussen politiek wantrouwen en antidemocratische opvattingen, en onderzoekt de narratieven waar deze opvattingen onderdeel van zijn. In 2022 is een representatief onderzoek uitgevoerd onder Nederlanders van 18 jaar en ouder. De belangrijkste bevindingen van het onderzoek zijn de volgende:

- Onder Nederlanders is groot draagvlak voor de parlementaire democratie en rechtsstaat, maar deze steun is niet onvoorwaardelijk. Ook na de coronacrisis, waarin sprake was van heftige discussies en inperking van vrijheden, was de waardering voor democratische waarden en grondrechten in Nederland nog altijd hoog. Tegelijkertijd blijkt dat deze steun niet onvoorwaardelijk is. Hoewel Nederlanders de parlementaire democratie en rechtsstaat hoog in het vaandel zeggen te hebben, is het vertrouwen en het oordeel over de uitvoerders hiervan laag. Bovendien vindt een aanzienlijke minderheid van de Nederlanders dat voor de aanpak van urgente problemen de democratie soms opzij geschoven mag worden. Zoals dat 'maatschappelijke problemen snel en daadkrachtig moeten worden opgelost, ook als daardoor met standpunten en belangen van verschillende groepen minder rekening wordt gehouden' of dat 'een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen mag inperken om grote problemen in het land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken'. De onderzoeksresultaten duiden erop dat Nederlanders meer ontvankelijk worden voor illiberale of autoritaire vormen van bestuur als sprake is van complexe en urgente problemen waarover men zich zorgen maakt en dan meer leiderschap en doorzettingsmacht eist van politiek en bestuur. Als problemen concreet gemaakt worden, kiezen Nederlanders nog vaker voor opties die in strijd zijn met de parlementaire democratie of rechtsstaat. Zo vindt de meerderheid van degenen die zich zorgen maakt over de komst en opvang van vluchtelingen, dat een regering een strenger asielbeleid moet voeren als 'de meeste Nederlanders dat willen, ook als er wetten zijn die dat niet toestaan'. Mensen die zich zorgen maken over de gevolgen van de klimaatverandering kiezen eveneens vaker voor niet-democratische opties om een strenger klimaatbeleid te realiseren.
- In de Nederlandse samenleving is bij een aanzienlijke minderheid sprake van een fluïde, opportunistische omgang met democratische grondrechten. Mensen spreken uit bezorgdheid en urgentie hun steun uit voor 'sterk leiderschap' om urgente maatschappelijke problemen daadkrachtig op te lossen, maar overzien niet altijd de consequenties. Zoals dat de democratische kernwaarden onder druk komen te staan; kernwaarden waarvan dezelfde personen zeggen dat deze belangrijk zijn.
- De bereidheid van Nederlanders om ten aanzien van urgente en complexe problemen waarover zij zich zorgen maken de parlementaire democratie, of onderdelen daarvan tijdelijk terzijde te schuiven, ondermijnt potentieel de pijlers van de democratische rechtsstaat. Het risico van een glijdende schaal is reëel: als de democratie opzij gezet wordt voor een (urgent) probleem, waarom dan niet ook voor een volgend (urgent) probleem?
- Nederlanders die ontvankelijk zijn voor de aantrekkingskracht van autocratische of illiberale bestuursvormen zijn niet te vangen onder één noemer. Zij zijn te vinden bij linkse en rechte partijen, ouderen en jongeren, mannen en vrouwen, laag- en hoogopgeleiden, stedelingen en dorpelingen.

Verticale polarisatie

Het kunnen leveren van vrije en ongehinderde kritiek richting instituties is essentieel voor het functioneren van de democratische rechtsorde (AIVD, 2023). Enige mate van wantrouwen naar overheid en democratische instituties is gezond voor de democratie. Echter, boosheid en wantrouwen van burgers kan ook ongewenste gevolgen hebben. Zoals dat mensen afhaken in het democratisch proces, bijvoorbeeld niet meer stemmen of geen gebruik meer maken van inspraakmogelijkheden (De Voogd en Cuperus, 2021). Als wantrouwen en onbegrip richting de overheid verder toenemen spreken we van verticale polarisatie. Voor het begrip verticale polarisatie zijn diverse definities in omloop, veelal afgestemd op de context waarin deze plaatsvindt. De Expertise-unit Sociale Stabiliteit en het Nederlands Jeugdinstituut definiëren in het onderzoek Polarisatie onder jongeren door de ogen van jeugdprofessionals (2023) verticale polarisatie als 'toenemende spanningen tussen burgers en overheid of instituties'. Het onderzoek laat zien dat in de coronapandemie polarisatie is verscherpt, zowel onder jeugdigen als volwassenen, en dan met name verticale polarisatie. Professionals geven aan dat deze toename in verticale polarisatie structureel lijkt te zijn. Dit wordt versterkt door de eerder genoemde zaken die het vertrouwen van burgers ondermijnen in het vermogen van de overheid om complexe problemen tijdig en effectief op te lossen (zoals stikstofcrisis, woningcrisis, de afhandeling van het toeslagenschandaal en de compensatie van slachtoffers van de gaswinning in Groningen). Tom van der Meer (2022) omschrijft verticale polarisatie als 'polarisatie tussen burgers en politiek, kiezers en gekozenen, bevolking en bestuur: het groter worden van tegenstelling tussen burgers enerzijds en politiek en bestuur anderzijds'. Geredeneerd vanuit de burger zou een toenemend wantrouwen in politieke instituties – zoals regering, parlement en politieke partijen – een belangrijke indicatie zijn van een volgens burgers toenemende tegenstelling.

De verticale component van polarisatie kent kortom overlap met de concepten 'institutioneel wantrouwen' en 'politiek wantrouwen'. Verticale polarisatie manifesteert zich in de recente jaren steeds vaker. Denk bijvoorbeeld aan de boerenprotesten tegen het stikstofbeleid, protesten tegen de komst van windparken, protesten tegen vrijheidsbeperkende maatregelen tijdens de corona pandemie, de toeslagenaffaire, de afhandeling van de aardbevingsschade in Groningen en protesten tegen het aanwijzen van locaties voor de opvang van vluchtelingen. Dus het betreft zowel allerlei kleinere lokale thema's als grote landelijke dossiers waarin burgers door Nederlandse overheid gedupeerd zijn / ervaren gedupeerd te zijn. Protesten van burgers zijn op zichzelf onderdeel van een functionerende weerbare democratie en wijst op een actieve 'civil society' van burgers die opkomen voor wat zij belangrijk vinden in de samenleving. Ongewenst wordt deze verticale polarisatie als het gepaard gaat met verder toenemend vertrouwens- en legitimiteitsverlies en afkeer richting overheid.

Mensen kunnen uit wanhoop overgaan tot acties als ze het gevoel hebben dat niet naar hen wordt geluisterd. Dit kan resulteren in intimidatie of bedreigingen waardoor de democratische rechtsorde wordt ondermijnd. Het verlies van vertrouwen in de overheid en democratische instituties kan mensen tevens ontvankelijker maken voor complottheorieën en anti-institutioneel extremisme.

Verzet tegen overheidsbeleid, politici en instituties

In de fenomeenanalyse van de coronaprotesten spreekt de NCTV (2021) over een amorfe groep mensen die zich in het algemeen verzet tegen een moeilijk te definiëren groep die zij als 'de elite' beschouwen. Dit zijn mensen die de overheid, wetenschap en traditionele media al langer wantrouwen en hun denkbeelden bevestigd zien in complotconstructies. Het al langer sluimerende ongenoegen van deze 'bovenlaag' is tijdens de coronapandemie verbreed, verhard en meer aan de oppervlakte gekomen, zowel in offline als online contexten. In de Fenomeenanalyse Extremisme Noord-Nederland (Nanninga, Jonge en Valk, 2022) schrijft de Rijksuniversiteit Groningen dat in Noord-Nederland in dit opzicht vier centrale thema's zijn te identificeren: complotdenken, verzet tegen het coronabeleid, verzet tegen het stikstofbeleid en verzet tegen de bouw van windmolens. Het verzet op deze thema's vertoont een duidelijke overlap en komt gedeeltelijk voort uit vergelijkbare gevoelens van onvrede. In de eerste plaats is een groep personen te onderscheiden die sterk wantrouwen koestert tegen de overheid als onderdeel van een bredere 'elite', waar ook instituties als de (traditionele) media, wetenschap en deskundigen onder worden geschaard. Deze groep ziet haar denkbeelden vaak bevestigd in complotconstructies, misinformatie en desinformatie. In de tweede plaats heeft gedurende de coronaperiode verzet plaatsgevonden tegen overheidsbeleid, waaronder het coronabeleid. Hoewel dit verzet breder werd gedragen en mensen uiteenlopende motivaties hadden, vond kruisbestuiving plaats met complottheorieën en hebben de laatste bijgedragen aan verharding van het protest in zowel offline als online contexten. Deze verharding heeft in Noord Nederland geleid tot publieke-ordeverstoringen, bedreigingen en een aantal daadwerkelijke geweldsincidenten. De incidenten in relatie tot het coronabeleid waren veelal niet centraal georganiseerd of verbonden aan formele organisaties, maar kwamen voort uit losse (offline en online) sociale netwerken. Een derde thema in het verzet tegen de overheid is het stikstofbeleid. Dit betreft niet alleen boeren die het oneens zijn met het beleid, maar ook is er aansluiting van diverse groepen boze burgers zichtbaar. Bij een gedeelte van de boeren is verharding zichtbaar die zich heeft geuit in een aantal intimiderende acties en incidenten. Waar de boerenprotesten en -acties aanvankelijk vooral als activistisch werden beschouwd, zijn later sommige gedragingen als extremistisch geduid, ook vanwege de bredere anti-overheidssentimenten en -denkbeelden die er soms achter schuilgaan. In de vierde plaats heeft de bouw van windmolens in Noord Nederland in een aantal gevallen tot verzet geleid, die in een aantal gevallen buitenwettelijke vormen aannamen zoals bedreigingen, intimidatie en brandstichting.

Bovenstaand wordt een beeld geschetst van ontwikkelingen vooral rond de coronajaren die uiteraard niet losstaan van bredere ontwikkelingen in geheel Nederland. De eerder genoemde brede bovenlaag van mensen die de overheid, wetenschap en traditionele media al langer wantrouwen heeft volgens de NCTV (2021) vooral een activistisch karakter door middel van demonstraties, juridische procedures en e-mailacties. Daarnaast is er sprake van een 'radicale onderstroom' die activistisch verzet niet ver genoeg vindt gaan. In de post-corona jaren is een deel van deze groep mensen actief geworden in de soevereinenbeweging (Nanninga, Jonge en Valk, 2022).

Ook allerlei complottheorieën kunnen aanleiding zijn of de eerder genoemde motieven versterken. Dit wordt nader toegelicht in de volgende paragraaf.

3.3. Ontvankelijkheid voor complottheorieën

Complottheorieën kunnen een belangrijke rol spelen bij processen van radicalisering en extremisme, waaronder radicalisering naar extremistisch anti-institutioneel gedachtegoed. Dergelijke theorieën delegitimeren vaak democratische instellingen, waardoor er een gevoel van urgentie en rechtvaardiging ontstaat voor gewelddadige en niet-gewelddadige ondermijning. Zowel in Nederland als daarbuiten zijn er anti-institutionele bewegingen die in verband gebracht worden met complottheorieën en hebben bijgedragen aan gewelddadig verzet tegen staatsinstellingen (Rękawek en anderen, 2024). Misinformatie en desinformatie zijn daarbij cruciale instrumenten om complottheorieën te verspreiden en wantrouwen te vergroten.

Het wantrouwen binnen een deel van de Nederlandse samenleving richting gevestigde instituties kan bijdragen aan het creëren van een alternatieve wereldbeschouwing waarin de traditionele autoriteiten niet langer als betrouwbare bronnen van waarheid en legitimiteit worden beschouwd (o.a. AIVD, 2023). Het gaat daarbij niet alleen om een gebrek aan vertrouwen, maar ook een fundamentele herwaardering van wat als waar en legitiem wordt beschouwd in de samenleving. Aanhangers van anti-institutionele bewegingen zoeken hun eigen waarheden en verklaringen voor de werking van de wereld, wat vaak leidt tot de verspreiding van alternatieve narratieven en complottheorieën die met name in het online domein een groot bereik hebben (AIVD, 2023; 2024; zie ook hoofdstuk 2 voor een gedetailleerde beschrijving van anti-institutionele narratieven). Gezien de nadrukkelijke aanwezigheid van complottheorieën binnen het anti-institutionele gedachtegoed in Nederland, staan we hieronder stil bij een aantal omstandigheden die ontvankelijkheid voor dergelijke theorieën vergroot.

Geloof in complottheorieën

Zoals in hoofdstuk 2 al werd beschreven, is het kwaadaardige elite-narratief een wendbare complottheorie. Dit is een belangrijk kenmerk van complottheorieën in het algemeen: de theorie ontwikkelt zich voortdurend en past zich aan op actualiteiten van dat moment, met als gevolg dat de relevantie van een theorie in stand gehouden wordt. Complottheorieën bieden verklaringen voor belangrijke sociale of politieke gebeurtenissen/omstandigheden, vaak toegeschreven aan geheime 'kwaadaardige' complotten die door machtige groepen zijn opgezet (Uscinski & Parent, 2014; Van Prooijen & Douglas, 2017). Wetenschappelijk onderzoek naar de ontvankelijkheid van mensen voor complottheorieën kent een lange geschiedenis, met wortels in de sociale psychologie. Aan de hand van onderzoeken binnen deze discipline, hebben Douglas en collega's (2017) een indeling voorgesteld in drie typen motieven die helpen te begrijpen wat mensen ertoe kan aanzetten om complottheorieën te onderschrijven. Deze motieven zijn als volgt:

1. Epistemische motieven, zoals de behoefte aan begrip, nauwkeurigheid en zekerheid bij ontbrekende of tegenstrijdige informatie. Het zoeken naar causale verklaringen helpt mensen om een stabiel en begrijpelijk wereldbeeld op te bouwen (Heider, 1958). Complottheorieën vervullen specifieke epistemische motieven, zoals het verminderen van onzekerheid, het vinden van betekenis in willekeurige gebeurtenissen en het beschermen van overtuigingen tegen ontkrachting. Binnen anti-institutionele narratieven kunnen complottheorieën op dit vlak een specifieke rol vervullen: er worden namelijk niet alleen verklaringen gegeven die speculatief en complex zijn, maar ook moeilijk te weerleggen zijn (Lewandowsky en anderen., 2015). Gesuggereerd wordt dat instituties als overheden, media of wetenschap bewust informatie manipuleren en dat tegenbewijs juist bevestigt dat er een samenzwering gaande is (Lewandowsky, Oberauer, & Gignac, 2013). Dergelijke theorieën kunnen mensen helpen om hun wantrouwen tegenover officiële instanties te rechtvaardigen en gekoesterde overtuigingen te beschermen, bijvoorbeeld dat vaccinatie schadelijk is of dat klimaatverandering overdreven wordt. Het biedt betekenis in situaties van onzekerheid en chaos, en versterkt het gevoel dat de waarheid wordt onderdrukt door machtige instituties. Het idee dat instituties of de 'elite' mensen hierin misleidt, versterkt bovendien de behoefte aan een eigen, 'ware' kennisbron.

Mensen die geloven in complottheorieën over overheidscontrole zijn bijzonder kwetsbaar, omdat zulke overtuigingen een gevoel van urgentie kunnen creëren om in actie te komen tegen de waargenomen bedreigingen (Rękawek en anderen, 2024).

2. Existentiële motieven zoals de wens naar controle en veiligheid bij ervaren bedreigingen van existentiële behoeften. Naast het zoeken naar kennis (epistemische motieven), vervullen complottheorieën ook existentiële behoeften: mensen willen zich veilig voelen en controle ervaren over hun omgeving (Tetlock, 2002). Wanneer deze gevoelens van veiligheid en controle worden bedreigd, bijvoorbeeld door maatschappelijke onzekerheid of institutioneel wantrouwen, kunnen mensen zich wenden tot complottheorieën als een vorm van psychologische compensatie (Goertzel, 1994). Binnen het anti-institutioneel gedachtegoed kan dit motief in het bijzonder een rol aannemen. Instituties als overheden, media en wetenschap worden immers niet alleen gewantrouwd, maar ook ervaren als vijandige machten. Complottheorieën functioneren dan als een vorm van wat Bost & Prunier (2013) 'valsspelersdetectie' noemen. Complottheorieën kunnen helpen om vermeende corrupte elites te identificeren en te demoniseren, wat een gevoel van begrip en controle tijdelijk kan versterken.

Onderzoek toont bovendien aan dat gevoelens van angst (Grzesiak-Feldman, 2013), machteloosheid (Abalakina-Paap et al., 1999), en een gebrek aan sociaal-politieke controle (Bruder et al., 2013) het geloof in complotten kan versterken. Wanneer mensen bijvoorbeeld het gevoel hebben dat zij geen invloed hebben op politieke of maatschappelijke uitkomsten, neemt hun vatbaarheid voor anti-institutionele complottheorieën toe. Ook de AIVD (2023) constateert dat sommige anti-institutionele aanhangers onzekerheid ervaren over hun inkomen en/of de toekomst, en de overheid wantrouwen als beschermer van hun rechten. Dit kan bijdragen aan een verlangen naar autonomie en zelfbeschikking, waarbij complottheorieën hen kunnen helpen om een gevoel van controle te behouden. Toch blijkt uit onderzoek dat complottheorieën deze existentiële behoeften uiteindelijk niet duurzaam vervullen. Integendeel: blootstelling aan complottheorieën ondermijnt het gevoel van autonomie en controle (Douglas & Leite, 2017; Jolley & Douglas, 2014a, 2014b). Mensen kunnen als gevolg daarvan bijvoorbeeld juist minder geneigd zijn om zich in te zetten voor maatschappelijke participatie, zoals stemmen of politieke betrokkenheid.

3. Identiteitsmotieven, waaronder het behoud van een positief zelfbeeld of het versterken van groepsidentiteit.[9] Complottheorieën kunnen mensen helpen om een positief beeld van zichzelf en hun groep te behouden, vooral wanneer dat beeld wordt bedreigd. Dergelijke theorieën maken het mogelijk om negatieve uitkomsten toe te schrijven aan externe vijandige krachten, waardoor het zelf en de in-groep als moreel en competent kunnen worden gezien, maar gesaboteerd door machtige anderen (Cichocka, Marchlewska, & Golec de Zavala, 2016). Dit maakt complottheorieën aantrekkelijk voor mensen die zich bijvoorbeeld sociaal uitgesloten voelen (Graeupner & Coman, 2017), tot een lage-statusgroep behoren (Crocker et al., 1999; Uscinski & Parent, 2014) of zich aan de verliezende kant van politieke processen bevinden. Binnen anti-institutioneel gedachtegoed kan dit motief eveneens een rol spelen. Groepen die zich structureel benadeeld of gemarginaliseerd voelen, kunnen complottheorieën gebruiken om hun slachtofferschap te verklaren en te legitimeren. Hun wantrouwen richt zich op machtige out-groups als overheden, media of wetenschappelijke instellingen, die worden gezien als corrupte elites die de in-groep onderdrukken (Imhoff & Bruder, 2014; Kofta & Sedek, 2005). Hoewel de rol van identiteit wellicht minder aanwezigheid is bij aanhangers van het anti-institutioneel extremisme, in vergelijking met andere vormen van extremisme, betekent dit niet dat identiteit geen rol speelt. Mensen kunnen via complotdenken wel degelijk een persoonlijke identiteit ontlenen aan hun overtuigingen. Bijvoorbeeld: het aannemen van een identiteit als 'vrijheidsstrijder' of 'kritische denker' biedt mensen een positief zelfbeeld dat hen positioneert tegenover een vermeend corrupte of onderdrukkende elite. Zulke identiteiten voelen 'goed' en geven betekenis aan persoonlijke frustraties, terwijl ze tegelijkertijd het wij-zij-denken versterken dat kenmerkend is voor radicale overtuigingen.

Afhankelijk van de persoonlijke omstandigheden kan verondersteld worden dat bovengenoemde motieven voor sommige anti-institutionele aanhangers in meer of mindere mate hun ontvankelijkheid voor complottheorieën vergroot, wat kan dienen als uitlaatklep voor mensen die onvrede ten aanzien van de overheid ervaren (AIVD, 2023). Op basis van het huidige voorhanden bronmateriaal is het echter niet mogelijk om 'harde' uitspraken te doen over de mate waarin bovengenoemde motieven wel of niet aanwezig zijn bij aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed. Dit zou nog verder onderzocht moeten worden, net zoals bepaalde specifieke persoonskenmerken als radicalisering op latere leeftijd.

9 Hoewel dit motief door Douglas en collega's (2017) als 'sociaal' wordt aangeduid, kan dit enigszins verwarrend zijn. De onderliggende dynamiek draait namelijk minder om sociale verbondenheid en meer om het beschermen van het zelfbeeld en het versterken van de identiteit van de in-groep. In die zin zou 'identiteitsmotieven' een nauwkeuriger benaming zijn.

3.4. Kenmerken, achtergronden en motieven van aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed

Deze paragraaf bespreekt allereerst wat bekend is vanuit wetenschappelijke literatuur over de kenmerken en achtergronden van personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen.[10] Ook wordt nader ingegaan op mogelijke motieven van deze personen om aansluiting te zoeken bij anti-institutionele gedachtegoed. We zullen daarbij inzichtelijk maken dat sommige aanhangers primair ideologisch, maar anderen primair vanuit persoonlijke grieven of ervaringen aansluiting zoeken bij het anti-institutionele gedachtegoed. De beschrijving van kenmerken, achtergronden en motieven van aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed is gebaseerd op met name wat bekend is over aanhangers van de soevereine subcultuur, aangezien beschikbare bronnen (wetenschappelijk studies evenals wetenschappelijke- en praktijkkennis van experts) vooral betrekking heeft op deze subcultuur. De focus van Nederlandse publicaties is gericht op soevereinen en internationale studies op groepen zoals de Amerikaanse Sovereign Citizens en de Duitse Reichsbürger die een vergelijkbaar gedachtegoed aanhangen. Een voorname bron die we hebben kunnen gebruiken is de systematische literatuurstudie van Fiebig en Köhler (2022) waarin zij een analyse hebben gemaakt wat bekend is over demografische en criminogene achtergrondkenmerken van soevereine burgers in verschillende landen. Onder 'soevereine burgers' verstaan zij: '*burgers die het gezag van de staat niet erkennen en herhaaldelijk in conflict komen met overheidsactoren.*'[11] We kunnen bevindingen vanuit internationaal onderzoek niet één op één vertalen naar de Nederlandse situatie. De bevindingen vanuit wetenschappelijke literatuur vullen we waar mogelijk aan met Nederlandse bronnen en observaties vanuit de interviews met experts.

10 Diverse kenmerken en achtergronden kunnen de kans op ontvankelijkheid voor anti-institutioneel gedachtegoed vergroten. Belangrijk is echter wel om te benadrukken is dat deze factoren gebonden zijn aan context en per individu kunnen variëren.

11 Volgens Fiebig en Köhler zijn er nog maar weinig studies uitgevoerd die empirisch ingaan op demografische en criminogene factoren; op basis van hun systematisch literatuuronderzoek identificeerden de onderzoekers slechts acht empirische studies. De resultaten van deze studies geven desalniettemin informatie over demografie, drijvende factoren van radicalisering, geestelijke gezondheid kwesties, gedragingen en overtredingen van soevereine burgers. Daarbij geven Fiebig en Köhler als disclaimer dat door de beperkte generaliseerbaarheid deze resultaten slechts kunnen worden beschouwd als voorlopig bewijs. Verder empirisch onderzoek is nodig om beter te begrijpen wie soevereine burgers zijn, hoe hun radicaliseringsprocessen eruit zien, en welke factoren het gebruik van geweld kunnen voorspellen (zie voor het pad naar geweld verder hoofdstuk 4 in dit rapport).

Leeftijd en sekse

De resultaten van de systematische literatuurstudie van Fiebig en Köhler (2022) laten zien dat soevereine burgers doorgaans van middelbare of oudere leeftijd zijn. In zes van de acht geïdentificeerde empirische studies over soevereine burgers worden ze beschreven als mannen van middelbare leeftijd of ouder (Bundesamt für Verfassungsschutz, 2021; Fiebig & Köhler, 2019; Keil, 2018; Parker, 2014; Paradis en anderen, 2018). De geïdentificeerde gemiddelde leeftijd van soevereine burgers varieert volgens deze studies van 39 tot 50 jaar. Het gaat hierbij om gemiddelden, de range van de leeftijden van soevereine burgers varieert tussen de 17 en 81 jaar. Het aandeel vrouwen in de studies varieert van 0 tot 25 procent. Onderzoeker Luuk de Boer (2025) heeft voor de Nederlandse context een analyse uitgevoerd van demografische, geografische en sociaal-economische patronen in 166 rechtszaken van Nederlandse soevereine burgers. Wat betreft de demografische achtergronden van de betrokkenen soevereine burgers blijkt de verhouding tussen mannelijke – en vrouwelijke soevereine burgers die voor de rechtbank verschijnen, ongeveer 70%-30% bedraagt. De gemiddelde leeftijd bleek in deze studie niet goed vast te stellen omdat geboortedata slechts in 11 van de 160 gevallen werden gepubliceerd. In deze niet-representatieve selectie was de gemiddelde leeftijd 56 jaar. De hierboven beschreven bevindingen (relatief hoge leeftijd, vaker mannen dan vrouwen) zijn in lijn met de conclusies in de fenomeenanalyse van de Soevereinenbeweging in Nederland door NCTV, AIVD en Nationale Politie (2024). De door ons geïnterviewde experts bevestigen dat personen die het soevereine anti-institutionele gedachtegoed aanhangen relatief vaak man en 45 jaar of ouder zijn. In vergelijking met personen die jihadistisch, links- of rechtsextremistisch gedachtegoed aanhangen is dit een relatief hoge leeftijd. Deze hogere leeftijd maakt dat personen in hun leven negatieve ervaringen en frustraties hebben ervaren die jeugdigen nog niet altijd hebben opgedaan. Dit kunnen frustraties in het persoonlijk leven zoals baanverlies, scheiding en gezondheidsproblemen veelal in combinatie met negatieve ervaringen met instituties als het gaat om de afhandeling hiervan. Enkele experts wijzen naast de 45+ groep ook op jongere mannen in hun late 20's en 30's, die geen partner hebben en financiële of mentale problemen hebben. Deze personen bereiden zich actiever voor en gaan bijvoorbeeld op kamp om te oefenen met overleven in uitdagende omstandigheden.

Volgens meerdere geïnterviewden valt óók op dat veel aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed juist nog niet op negatieve wijze bekend stonden bij overheid en politie, en dat zij kennelijk worden getriggerd door gebeurtenissen in hun leven.

Een buitenlandse expert gaf aan dat voor een deel van de oudere personen met anti-institutioneel gedachtegoed geldt dat zij deze overtuigingen altijd al hebben gehad, maar deze in het verleden niet altijd openlijk uitten. In de tegenwoordige tijd is er minder een taboe op deze opvattingen en

worden zij getriggerd door de opkomst van bewegingen die openlijk anti-institutioneel gedachtegoed uitdragen.

Een andere verklaring voor de relatief hoge leeftijd van aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed is volgens een geïnterviewde dat deze vorm van radicalisering vaak minder ideologisch ingestoken is dan bij links, rechts en religieuze radicalisering. Bij jongeren heeft de gevoeligheid voor een bepaalde ideologie veelal te maken met de onderliggende behoefte om gezien te worden, erkenning te krijgen en iets zinvols te hebben of doen. Zo speelt bij jongeren in jihadistische en rechts-extremistische netwerken identiteit een grote rol. Deze ideologieën geven identiteit in de vorm van kleding, symbolen en gewenste gedragingen. Voor sommige jongeren zit daar ook iets spannends in ('thrill seeking'). Ouderen zijn veelal minder op zoek naar zulke identitaire netwerken maar hebben primair de behoefte om verklaringen te vinden voor hetgeen dat hen in het leven is overkomen. Aangereikte narratieven of complotten brengen daarvoor een oplossing en zorgen voor een gevoel van meer eigenwaarde.

De door ons geïnterviewde experts bevestigen dat de meeste aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed man zijn, zeker als het gaat om personen die zich soeverein of autonoom hebben verklaard, actief zijn binnen een soevereine groep of als 'aanjager' kunnen worden beschouwd. De man/vrouw verdeling is volgens experts gelijkmatiger bij niet actieve aanhangers van anti-institutionele narratieven. Een expert: "Als je kijkt in anti-institutionele online groepen dan zie je ook relatief veel vrouwen. We zien dat hier meer dan bij andere extremistische groepen."

Sociaaleconomische factoren (onderwijs, werk, financiële problemen) en trauma/ frustraties

In hun systematische literatuurstudie hebben Fiebig en Köhler (2022) geanalyseerd wat bekend is uit empirische studies over onderwijs, werk, financiële problemen en trauma van soevereine burgers. Uit de analyses blijkt dat de meeste soevereine burgers minimaal de middelbare school hebben afgerond, maar ook dat personen met een hoger opleidingsniveau relatief ondervertegenwoordigd zijn onder de soevereinen. Uit de bevindingen onder Duitse soevereinen blijkt tevens dat een aanzienlijk deel (38 procent) werkloos of gepensioneerd (31 procent) is. Slechts één op de drie soevereinen heeft een betaalde baan. In de systematische literatuurstudie van Fiebig en Köhler (2022) is ook gekeken naar risicofactoren die de kans vergroten op radicalisering van burgers met soevereine overtuigingen. Uit de bevindingen blijkt dat de meesten van de soevereinen financiële problemen of werk-gerelateerde problemen ondervinden. In mindere mate komen zaken als gezondheidsproblemen, problemen in de familie en expliciete frustraties met overheidshandelen – zoals bijvoorbeeld klachten over de afwijzing van vergunningen (bv bouwvergunning) ook voor. Daarnaast rapporteert Parker (2014) dat bovengemiddeld veel soevereine burgers traumatische gebeurtenissen in hun jeugd hebben meegemaakt zoals een scheiding of huiselijk geweld. Volgens Bjørgo (2023) zijn kwetsbare groepen voor anti-overheidsradicalisering mensen die zich gemarginaliseerd of gedesillusioneerd voelen over democratische processen en ook door persoonlijke grieven. Mensen die zich gemarginaliseerd of genegeerd voelen zoeken vaak naar alternatieve verhalen die hun frustraties valideren. De analyse van De Boer (2025) naar achtergrondkenmerken van soevereinen die in Nederland betrokken zijn bij rechtszaken levert beperkte informatie op omdat sociaal-economische achtergrondgegevens vaak niet beschikbaar zijn. Desalniettemin kunnen volgens dit onderzoek enkele voorzichtige conclusies worden getrokken over de sociaal-economische status. Namelijk dat de wel beschikbare informatie wijst op een gemiddeld tot beneden gemiddeld inkomen, met een relatief sterke aanwezigheid van zelfstandigen.

Zoals eerder gesteld kunnen we bevindingen vanuit internationaal onderzoek zoals hierboven beschreven niet één op één vertalen naar de Nederlandse situatie. Ieder land heeft immers een eigen context. Maar factoren zoals financiële problemen, frustraties met overheidshandelen, minder mogelijkheden hebben/ervaren in de maatschappij en traumatische gebeurtenissen in de jeugd komen worden herkend door geïnterviewde experts. Meerdere geïnterviewde experts bevestigen dat een relatief groot gedeelte van de aanhangers van het anti-institutioneel gedachtegoed mensen betreft met financiële problemen en mensen met minder mogelijkheden in de maatschappij, bijvoorbeeld doordat ze laag opgeleid zijn of een fysieke of verstandelijke beperking hebben. Deze mensen voelen zich vaker gemarginaliseerd in de samenleving. Een gevoel van uitsluiting en economische onzekerheid kan bijdragen aan hun wantrouwen tegenover institutionele structuren en de ontvankelijkheid voor anti-institutioneel gedachtegoed vergroten. Ook het hebben van een licht verstandelijke beperking wordt genoemd als een factor die soms een rol speelt.

Sommige personen zien het onttrekken aan de reguliere samenleving en haar regels door zich soeverein te verklaren als een mogelijke oplossing voor hun problemen, in het bijzonder financiële problemen. Illustratief is de volgende Nederlandse casus, onderzocht door het televisieprogramma Pointer (Pointer, 2023): "*Melissa geloofde dat ze autonoom kon worden en zit elf jaar later nog steeds in de schulden.*"[12] Melissa en haar man raakten gegrepen door het idee dat een 'autonoom' leven wellicht de oplossing voor hun financiële problemen is en bezoeken een bijeenkomst van een vereniging die claimt mensen te helpen 'soeverein' te worden. Daar wordt hen onder andere verteld dat het mogelijk is om bij de Koning je 'soevereiniteit te claimen' en zodoende onafhankelijk verder te leven.

12 KRO-NCRV. (2023, 25 september). https://pointer.kro-ncrv.nl/melissa-48-geloofde-dat-ze-autonoom-kon-worden-en-zit-elf-jaar-later-nog-steeds-in-de-schulden

Veel mensen zoals Melissa raken volgens de Pointer reportage in de problemen omdat ze anderen volgen die hen een utopie van autonomie voorhouden waarin alle problemen verdwijnen als je je onttrekt aan de staat. Veel pogingen tot autonomie eindigen in beslagleggingen of uithuiszettingen.

Eén expert heeft als observatie dat sommige aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed juist ook uit hogere sociaal-economische milieus komen, waarbij ze tegen een bepaalde tegenslag in hun persoonlijk leven zijn opgelopen. Citaat: "*Wat mij soms opviel als ik of mijn collega's langs gingen bij personen die actief zijn in het anti-institutionele milieu, is dat deze personen wonen in bovengemiddeld mooie wijken, WOZ+ woningen zeg maar. Mij viel dan vaak ook op dat er een financiële tegenslag was geweest of een probleem binnen het gezin of met de familie. Of dat mensen bijvoorbeeld ondernemers waren en dat ging dan niet meer goed. Dat is mijn ervaring hierin, maar ook wel iets wat ik van collega's hoor, dat er ergens een financiële klap is geweest of dat een bedrijf is opgehouden te bestaan of dat er een scheiding was en dat er ruzie was tussen partners over het zien van kinderen et cetera.*"

Samengevat kunnen we vaststellen dat aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed qua opleiding, sociaal-economische omstandigheden en werk uiteenlopende achtergronden hebben. Werklozen en gepensioneerden zijn weliswaar relatief oververtegenwoordigd maar onder de aanhangers van het gedachtegoed behoren ook werkenden en ondernemers. Mensen met een hogere opleiding en een hoog inkomen zijn relatief minder ontvankelijk voor het gedachtegoed dan mensen met een lage of middelbare opleiding of een laag/middelbaar inkomen, maar zijn wel vertegenwoordigd. Motieven variëren met de sociaaleconomische situatie van personen. Bijvoorbeeld mensen met lagere opleiding of inkomen hebben vaker financiële problemen als motief/trigger, ondernemers hebben vaker zakelijke problemen waarvan ze de overheid de schuld geven.

Regionale factoren

Onderzoekers van de 'fenomeenanalyse extremisme Noord-Nederland' wijzen erop dat zij in de Noordelijke provincies 'relatief sterke gevoelens' van maatschappelijk onbehagen en anti-Randstedelijk sentiment zien (Nanninga, De Jonge & Valk, 2022). Zij veronderstellen dat deze gevoelens voedingsbodem kunnen zijn voor anti-institutioneel extremisme. Volgens de Fenomeenanalyse radicalisering en extremisme Flevoland komen voedingsbodems voor anti-institutioneel gedachtegoed evenals anti-institutionele uitingen relatief vaker voor in rurale gebieden en dorpen met een hechte gemeenschap die gewend zijn om problemen zelf (buiten de overheid om) op te lossen; en in agrarische gemeenten waar het verzet tegen stikstofbeleid relatief sterk aanwezig is (Van Wonderen en anderen, 2025). Besluiten uit Den Haag worden regelmatig gezien als ongewenste bemoeienis van buitenaf door een overheid die niet goed weet of begrijpt wat er op lokaal niveau leeft (Nanninga, De Jonge & Valk, 2024: Fenomeenanalyse radicalisering en extremisme IJsselland). Ter illustratie enkele relevante bevindingen uit de fenomeenanalyse Flevoland (2025): '*[Gemeente] kenmerkt zich door een sterke gemeenschapszin en daarnaast ook het zich afzetten tegen de rest van Nederland, in het bijzonder de grote steden en de Randstad. De sterke sociale cohesie zorgt ervoor dat mensen naar elkaar omkijken en een zorgplicht voor elkaar ervaren. Echter zorgt dit er ook voor dat de gemeenschap zich afwachtend en soms wantrouwend opstelt naar invloeden of mensen van buitenaf. (…) Landelijk gaat het veel over thema's die lokaal minder urgent worden gevonden zoals LHBTIQ+ en klimaat. Het is een wereld die voor sommigen ver van hen afstaat en voor vervreemding zorgt. De standaard houding is: we doen het hier op onze eigen manier. Deze personen keren zich dan tegen veel van wat als de [landelijke maar ook lokale] overheid wordt gezien. Sommigen radicaliseren daarbij.'* Onderzoeker De Boer (2025) heeft een analyse op provinciaal niveau uitgevoerd naar rechtszaken waarbij soevereine burgers betrokken zijn. Hierin komt naar voren dat in bepaalde provincies, in het bijzonder Noord-Brabant, Gelderland en in mindere mate Friesland, relatief veel rechtszaken spelen waarbij soevereine burgers zijn betrokken. Andere provincies, zoals Noord-Holland en Zuid-Holland, scoren weliswaar hoog in termen van absoluut aantal gevallen, maar hebben ook de hoogste bevolkingsdichtheden, wat resulteert in een lagere relatieve frequentiescores. Meerdere experts die wij hebben geïnterviewd bevestigen dat zij waarnemen dat aanhangers van soeverein en ander anti-institutioneel gedachtegoed relatief vaker woonachtig zijn in dorpen en kleine steden dan in de grote steden. En volgens de NCTV (DTN juni 2025) zijn ook geweldsbereide anti-institutionele extremisten grotendeels woonachtig in ruraal Nederland. Studies uit het buitenland wijzen er eveneens op dat anti-institutioneel extremisme vaker voorkomt in rurale gebieden. Zo blijkt uit Duits onderzoek dat plattelandsregio's — vooral sociaaleconomisch zwakkere gebieden — vatbaarder zijn voor anti-overheidssentimenten dan stedelijke gebieden.

Psychische problemen en psychopathologie

Volgens de geïnterviewde experts is het belangrijk om te benoemen dat (lang) niet alle aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed tekenen vertonen van een psychische of psychopathologische stoornis. En ook dat de meeste mensen met psychopathologie niet radicaliseren. Desalniettemin kunnen bij een deel van de aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed psychische/mentale problemen en psychopathologie een rol spelen bij hun radicalisering. Het gaat hierbij om uiteenlopende ziektebeelden zoals depressie en persoonlijkheidsstoornissen, en om multi-problematieken die kunnen leiden tot complexe mentale problemen. Een illustratief citaat: "*Dit zijn mensen die in de hoeken van de samenleving zitten waar de klappen vallen. Niet voor zichzelf kunnen zorgen, opvoedingsproblemen, relatieproblemen. Het zijn vaak heftige problemen".* Enkele experts noemen ook expliciet autisme als een factor die speelt in enkele casussen die zij

kennen van anti-institutionele radicalisering. Mensen in het autisme spectrum kunnen moeilijker omgaan met de complexiteit die er is in de wereld. Sommigen omarmen dan een beeld dat de wereld overzichtelijk maakt via bijvoorbeeld complotdenken. Psychische problemen kunnen zowel oorzaak als gevolg zijn. Somberheid, depressieve gedachten en prikkelbaarheid kunnen immers ook het gevolg zijn van alle tegenslag die mensen kunnen ervaren in hun leven.

Recent heeft de Universiteit van Amsterdam (Feddes en anderen, juni 2025) in opdracht van het WODC actuele wetenschappelijke kennis in kaart gebracht over de rol van psychosociale factoren in het radicaliseringsproces en psychosociale problematiek. Deze studie richt zich weliswaar op radicaliseringsprocessen in het algemeen, maar geeft ook relevante inzichten voor anti-institutionele radicalisering. De onderzoekers concluderen dat er nog veel onduidelijkheid bestaat over de rol van psychosociale factoren in radicaliseringsprocessen. Wel is duidelijk dat de rol van psychosociale factoren niet begrepen moet worden vanuit individuele factoren (zoals een bepaalde psychische stoornis) maar vanuit een complexe dynamiek waarin op het niveau van individuen drie typen factoren interacteren. Dat zijn:

1. Psychopathologie (bepaalde psychische stoornissen).
2. Psychologische behoeften: de behoefte aan een positieve sociale identiteit, rechtvaardiging, zingeving en spanning/avontuur).
3. Triggerfactoren (gebeurtenissen die aanwijsbaar leiden tot verdere radicalisering, of deradicalisering).

De onderzoekers concluderen op basis van hun literatuurstudie dat het belangrijk is dat radicaliseringsinterventies zich niet op slechts één van de drie factoren richten. Bijvoorbeeld, als een interventie gericht is op de behandeling van psychopathologie, dan moet er ook rekening gehouden worden met de psychologische behoeften van het individu en met gebeurtenissen op het individuele- (micro), groeps- (meso), of maatschappelijk (macro) niveau.

3.5. Samenvatting: beantwoording onderzoeksvragen

Onderzoeksvraag 5. Wat zijn mogelijke voedingsbodems die kunnen leiden tot anti-institutionele overtuigingen, ontvankelijkheid voor complotdenken en anti-institutionele radicalisering?

- Hoofdstuk 3 bespreekt algemene voedingsbodems voor anti-institutionele overtuigingen en complotdenken. Daarnaast spelen persoonlijke motieven, grieven en ervaringen van individuen een belangrijke rol, in het bijzonder bij personen die ontvankelijk zijn voor anti-institutionele radicalisering. Deze persoonlijke motieven, grieven en ervaringen worden in meer detail besproken in hoofdstuk 4.
- Anti-institutionele sentimenten zijn niet nieuw in Nederland maar in een stroomversnelling gekomen als gevolg van de onvrede over vrijheidsbeperkende overheidsmaatregelen gedurende de COVID-19 pandemie. Via internet kwamen burgers en groepen met elkaar in contact en organiseerden online en offline bijeenkomsten en protestacties die gevoelens van onvrede die al langer bestonden zichtbaarder maakten. Bovendien leidden deze samenkomsten tot nieuwe, dynamische en diverse netwerken met als gemeenschappelijke factor verzet tegen de overheid en instituties. Aanvankelijk betrof dit verzet voornamelijk protesten tegen de coronamaatregelen, later ook andere thema's. Er is een mechanisme ontstaan waarin mensen met uiteenlopende achtergronden elkaar vinden in het gezamenlijke wantrouwen en protest tegen de overheid en instituties. Wat hen bindt, is niet een coherente ideologie, maar een gedeeld wantrouwen, frustraties en bij sommigen een gevoel van marginalisering. Doordat aanjagers binnen de beweging vage maar krachtige teksten en symbolen gebruiken kunnen individuen zich herkennen in gezamenlijke narratieven, ondanks hun onderlinge verschillen.
- Verlies van institutioneel vertrouwen kan leiden tot institutioneel wantrouwen. Wantrouwen is iets anders dan laag vertrouwen. Mensen met een laag vertrouwen in het vermogen/competenties van overheid en democratische instituties om het juiste te doen kunnen die verwachting makkelijk bijstellen als instituties beter presteren. Ze zien de instituties als zodanig wel als legitiem. Institutioneel wantrouwen heeft daarentegen een grondhouding van cynisme (het niet geloven in goede bedoelingen en integriteit). Onderliggend aan wantrouwen zijn onvrede over optreden of fouten van de overheid, democratie of instituties en gebrek aan transparantie hieromtrent, zowel op het niveau van het individu zelf of zijn/haar naaste omgeving; en een beeld dat de overheid, politiek en instituties niet in staat zijn om maatschappelijke problemen tijdig en effectief op te lossen. Voorbeelden van zorgen en frustraties die kunnen leiden tot vertrouwensverlies en wantrouwen zijn: onzichtbaarheid

van de overheid, onzichtbaarheid van de burger, ervaren ongelijke behandeling, ongehoorde burger en ervaren incompetentie van overheid en democratische instituties.

- Wantrouwen naar overheid, politiek en instituties maakt mensen meer vatbaar voor complotdenken en anti-institutionele radicalisering. Wantrouwen richting gevestigde instituties kan bijdragen aan het creëren van een alternatieve wereldbeschouwing waarin de traditionele autoriteiten niet langer als betrouwbare bronnen van waarheid en legitimiteit worden beschouwd. Het gaat daarbij niet alleen om een gebrek aan vertrouwen, maar ook een fundamentele herwaardering van wat als waar en legitiem wordt beschouwd. Aanhangers van anti-institutionele bewegingen zoeken eigen waarheden en verklaringen voor wat er gebeurt in de wereld en wat hen persoonlijk overkomt, wat bijdraagt aan de verspreiding van alternatieve narratieven en complottheorieën die met name in het online domein een groot bereik hebben. Drie typen motieven kunnen helpen begrijpen wat mensen ertoe kan aanzetten om complottheorieën te onderschrijven:
  - Epistemische motieven: het zoeken naar informatie voor het verminderen van onzekerheid, het vinden van betekenis in willekeurige gebeurtenissen en om gekoesterde overtuigingen te beschermen. Bijvoorbeeld dat vaccinatie schadelijk is of dat klimaatverandering overdreven wordt. Het biedt betekenis in situaties van onzekerheid en chaos, en versterkt het gevoel dat de waarheid wordt onderdrukt door machtige instituties.
  - Complottheorieën vervullen ook existentiële behoeften: mensen willen zich veilig voelen en controle ervaren over hun omgeving. Wanneer gevoelens van veiligheid en controle worden bedreigd kunnen mensen zich wenden tot complottheorieën om vermeende verklaringen zoals corrupte elites te identificeren, wat een gevoel van begrip en controle tijdelijk kan versterken. Onderzoek toont bovendien aan dat gevoelens van angst, machteloosheid en een gebrek aan ervaren controle het geloof in complotten kan versterken. Wanneer mensen bijvoorbeeld het gevoel hebben dat zij geen invloed hebben op politieke of maatschappelijke uitkomsten, of onzekerheid ervaren over hun inkomen en/of de toekomst neemt hun vatbaarheid voor anti-institutionele complottheorieën toe.
  - Identiteitsmotieven: complottheorieën kunnen mensen helpen om een positief beeld van zichzelf en hun groep te behouden, wanneer dat beeld wordt bedreigd. Dergelijke theorieën maken het mogelijk om negatieve uitkomsten toe te schrijven aan externe vijandige krachten, waardoor het zelf en de in-groep als moreel en competent kunnen worden gezien. Dit maakt complottheorieën aantrekkelijk voor mensen die zich sociaal uitgesloten voelen, tot een lage-statusgroep behoren of zich aan de verliezende kant van politieke processen bevinden. Groepen die zich structureel benadeeld of gemarginaliseerd voelen, kunnen complottheorieën gebruiken om hun slachtofferschap te verklaren en te legitimeren. Hun wantrouwen richt zich op machtige out-groups als overheden, media of wetenschappelijke instellingen, die worden gezien als corrupte elites die de in-groep onderdrukken.

Onderzoeksvraag 6. Wat is bekend over de kenmerken en achtergronden van mensen die ontvankelijk zijn voor anti-institutionele overtuigingen, complotdenken en anti-institutionele radicalisering?

Wat bekend is over de kenmerken en achtergronden van personen die ontvankelijker zijn voor anti-institutionele overtuigingen, complotdenken en radicalisering is samengevat in tabel 3.2.

Tabel 3.2 Kenmerken en achtergronden van aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed

Leeftijd en sekse (kenmerken)	■ Relatief vaak mannen van middelbare of oudere leeftijd (40 jaar en ouder). ■ Relatief vaak negatieve ervaringen en frustraties opgedaan die jeugdigen nog niet hebben. Zoals frustraties in het persoonlijk leven waaronder baanverlies, scheiding en gezondheidsproblemen. Veelal in combinatie met negatieve ervaringen met instituties als het gaat om de afhandeling hiervan. ■ Naast de 45+ groep zijn er ook jongere mannen in hun late 20's en 30's, die geen partner hebben en financiële of mentale problemen hebben. ■ Oververtegenwoordiging van mannen in het bijzonder bij personen die zich soeverein of autonoom hebben verklaard, actief zijn binnen een soevereine groep of als 'aanjager' kunnen worden beschouwd. De man/vrouw verdeling is gelijkmatiger bij niet-actieve aanhangers van anti-institutionele narratieven, zoals in anti-institutionele online groepen. Hier zijn relatief meer vrouwen betrokken dan wordt gezien bij andere vormen van extremisme.
Regio	■ Bovengemiddeld vaak woonachtig in rurale gebieden en dorpen met 'relatief sterke gevoelens' van maatschappelijk onbehagen en anti-Randstedelijk ressentiment en in dorpen met hechte gemeenschappen die gewend zijn om problemen zelf (buiten de overheid om) op te lossen of in agrarische gemeenten waar het verzet tegen stikstofbeleid relatief sterk aanwezig is.
Socialeconomische factoren	■ Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed hebben qua opleiding, sociaal-economische omstandigheden en werk zeer uiteenlopende achtergronden. Een relatief groot gedeelte van aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed betreft mensen met minder mogelijkheden in de maatschappij. Bijvoorbeeld doordat ze laag opgeleid zijn of een fysieke of verstandelijke beperking hebben. Deze mensen voelen zich vaker gemarginaliseerd in de samenleving. Een gevoel van uitsluiting en economische onzekerheid kan bijdragen aan hun wantrouwen tegenover institutionele structuren en de ontvankelijkheid voor anti-institutioneel gedachtegoed vergroten. ■ Werklozen en gepensioneerden zijn relatief oververtegenwoordigd maar onder de aanhangers van het anti-institutioneel gedachtegoed behoren ook werkenden en ondernemers. Mensen met een hogere opleiding en een hoog inkomen zijn relatief minder ontvankelijk voor het gedachtegoed dan mensen met een lage of middelbare opleiding of een laag/middelbaar inkomen, maar zijn wel vertegenwoordigd, waarbij ze bijvoorbeeld tegen een bepaalde tegenslag in hun persoonlijk leven zijn opgelopen. ■ Motieven voor anti-institutionele sentimenten variëren met de sociaaleconomische situatie van personen. Bijvoorbeeld mensen met lagere opleiding of inkomen hebben vaker financiële problemen als motief/trigger, ondernemers heen vaker zakelijke problemen waarvan ze de overheid de schuld geven.

Vergelijking met aanhangers van jihadistisch, links- of rechtsextremistisch gedachtegoed	
Vergelijking motieven met aanhangers van jihadistisch, links- of rechtsextremistisch gedachtegoed	■ In vergelijking met personen die jihadistisch, links- of rechtsextremistisch gedachtegoed aanhangen, hebben aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed een relatief hoge leeftijd. ■ Zowel aanhangers van rechtsextremistisch als anti-institutioneel gedachtegoed wonen bovengemiddeld vaak in rurale gebieden. Aanhangers van jihadistisch gedachtegoed wonen vaker in steden.

4 Anti-institutionele radicalisering

Onderzoeksvragen in dit hoofdstuk (in volgorde van behandeling):

- Onderzoeksvraag 10. Hoe verlopen ontwikkelpaden van anti-institutionele radicalisering naar extremisme?
  - Welke fasen kunnen worden onderscheiden in anti-institutionele radicalisering?
  - Wat zijn risico- en triggerfactoren voor anti-institutionele radicalisering?
  - Wat is er bekend over de achtergrondkenmerken van de personen die radicaliseren naar anti-institutioneel extremisme?
- Onderzoeksvraag 12. Wat is er bekend over de factoren die van invloed zijn op de bereidheid van anti-institutionele extremisten tot gewelddadige of niet-gewelddadige activiteiten?
- Onderzoeksvraag 7. Hoe manifesteren de Nederlandse anti-institutionele bewegingen zich online en offline? Welke relatie is er tussen het online en offline manifesteren van deze bewegingen?

4.1. Wetenschappelijke inzichten over ontwikkelpaden voor radicalisering

In hoofdstuk 3 hebben we mogelijke voedingsbodems en achtergrondkenmerken besproken die personen ontvankelijker kunnen maken voor anti-institutioneel gedachtegoed. In hoofdstuk 4 verdiepen we deze analyse waarbij we nader ingaan op fasen- en ontwikkelpaden voor mogelijke radicalisering van personen naar anti-institutioneel extremisme, evenals mogelijke triggers in de verschillende fasen. Voordat we dit doen zullen we eerst beschrijven wat in de wetenschappelijke literatuur bekend is over fasen en ontwikkelpaden voor radicalisering in bredere zin (dat wil zeggen, voor meerdere verschijningsvormen van radicalisering). Vervolgens analyseren we of- en in hoeverre deze bestaande wetenschappelijke kennis wel of niet toepasbaar is op radicalisering naar anti-institutioneel extremisme. We focussen daarbij, net zoals in hoofdstuk 3, primair op anti-institutionele radicalisering binnen de soevereine subcultuur aangezien beschikbare bronnen (wetenschappelijk studies evenals wetenschappelijke- en praktijkkennis van experts) vooral hierop betrekking hebben.

Ontwikkelpaden naar extremistische radicalisering

In brede literatuur over radicaliseringsprocessen wordt het proces dat een individu ondergaat richting radicalisering of extremisme vaak ingedeeld in verschillende fasen of gradaties om dit proces als zodanig te begrijpen. In de afgelopen decennia zijn er diverse modellen en theorieën hieromtrent ontwikkeld, zoals het *Staircase*-model van Moghaddam (2005), het vraag en aanbod-model van Colin Mellis met daarin zogeheten *push* en *pull* factoren en het model van McCauley en Moskalenko (2008) dat radicalisering op verschillende niveaus analyseert.[13] In de wetenschappelijke literatuur is brede consensus over het feit dat de drijfveren van andere vormen van radicalisering – links, rechts, religieus –, ongeacht het ‘type’ radicalisering in sterke mate overeenkomen (Peeters en anderen, 2022). In de kern wordt radicalisering vaak gedreven door een zoektocht naar zingeving en identiteit, psychosociale problematiek, een verlangen naar sociale binding en een ervaren gemarginaliseerde positie (Kruglanski en anderen, 2009; Sieckelinck & Gielen, 2020). Dit hoofdstuk beoogt inzicht te geven in de mate waarin dit voor anti-institutioneel gedachtegoed ook geldt.

13 In de wetenschappelijke literatuur zijn er verschillende modellen bekend die ontwikkelpaden van radicalisering pogen te beschrijven. Voorbeelden daarvan zijn het staircase-model van Moghaddam (2005) dat bestaat uit vijf treden die elk een toenemende bereidheid richting politiek geweld presenteren en het model van McCauley en Moskalenko (2017) waarin radicalisering als piramide wordt verondersteld. Dergelijke modellen begrijpen radicalisering vanuit een procesmatige benadering en beschrijven dit proces in zekere zin lineair, terwijl andere auteurs dit liever vermijden (Marwick en anderen, 2022; Meleagrou-Hitchens & Kaderbhai, 2017).

Radicalisering kan worden gezien als een proces waarbij meerdere fasen worden onderscheiden die een persoon of groep kan doormaken tijdens het radicaliseringsproces. Gebaseerd op bestaande modellen van radicalisering[14] identificeren Feddes en anderen (2015) vier fasen in het radicaliseringsproces van een persoon[15]:

1. Fase van *gevoeligheid* voor radicalisering: deze fase gaat in feite vooraf aan de daadwerkelijke radicalisering. Gevoeligheid voor radicalisering kan allerlei oorzaken hebben. Een deel hiervan wordt besproken in hoofdstuk 3;
2. Fase van *verkenning*: het actief op zoek gaan naar informatie gerelateerd aan de ideologie, en het ontwikkelen van een radicale interpretatie;
3. Fase van *participeren* in een (reële of virtuele) radicale groep: deze fase wordt gekenmerkt door het verder ontwikkelen van ideologisch gedachtegoed, indoctrinatie en mogelijkerwijs de toenemende bereidheid om geweld als een geoorloofd middel te zien. Als het laatste het geval is dan is in feite de afslag richting het extremisme genomen en zou een individu de stap kunnen zetten naar de volgende fase;
4. Fase van *actie*: in deze fase worden handelingen daadwerkelijk ondernomen, zoals het voorbereiden, plannen en uitvoeren van een geweldsdaad. Gezien de eerdere definities valt deze fase in feite niet meer binnen het proces van radicalisering, maar betreft het hier extremisme.

Binnen deze vier fasen werken individuele kenmerken, risico- en beschermende- en triggerfactoren voor radicalisering op elkaar in. In figuur 2 wordt dit grafisch inzichtelijk gemaakt.

Figuur 2. Fasenmodel van radicalisering Feddes en anderen (2015)[16]

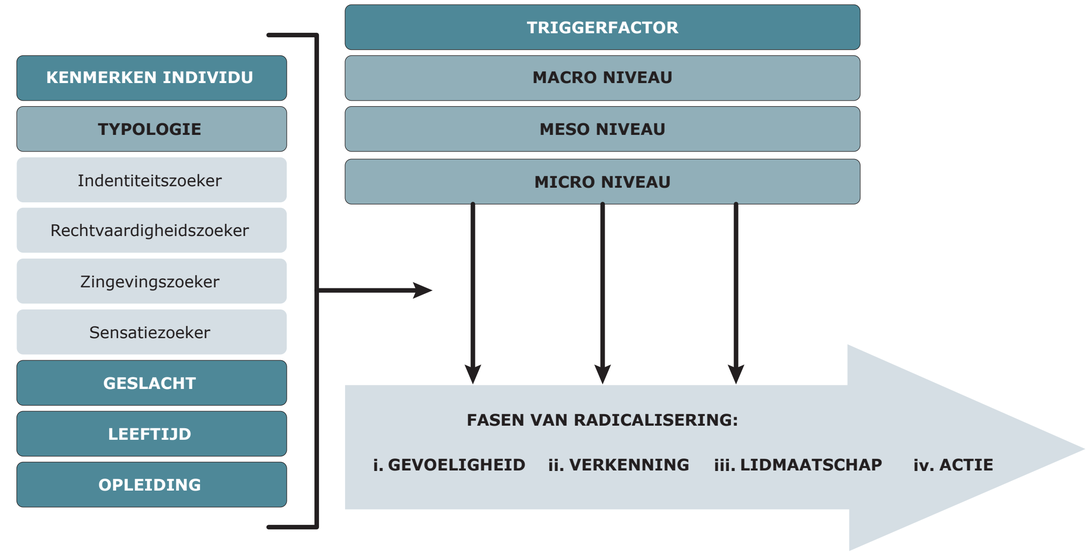

Belangrijk is om te realiseren dat een radicaliseringproces bijna nooit zo overzichtelijk verloopt, het is in veel gevallen een niet-lineair en dynamisch proces. Het is lang niet altijd een gestage ontwikkeling van gevoeligheid voor radicalisering tot een extremistische actie. Het proces kan versnellen, vertragen of zelfs helemaal omkeren. Een (tijdelijke of permanente) beweging terug naar een eerdere fase is mogelijk (Bartlett, Birdwell, & King, 2010; De Wolf & Doosje, 2010/2015; Feddes en anderen, 2013; King & Taylor, 2011; Kleuver, Van Dijk & Ramirez, 2017). Het radicaliseringsproces is volgens de wetenschappelijke literatuur veelal een interactie tussen push- en pull factoren.[17] De push-factoren duwen een individu als het ware richting radicalisering. Iemand vindt bijvoorbeeld dat hij/zij of de groep waartoe hij/zij behoort onrechtvaardig wordt behandeld. De pull-factoren trekken iemand over de streep. Een voor-

14 Waaronder: Borum, 2011; Moghaddam, 2005; Precht, 2011; Sageman, 2004; Schmid, 2013; Silber & Bhatt, 2007, Wiktorowicz, 2004

15 Belangrijk om hierbij te noemen, is dat Feddes en anderen (2015) redeneren vanuit primair het radicaliserende individu. Sommige andere auteurs begrijpen het radicaliserende individu eerder in en vanuit zijn/haar omgeving en zien het isoleren hiervan als een cruciaal onderdeel van het radicaliseringsproces. Er ontstaat dan een wederzijdse afstand tussen een geradicaliseerd persoon en diens omgeving. Dit is een belangrijk element om radicalisering te begrijpen, maar ook om inzicht in geschikte handvaten te krijgen in relatie tot de verschillende fases in een dergelijk proces.

16 Het fasenmodel van radicalisering volgens Feddes en anderen (2015): fasen in het radicaliseringsproces schematisch weergegeven met de invloed van de triggerfactoren op micro- (individueel), meso- (groep), en macro-niveau (maatschappelijk, internationaal); en kenmerken van het individu: typologie (identiteitszoeker / rechtvaardigheidszoeker / zingevingszoeker / sensatiezoeker), geslacht, leeftijd, en opleiding.

17 Nickolson, Van Bergen, Feddes, Mann en Doosje (2021); Sieckelinck en Gielen, 2020; Sikkens, Van San, De Winter & Sieckelinck., 2017; Ranstorp & Meinis, 2024; Feddes, Nickolson & Doosje, 2015; Kruglanski en anderen, 2013; Schmid, 2013; Korteweg, Gohel, Heisbourg, Ranstorp, & De Wijk, 2010).

beeld hiervan is de beschikbaarheid op het juiste moment van radicale boodschappen, bijvoorbeeld via sociale media. Of de aanwezigheid van relevante anderen die een persoon meetrekken in (verdere) radicalisering. Vaak zetten concrete gebeurtenissen het radicaliseringsproces in gang of versnellen het. Die gebeurtenissen heten triggerfactoren. Triggerfactoren onderscheiden zich van push- en pull factoren door hun incidentele karakter. Het zijn geen omstandigheden, maar gebeurtenissen die zich onverwachts kunnen voordoen en een onmiddellijk effect hebben. Triggerfactoren zijn concrete ervaringen of gebeurtenissen die, vaak in combinatie met elkaar, de emmer doen overlopen en die daarmee het proces van radicalisering in gang kunnen zetten, versnellen (of vertragen), maar ook omkeren (Feddes et al, 2015). Negatieve ervaringen met de overheid of instituties kunnen hiervan een voorbeeld zijn.

4.2. Ontwikkelpaden van anti-institutionele radicalisering

Hoe verlopen ontwikkelpaden van anti-institutionele radicalisering naar extremisme? Wat zijn risico- en triggerfactoren voor anti-institutionele radicalisering? We beantwoorden deze vraag voor de verschillende fasen van radicalisering die kunnen worden onderscheiden. Hierbij opgemerkt dat niet iedereen alle fases doorloopt, slechts weinigen komen tot fasen 3 en 4.

Figuur 3. Ontwikkelpaden van anti-institutionele radicalisering.

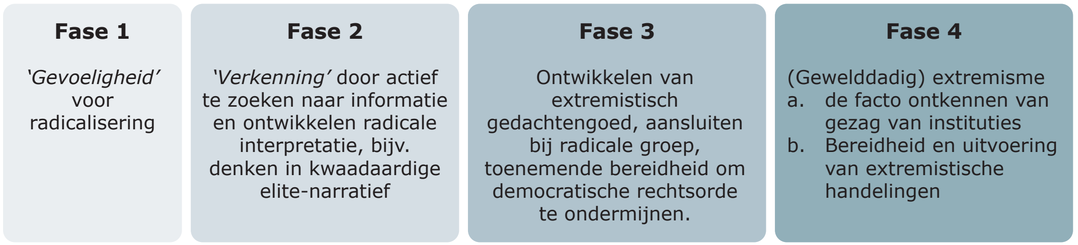

1. Fase van gevoeligheid

Deze fase gaat vooraf aan de daadwerkelijke radicalisering. Gevoeligheid voor anti-institutionele radicalisering kan allerlei oorzaken hebben. In hoofdstuk 3 hebben we factoren besproken die personen ontvankelijker kunnen maken voor anti-institutioneel gedachtegoed. Deze factoren zijn gevarieerd, waaronder negatieve ervaringen en frustraties in het persoonlijk leven zoals baanverlies, scheiding, financiële problemen en gezondheidsproblemen; gevoelens van uitsluiting en economische onzekerheid; veelal in combinatie met negatieve ervaringen met instituties / ervaren onrecht als het gaat om de afhandeling hiervan. Soms speelt ook psychopathologie een rol.

2. Fase van verkenning

Het actief op zoek gaan naar informatie gerelateerd aan de ideologie, en het ontwikkelen van een radicale interpretatie. In hoofdstuk 3 hebben we beschreven dat aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed behoefte hebben om verklaringen te vinden voor hetgeen dat hen in het leven is overkomen. Personen zoeken de schuld voor hun problemen buiten zichzelf. Aangereikte narratieven of complotten brengen daarvoor een oplossing en zorgen voor een gevoel van meer eigenwaarde. Sommige personen zien het onttrekken aan de reguliere samenleving en haar regels door zich soeverein te verklaren als een mogelijke oplossing voor hun problemen. Deze persoonlijke motieven worden veelal achteraf ideologisch ingekleed via het narratief van de kwaadaardige elite, waarin autoriteiten zoals politici of rechters worden voorgesteld als deel van een onderdrukkend systeem. Zoals een geïnterviewde expert het verwoordde: *"Het is een soort limonade met verschillende kleurtjes. En als je roert, verandert het steeds weer. Er is niet echt een pijl op te trekken." Citaten van experts verhelderen hoe verbittering, frustraties en onbegrip in het leven van individuen triggers kunnen zijn voor het zoeken en omarmen van 'verklarende' narratieven:*

"*Persoonlijke problematiek, zoals schulden, huisvestingsproblemen, relatieproblemen, verslaving of een crimineel verleden, kan een belangrijke rol spelen bij anti-institutionele uitingen en gedragingen. Deze zaken vormen vaak een onderliggende laag, als een ijsberg waarvan alleen de top zichtbaar is.*" (…) "*Er is bij sommigen mensen een grote mate van verbitterdheid. Zij hebben een idee van 'het wordt niets meer met mijn leven, want ik word stelselmatig tegengewerkt door de overheid, door mensen die het voor het zeggen hebben, door de elite'*". (…) "*Personen krijgen het idee los van de maatschappij te zijn gekomen. Zij hebben steeds meer moeite om hun zelfwaardering overeind te houden. Het narratief dat er een complot is waardoor de persoon wordt tegengewerkt (het ligt niet aan jezelf) is prettig en biedt een oplossing om de oorzaak van een persoon zijn/haar problemen buiten zichzelf te plaatsen.*"

"Sommige mensen hebben hele normale behoeftes en wensen (maar) die worden stelselmatig gefrustreerd in het verwezenlijken daarvan.[18] Onbevredigde behoeftes en wensen kunnen een soort fragiele toestand creëren bij personen: je staat wat wankel in het leven en je bent beïnvloedbaar. Je bent eigenlijk voortdurend op zoek naar steun. Je kunt een anti-institutioneel narratief omarmen als dat wat onder water is, onbeantwoord blijft. En pas in tweede instantie gaan mensen zich pas verdiepen in de inhoud van het narratief. En ja, als de binding met het narratief sterk genoeg is zullen ze zeggen: dit laat ik niet zomaar weer los."

Een expert benadrukt dat tussen radicale stromingen personen 'onder water' veelal niet veel van elkaar zullen afwijken. Want iemand die een ontwikkeling doormaakt richting bijvoorbeeld radicaal soeverein gedachtegoed had feitelijk in zijn of haar zoektocht ook een ander narratief kunnen tegenkomen, en zich dan richting dat andere narratief kunnen ontwikkelen:

"Als een persoon die zijn rekeningen niet kan betalen en uit zijn huis dreigt gezet te worden een narratief voorbij komt zoals 'het is de schuld van de Nederlandse staat, je bent een vrij mens, als je je soeverein verklaart dan hoef je je rekeningen niet meer te betalen' dan kan hij richting anti-institutionele radicalisering gaan. Maar bij een narratief als 'het zijn de immigranten, het zijn de moslims die die zorgen dat jij niet je rekening kan betalen' kan ik me voorstellen dat die persoon naadloos schuift richting rechts-extremisme. Met een ideologische diepgang die waarschijnlijk niet heel diep gaat. Natuurlijk zijn er op inhoud grote verschillen tussen rechts-extremisme, jihadisme, soeverein gedachtegoed. Op inhoud zijn er verschillen maar de ontwikkelpaden vertonen heel veel overeenkomsten."

3. Fase van actief worden (participeren)

De participatiefase van radicalisering kenmerkt zich door het verder ontwikkelen van ideologisch anti-institutioneel gedachtegoed, aansluiting bij – en actief worden binnen een radicale groep en blootstelling aan indoctrinatie. In sommige gevallen is bij betrokkenen ook sprake van een toenemende bereidheid om geweld als geoorloofd middel te zien.[19] Participatie kent kortom verschillende gradaties. De indeling die de AIVD, NCTV en Nationale Politie in de fenomeenanalyse Soevereinenbeweging in Nederland (2024) hanteren om categorieën binnen de soevereinenbeweging te beschrijven biedt handvatten om ook diverse gradaties van participatie te kunnen categoriseren. Dit zijn de volgende categorieën: 1) autonomen of soevereinen die verandering voorstaan binnen het huidige systeem; 2) soevereinen die de legitimiteit en geldigheid van het huidige systeem ontkennen en zich daaraan onttrekken; en 3) soevereinen die zich actief verzetten tegen het huidige systeem, al dan niet met geweld.

Autonomen of soevereinen die verandering voorstaan binnen het huidige systeem

Deze personen zijn op zoek naar zelfvoorziening en willen zo onafhankelijk mogelijk leven binnen het systeem, zonder dat zij het systeem afwijzen of gewelddadige intenties hebben. Deze categorie soevereinen (of: autonomen) is zeer gevarieerd en heeft interesse in - of houdt zich bezig met zaken als het aanleggen van een eigen moestuin, eigen onderwijs of een eigen medisch systeem. Delen hiervan kunnen ertoe leiden dat mensen zichzelf steeds verder isoleren van de Nederlandse samenleving. Ondanks dat het soevereine narratief voorschrijft dat mensen zelf bepalen of ze zich aan de Nederlandse wet- en regelgeving houden, kiezen individuen die kunnen worden gecategoriseerd binnen de eerste groep er bewust voor om dat wel te blijven doen. Ze betalen nog steeds belasting en huur en houden zich aan de Nederlandse wet- en regelgeving. Deze groep vormt de grootste categorie en bestaan volgens de AIVD en NCTV (2023, 2024) mogelijk uit enkele tienduizenden mensen.

Soevereinen die legitimiteit en geldigheid van het huidige systeem ontkennen en zich daaraan onttrekken

De tweede categorie soevereinen gaat een stap verder. Zij geloven dat de Nederlandse overheid illegitiem is en kiezen er daarom voor om zich niet langer aan Nederlandse wet- en regelgeving te houden. Deze categorie bestaat volgens de AIVD en NCTV (2023, 2024) mogelijk uit enkele duizenden personen. Deze personen zoeken soms onderling contact, zowel online als fysiek, om hun ideologie te bespreken en kennis uit te wisselen over strategieën om zich aan staatsverplichtingen te onttrekken, zoals het niet betalen van belasting of huur. Daarnaast ontwikkelen zij alternatieve structuren om hun afstand tot de samenleving te benadrukken. Voorbeelden hiervan zijn het gebruik van eigen betaalmiddelen, het vervaardigen van fictieve identificatiedocumenten en het opzetten van eigen onderwijssystemen, waarbij kinderen worden onttrokken aan het reguliere onderwijs. Tot deze tweede categorie behoren kortom de personen die brieven sturen naar overheidsinstanties zoals gemeenten, politie en Belastingdienst om hun geboortetrust op te eisen, zich willen uitschrijven of die aangifte willen doen tegen de betreffende instantie vanuit het idee dat deze illegitiem handelt.

18 Relevant volgens de expert is hier het 'Good Lives model' dat in de forensische psychiatrie wordt gebruikt. Denk niet uit het afwijkende, maar vanuit normale dingen die mensen willen bereiken.

19 Als dit laatste het geval is dan is in feite de afslag richting het extremisme genomen.

Motieven en triggers om actief te worden (gradaties 1 en 2)

Er zijn verschillende motieven en triggers om de stap te maken van 'verkennen/passief anti-institutionele overtuigingen aanhangen' naar actief worden binnen de anti-institutionele beweging.[20]

De door ons geïnterviewde experts zien de volgende motieven en triggers:

- Behoefte aan doel in het leven en gezien worden (status). Individuen met persoonlijke problematieken, frustraties en wanhoop voelen zich vaak niet gehoord of gezien. Bij hen bestaat behoefte aan gehoord en gezien worden door anderen en aan een doel in het leven. Enkele illustratief citaten: *"Mensen krijgen door actief te worden een doel in het leven. Bovendien kunnen zij op een laagdrempelige manier een (online) status krijgen. Ook al is dat maar heel klein, en krijgen ze daar positieve feedback op. Maar soms blijft het groeien, waardoor het steeds verder gaat en deze personen niet alleen anderen reposten maar zelf een brief gaan sturen, of content maken, of meelopen in een demonstratie. Dan leer je ook anderen kennen in het fysieke domein."*
- Sociale betekenisgeving, groepsbinding en vriendschappen. Sociale betekenisgeving en groepsbinding kan aantrekkelijk zijn voor mensen die zich buitengesloten voelen. Binnen groepen wordt bovendien een duidelijke duiding, uitleg en handelingsperspectief gegeven aan personen. De behoefte aan groepsbinding kan volgens experts bij anti-institutionele radicalisering zeker een rol spelen, hoewel dit volgens hen vermoedelijk minder sterk is dan bij religieuze- en rechtse radicalisering. Illustratieve citaat: *"In onze stad was een anti-institutioneel netwerk waarin we zagen dat ontmoetingen een sociale rol heeft vervuld. Dat mensen elkaar opzoeken. Er zijn relaties uit ontstaan, er zijn vriendschappen uit ontstaan. En dan zie je dus dat het netwerk waarin ze actief zijn een sociale rol vervult voor hen. Ze reizen samen naar alle delen van het land om aan demonstraties mee te doen. En dat vinden ze leuk. En af en toe komt er iemand bij die demonstraties langs die landelijk bekend is, die wel eens voor een deur heeft gestaan van een politicus of zo. En dan nemen ze daar selfies mee en dat plaatsen ze gewoon online. Dus wat is de trigger om actiever te worden? Dat zijn meestal gewoon hele basale behoeften en gebeurtenissen, waardoor ze zich beter gaan voelen of betrokken zijn of in een keer een vriendennetwerk hebben. Mensen kunnen er van opfleuren."*
- Duiden, rechtvaardigen en internaliseren. Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed hebben vaak een behoefte om verklaringen te vinden voor hetgeen dat hen in het leven is overkomen. Of verklaringen voor maatschappelijke ontwikkelingen waarover ze negatief zijn of niet begrijpen. Door zich aan te sluiten bij een soevereine groep of community ontvangen ze meer uitgebreide duiding over wat er aan de hand zou zijn, ook voor hun persoonlijke omstandigheden. Aansluiten bij een groepering biedt ook normen en richtlijnen over het gedrag dat iemand zou moeten vertonen of zou moeten gaan naleven. Een expert benadrukt daarbij het volgende: *"Individuen hebben eigenlijk de gedeelde ervaring van de groep nodig om gedachtegoed echt te internaliseren. Want als het gedachtegoed alleen individueel wordt verwerkt en geïnterpreteerd, dan verankert het zich niet bij het individu. Personen hebben de groep nodig om peer feedback te krijgen. Zodat je bijvoorbeeld bevestiging krijgt over je eigen casuïstiek: 'dat is echt helemaal fout en structureel wat je is overkomen, het komt niet door hoe je je toevallig hebt gedragen".*
- Opportunisme en laatste reddingsboei voor problemen. Zodra individuen zich soeverein verklaren en daar ook naar handelen is daarmee niet gezegd dat zij ook altijd en volledig in het 'bloeddorstige overheid' narratief geloven. Voor sommigen zal dat zeker het geval zijn, maar voor sommige anderen kan het soeverein verklaren eerder een ultieme, pragmatische manier zijn om schulden aan de overheid of bijvoorbeeld de woningbouwcorporatie niet te hoeven voldoen. Het kan in de ogen van sommige individuen letterlijk een laatste reddingsboei zijn om van hun problemen af te komen. Illustratief citaat: *"Hoe verder je afglijdt, hoe makkelijker het is om deel uit te gaan maken van dit soort groepen. Er zijn voorbeeld netwerken binnen het anti-institutionele milieu die helpen om personen uit handen te houden van de Raad voor de Kinderbescherming, mensen vinden hulp hier en ook een sense of belonging."*
- Omgekeerde oorzaak-gevolg relaties. De relatie tussen oorzaak en gevolg is bij het omarmen van anti-institutioneel gedachtegoed niet altijd eenduidig. In sommige gevallen zoeken mensen een verklaring of rechtvaardiging van hun handelen of situatie en komen daarbij dan uit bij soevereine narratieven. Twee voorbeelden die experts hiervan geven maken dit inzichtelijk:
  - *"Het uittreden uit de samenleving kan een gevolg kan zijn van het anti-institutionele gedachtegoed. Maar ik vraag me af of dat altijd volgens die volgorde is. Want er zijn ook mensen die in deze complexe samenleving met allemaal verwarrende berichten, met dreigende toestanden, oorlogsdreiging, gewoon de intrinsieke behoefte hebben om eruit te stappen, zelfvoorzienend te worden en niet dood te gaan. En daar dan legitimatie bij zoeken. Dus de andere kant op in oorzaak-gevolg."*
  - *"Er zijn mensen met bijvoorbeeld autisme die zeggen ik trek het niet meer in deze samenleving. Dan gaat het niet zozeer over anti-institutionele sentimenten, maar over het niet meer kunnen meedraaien, niet meer willen meedraaien in een bus die maar doorjakkert. Ik ken mensen die zeggen 'ik zou zo verlangen naar een hutje op*

20 Voorbeelden van wat onder 'actief' kan worden verstaan worden in de voorgaande twee alinea's toegelicht.

de hei, zonder televisie, zonder internet'. Kun je je voorstellen als mensen op een gegeven moment het gevoel krijgen dat ze op een soort alternatieve bus kunnen stappen richting dat bos waar dat hutje staat, dat ze dan denken van 'geef mij dan ook een soort verhaal'. Dus dat de oorzaak en gevolg soms wat dieper kunnen liggen dan het op het eerste gezicht lijkt."

Soevereinen die zich actief verzetten tegen het huidige systeem

Personen binnen de eerste categorie willen zo onafhankelijk mogelijk leven binnen het systeem, zonder dat zij het systeem afwijzen of gewelddadige intenties hebben. Personen binnen de tweede categorie erkennen Nederlandse wet- en regelgeving niet meer, onttrekken zich verplichtingen zoals het betalen van belasting of huur en ontwikkelen alternatieve structuren. Personen binnen de derde categorie soevereinen kunnen als extremistisch worden geschetst. [21] Deze categorie bestaat uit mensen die geloven dat een toekomstige gewelddadige strijd met de overheid en democratische instituties onvermijdelijk is. Dit is volgens de AIVD en NCTV (2023, 2024) de kleinste groep van enkele tientallen tot honderd mensen. Bij deze categorie hoort het geloof in en het verspreiden van een angstaanjagend narratief van een kwaadaardige elite die uit is op onderdrukking, slavernij en moord. In het uiterste geval zijn sommige soevereinen bereid om zich met geweld te verzetten tegen het huidige systeem of geloven ze dat de kwaadaardige elite een gewelddadige strijd zal initiëren waarop zij zich moeten voorbereiden. Binnen de fase van participeren zijn daartoe echter nog geen concrete handelingen ondernomen.

Triggers tot incidenteel geweld

Individuen met soevereine overtuigingen in alle drie gradaties kunnen soms worden getriggerd tot incidentele intimidatie, agressie en geweld. Dat wil zeggen er is bij het individu geen sprake van planmatige en structurele intimidatie, agressie en geweld (deze wordt besproken bij actiefase 4). Denk aan het uitschelden van een bestuurder of politicus online na een trigger event (zoals een uitspraak of oproep van de betreffende bestuurder of politicus), het gooien van stenen bij een uit de hand lopende demonstratie et cetera. Een expert verwoordt dit als volgt: "Toeval speelt hierbij een rol, omdat mensen hun frustraties soms richten op willekeurige representanten van de 'elite'. Sommige mensen kunnen hun onvrede kanaliseren binnen juridische structuren, terwijl anderen impulsen volgen en bijvoorbeeld een steen gooien." Een ander voorbeeld is incidenteel geweld zoals agressie of intimidatie tegen bijvoorbeeld een deurwaarder: "Er zijn mensen die in een opwelling geweld gebruiken tegen bijvoorbeeld een deurwaarder". Bij personen die bedreigingen of geweld hebben gebruikt, speelt volgens experts veelal ook een opeenstapeling van persoonlijke problemen en soms ook psychopathologie mee. Zoals eerder toegelicht kunnen persoonlijke problematieken een belangrijke rol spelen bij anti-institutionele gedragingen. De metafoor van de ijsberg benadrukt tevens dat grote onderliggende problemen het moeilijk kunnen maken voor mensen om impulsen te beheersen en hun gedrag te controleren. Dit kan leiden tot meer zichtbare of zelfs extreme gedragingen, zoals bedreigingen. Morele zelfrechtvaardiging kan daarbij een rol spelen; een steen gooien naar een politicus praat je goed voor jezelf. Gebrek aan buffers en zelfcontrole speelt een belangrijke rol.

21 Het label 'anti-institutioneel extremist' is niet eenvoudig toe te passen. In tegenstelling tot stromingen als rechts- of linksextremisme, die vaak duidelijkere ideologische kaders en organisatorische structuren kennen, is anti-institutioneel extremisme diffuser en beweegt het zich op een breed spectrum van overtuigingen en gedragingen. Is iemand die uit frustratie een deurwaarder intimideert of die weigert belasting te betalen, omdat diegene het systeem niet vertrouwt, dan altijd een extremist? Of geldt dat pas bij iemand die structureel oproept tot het ontmantelen van overheidsinstellingen of geweld verheerlijkt tegen ambtenaren, rechters of politici? De grens tussen woede, wantrouwen en extremisme is soms erg dun. Het is belangrijk om voorzichtig om te gaan met het gebruik van dergelijke labels.

4. Fase van actie

Fase van actie: in deze fase worden voorgenomen extremistische handelingen daadwerkelijk ondernomen, zoals het voorbereiden, plannen en uitvoeren van een geweldsdaad.

Motieven en triggers voor extremistische acties

Bij het overgrote deel van de aanhangers van het anti-institutionele gedachtegoed blijft het bij het gebruik van narratieven of complotten zonder dat mensen gewelddadige of anderszins extremistische acties ondernemen. De actie- en geweldsbereidheid is volgens geïnterviewden bij soevereinen en andere aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed over het algemeen laag. Illustratief citaat: *"We hebben gesprekken met meerdere soevereinen gevoerd, die allen aangeven geen geweld te willen gebruiken. Zij benoemen hierbij verbaal duidelijk te willen zijn over wat de waarheid is, maar willen hierbij meestal geen geweld gebruiken. Zogezegd moeten mensen 'zelf wakker worden'".*

Maar de bereidheid tot geweld bestaat wel bij een kleine groep. Volgens Feddes en anderen (2025) is er steeds meer onderzoek dat wijst op verschillende factoren die leiden tot geweld in plaats van het "louter" aannemen van radicale overtuigingen. Bepaalde gebeurtenissen kunnen iemand aanzetten tot het gebruik van geweld. Zo kan een eerdere ervaring met geweld, als slachtoffer of als dader, een sterke voorspeller zijn voor het individu om zelf over te gaan tot geweld. Volgens Kruglanski en anderen (2022. In: Feddes e.a., 2025) kan bij radicaliseringsprocessen de behoefte aan betekenisgeving (zoals de behoefte aan herstel van rechtvaardigheid) zo sterk worden, dat een zogeheten 'motivationele disbalans' ontstaat. Dat wil zeggen dat andere motivaties (zoals geaccepteerd gedrag) minder belangrijk worden. Dit kan volgens Kruglanski mensen aanzetten

tot gewelddadig gedrag, waarbij ingrijpende traumatische levensgebeurtenissen de kans op dit gedrag kunnen vergroten. De door ons geïnterviewde experts geven voorbeelden van motieven en triggers voor gepland anti-institutioneel gewelddadig gedrag. Zoals wanhoop en gevoelens van uitzichtloosheid als gevolg van grote persoonlijke problemen in combinatie met frustraties in contacten met overheid en instituties in de afdoening hiervan. Denk aan grote financiële problemen en uithuiszettingen. Of trauma, zoals door bijvoorbeeld kinderen die uit huis zijn geplaatst of PTSS klachten door ingrijpende gebeurtenissen in het leven van personen. Wanhoop en uitzichtloosheid kunnen leiden tot wraakgevoelens of 'iemand' verantwoordelijk willen houden voor hetgeen dat hen is overkomen, en zo de drempel voor gewelddadige actie verlagen. In dit verband bestaat mogelijk een extra risico bij mensen die getraind zijn in het gebruiken van geweld, bijvoorbeeld als beroepsmilitair of politieagent. Volgens geïnterviewde experts kan bij de bereidheid tot geweld tevens sprake zijn van een glijdende schaal. Individuen kunnen gedurende het radicaliseringsproces ontdekken dat steeds verdergaande acties werkelijkheid kunnen worden c.q. binnen het bereik van het individu komen. Een van de experts ligt dit als volgt uit:

"Je neemt kennis van een narratief dat antwoorden geeft op jouw vragen. Als je dan anderen tegenkomt die hetzelfde zeggen, dan word je in je idee bevestigd. Met anderen tegen de stroom in gaan, in hetzelfde geloven, kan een enorm bindende factor zijn. Sommigen gaan vervolgens een stapje verder: wat zou ik kunnen doen? Ze hebben het er misschien met mensen over. Dan kun je bijvoorbeeld in een chatgroep horen je dat je een wapen kunt aanschaffen op het darkweb voor € 1.000 met patronen. Op dat moment wordt wapengeweld voor iemand een uitvoerbare mogelijkheid. Een wapen is een extreme vorm."

Maar voor de meeste individuen geldt dat het niet zover zal komen (tot geweld). Omdat er ook andere, minder vergaande mogelijkheden zijn voor acties. In de woorden van de expert:

"Als je gedetailleerde instructies krijgt die "juridisch onderbouwd" zijn, en je stuurt een brief terug naar het CJIB. Die daad alleen al, dat is een heroïsche daad, het geeft misschien net zo'n kick. Je draagt wat bij en daarmee wordt dus die overtuiging ook sterker. Of dat nou een nummerbord op je auto plakken is of een eigen paspoort of rijbewijs of een bordje ambassade in de tuin."

4.3. Online mechanismen bij anti-institutionele radicalisering

Online mechanismen en manifestaties

De online wereld speelt een cruciale rol in de verspreiding van anti-institutioneel gedachtegoed. Aanhangers zijn actief op internetfora waar ze elkaar ondersteunen en hun gedachtegoed versterken. Sociale media worden gebruikt om complottheorieën te verspreiden en te versterken. Stoeldraaijers en anderen (2024) benadrukken dat extremistische en anti-institutionele groepen online een uitgebreid arsenaal aan platforms gebruiken, van Facebook en YouTube tot besloten kanalen op Telegram en WhatsApp, om te rekruteren en gemeenschappen te vormen. Zo worden er veel berichten, video's en geluidsfragmenten gedeeld die het narratief van een corrupte criminele overheid verspreiden.

Radicaliseringsmechanismen in het online domein

Er bestaat vooralsnog weinig onderzoek naar mechanismen van radicalisering in de online context welke kunnen leiden tot extremistisch geweld, laat staan studies naar mechanismen van online anti-institutionele radicalisering. Wel is enkele jaren geleden een studie verschenen die zes mechanismen identificeert welke zich ofwel volledig online, ofwel binnen interacties van online en offline contexten manifesteren (Mølmen en Ravndal, 2021).[22]. Het gaat hierbij om de volgende mechanismen: (1) compensatie; (2) isolatie; (3) echoing; (4) facilitering; (5) acceleratie; (6) 'action triggering'. Deze mechanismen kunnen plaatsvinden binnen drie online radicaliseringsfasen. De eerste fase betreft de pre-radicaliseringsfase waarbinnen (offline) behoeften en kwetsbaarheden die personen ontvankelijk maken voor alternatieve wereldbeelden een grote rol spelen. In de tweede fase komen personen in aanraking met radicale en extreme online content en worden daardoor beïnvloed. De derde fase omvat de operationele fase waarin personen extreme attitudes omzetten in (gewelddadige) actie.

Nadrukkelijk benoemen we hier dat de meeste individuen niet alle mechanismen/fasen zullen doorlopen. Slechts een kleine minderheid zal radicaliseren naar de operationele fase. Ook kunnen personen weer deradicaliseren naar een volgende fase. In de volgende paragraaf zullen we de online mechanismen in meer detail bespreken als onderdeel van de radicaliseringfasen, waarbij we naast Mølmen en Ravndal (2021) ook andere relevante bronnen bespreken.

22 Deze publicatie focust op online radicaliseringsmechanismen van extreemrechtse radicalisering. De beschreven radicaliseringsmechanismen zijn echter breder toepasbaar voor het begrijpen van online radicaliseringsmechanismen van andere verschijningsvormen van radicalisering waaronder online anti-institutionele radicalisering.

Pre-redacaliseringsfase. Het eerste mechanisme is compensatie, waarbij individuen eventuele 'gebreken' of kwetsbaarheden die zij ervaren in de offline context online willen compenseren, bijvoorbeeld als gevolg van psychische of sociale problematieken. Personen zoeken online naar een alternatieve sociale omgeving waarin de drempel voor inclusie in vergelijking met de fysieke wereld lager is. Zo stellen ook Stoeldraaijers en anderen (2024). Zo ontstonden er in de tijd rondom COVID-19 ook online communities waar mensen toenadering tot elkaar zochten (Nanninga & Valk, 2025). Een volgend mechanisme, isolatie, is dan dat deze personen die offline geen (sociale) aansluiting vinden online wel een vorm van sociale verbondenheid vinden en hierin gaan participeren, met als gevolg dat zij sociale vervreemding kunnen ervaren met de fysieke wereld (Mølmen & Ravndal, 2021).[23]

Radicaliseringsfase. Een mechanisme dat in deze tweede fase kan plaatsvinden, is isolatie (Mølmen & Ravndal, 2021). Individuen raken in zekere zin steeds meer 'ondergedompeld' in radicale online gemeenschappen. De online wereld kan een informatiebron zijn voor deze personen, maar ook gezien worden als ontmoetingsplek met mensen met dezelfde ideeën (Nanninga & Valk, 2025), hetgeen bijdraagt aan verdere sociale vervreemding. Dit wordt versterkt door taalgebruik, symbolen, teksten en merchandise, waardoor er als het ware een subcultuur ontstaat waarvan iemand deel gaat uitmaken. Het gevoel van 'samen tegen de wereld' dat vaak wordt gecreëerd, zorgt voor verbondenheid en het gevoel een gezamenlijk doel te hebben (Peeters en anderen, 2022; NTA, 2018). Een ander mechanisme in deze fase is echoing, wat verwijst naar de manier waarop constante interactie met anderen met dezelfde extreme denkbeelden en overtuigingen de eigen overtuigingen van een persoon kunnen ontwikkelen en versterken – met als mogelijk gevolg zelfs het legitimeren van geweld (Mølmen & Ravndal, 2021). Zogenaamde 'echokamers' die online kunnen ontstaan, zorgen ervoor dat mensen bevestigd worden in hun denkbeelden, radicaler gaan denken en handelen en het reguliere nieuws (nog meer) gaan wantrouwen (Mølmen & Ravndal, 2021; ESS, 2021).). Zo stellen ook Stoeldraaijers en anderen (2024, p. 22): *"De sociale media groep fungeert dan als een soort echokamer waarin eigen opvattingen en overtuigingen worden versterkt en die van de outgroup gebagatelliseerd, wat kan bijdragen aan verdere polarisatie."* Daarnaast wordt extremistisch gedachtegoed binnen deze echokamers genormaliseerd en is het lastig voor individuen om hier tegenin te gaan. Dit kan leiden tot uitsluiting van leden die nuancering proberen aan te brengen, met wederom als resultaat een online ruimte waarin enkel radicale geluiden te horen zijn (NTA, 2018). Van belang hierbij is dat ook de algoritmen van sociale mediaplatforms kunnen leiden tot steeds extremistischer wordende denkbeelden (Mølmen & Ravndal, 2021, Stoeldraaijers en anderen, 2024, Van Ginkel & Van Deventer, 2024). Verondersteld wordt dat de aanbevelingsalgoritmen op sociale mediaplatforms steeds radicalere content aanbieden om de aandacht van de gebruiker vast te houden (Van Puffelen, 2021). De amplificerende werking van deze algoritmen kan ervoor zorgen dat een persoon in een zogeheten 'konijnenhol' (rabbithole) belandt, waarbij de persoon steeds extremere content wordt getoond. Een kanttekening bij deze veronderstelling is dat het nauwelijks mogelijk om te concluderen dat een individu uitsluitend is geradicaliseerd door consumptie van eenzijdige online content op sociale mediaplatforms en dat diegene zonder deze media niet geradicaliseerd zou zijn. Het mechanisme van een "algoritme gestuurd aanbod" voltrekt zich allesbehalve in een vacuüm. De rol van aanbevelingsalgoritmes en sociale mediafuiken bij extremistische radicalisering lijkt kleiner dan in het publieke discourse soms wordt voorondersteld (Van Wonderen en anderen, 2023). Personen kunnen zowel online als offline op allerlei manieren in aanraking komen met polariserende of extremistische content. De verscheidene persoonlijke keuzes die gebruikers maken zijn daarbij ook relevant. Individuen delen binnen hun sociale netwerk links naar extremistische content met elkaar; abonneren / volgen bepaalde kanalen op sociale mediaplatforms en worden op die manier selectief geconfronteerd met meer extreme content; zoekgedrag: personen gaan uit zichzelf op zoek naar extremere content en voeren hiertoe doelbewust bepaalde zoektermen in, of klikken door op de meer extreme aanbevelingen (Van Wonderen en anderen, 2023).

Een derde mechanisme in de radicaliseringsfase is facilitering. Onder facilitering vallen alle aspecten in de online context die de blootstelling aan en de interactie met extremistische content faciliteren. Internet kan radicalisering faciliteren, doordat het een laagdrempelig middel is voor informatie, communicatie en propaganda van extreme overtuigingen. De verspreiding van anti-institutionele narratieven speelt zich in grote mate online af. Veel verschillende soorten groepen kunnen elkaar hier vinden en versterken hun gezamenlijke wantrouwen in de overheid en andere instituties (Van Ginkel & Van Deventer, 2024). Personen kunnen snel toegang krijgen tot extremistische content en daarnaast in contact treden met gelijkgestemden. Bovendien zorgt de mogelijkheid tot anonimiteit voor minder drempels om extreme content te verspreiden of tot zich te nemen. Het laatste mechanisme dat in deze fase kan plaatsvinden, is acceleratie. Dit verwijst naar het gegeven dat radicaliseringsprocessen in de online context sneller plaatsvinden dan traditionele, op fysieke ontmoetingen geënte, radicalisering (Von Behr en anderen, 2013) [24]. In een kort tijdsframe

23 Van der Valk en Wagenaar (2010) noemen de pre-radicaliseringsfase ook wel de kennismakingsfase waarin personen een identiteit zoeken en een groep om bij te horen. Volgens deze auteurs speelt binnen de kennismakingsfase ideologie nog geen grote rol. Het conformeren aan de eisen van de groep en de ideeën die hierbinnen leven, gebeurt volgens hen pas later in de radicaliseringfase.

24 Het concept 'acceleratie' is niet hetzelfde als 'accelerationisme'. Aanhangers van deze rechtsextremistische stroming verheerlijken en rechtvaardigen terroristisch geweld om het huidige politieke bestel versneld te vervangen door een witte etnostaat.

kunnen personen snel en veel informatie tot zich nemen, waardoor de tijd waarin het gedachtegoed of gedragingen extremer kunnen worden aanzienlijk korter is (Mølmen & Ravndal, 2021).

Operationele fase. In deze laatste fase worden door Mølmen en Ravndal facilitering en 'action triggering' genoemd als mechanismen. Naast het faciliteren van de ontwikkeling van ideologische overtuigingen in de radicaliseringsfase, kan dit mechanisme ook een 'operationele planning' faciliteren door het verzamelen van informatie. Denk bijvoorbeeld aan handleidingen voor het gebruik van wapens. Het tweede mechanisme dat kan plaatsvinden, is 'action triggering'. Dit mechanisme verwijst naar het katalyserende moment waarop personen een online gecreëerde impuls ervaren om over te gaan tot actie of (politiek) geweld (Mølmen, 2021; Mølmen & Ravndal, 2021). Dit kan onder meer gebeuren door het meemaken van een online persoonlijke of sociale gebeurtenis die ervoor zorgt dat een persoon geïnspireerd raakt om daadwerkelijk geweld te plegen. Ook een (gedeelde) 'succesvolle' gewelddadige actie van iemand anders kan een trigger zijn voor iemand om zelf ook over te gaan tot actie. Door de vele gewelddadige content is het mogelijk dat 'action triggering' zelfs volledig online plaatsvindt. In de praktijk komt extremistische niet-gewelddadige 'action triggering' aanzienlijk vaker voor dan extremistische gewelddadige 'action triggering'. Oproepen tot democratische vormen van verzet is namelijk één van de manieren waarop sociale mediaplatforms worden ingezet door extremistische activisten (Roks & Van der Schoot, 2019). Volgers wordt bijvoorbeeld gevraagd niet alleen online te reageren, maar ook offline 'de daad bij het woord te voegen' (Roks & Van der Schoot, 2019). Ook op Nederlandse accounts van sociale mediaplatforms is waar te nemen dat er wordt opgeroepen tot verzet. Zo zien we binnen online anti-institutionele netwerken oproepen tot burgerarresten en tribunalen, bijvoorbeeld tegen personen die het COVID-19 beleid mede hebben opgesteld (Van Ginkel & Van Deventer, 2024, p.5). Ondanks dat de geweldsdreiging over het algemeen beperkt blijft, is het online taalgebruik agressiever en opruiender geworden en is de kans tot het overgaan op geweld groter dan in het verleden (AIVD, 2018). Zoals in 4.1 over ontwikkelpaden is toegelicht, gaat niet iedereen over tot deze laatste 'operationele' fase van het radicaliseringsproces.

Kanttekening bij model Mølmen & Ravndal

Het model van Mølmen & Ravndal focust op online radicaliseringsmechanismen van extreemrechtse radicalisering. De auteurs beschrijven dat deze radicaliseringsmechanismen breder toepasbaar zijn voor het begrijpen van online radicaliseringsmechanismen van andere verschijningsvormen van radicalisering zoals jihadisme. Het model heeft ook zeggingskracht voor het kunnen begrijpen van mechanismen van anti-institutionele radicalisering, waarvan we bovenstaand enkele voorbeelden hebben gegeven. Er zijn echter ook verschillen tussen anti-institutionele radicalisering en andere vormen van radicalisering zoals we hebben beschreven in hoofdstuk 3 en paragraaf 4.2. Zo lijken individuele motieven in de offline wereld bij anti-institutionele radicalisering een prominentere rol te spelen (zoals negatieve ervaringen met overheid en instituties, schuld geven aan overheid en instituties bij tegenslagen in het leven). Er is meer empirisch onderzoek nodig om vast te stellen in hoeverre het model van Mølmen & Ravndal daadwerkelijk online mechanismen van anti-institutionele radicalisering verklaart.

Wisselwerking online en offline mechanismes van anti-institutionele radicalisering

Verschillende empirische studies van andere vormen van extremisme (rechts-en jihadistisch) concluderen dat aspecten in het online domein van radicalisering kunnen bijdragen aan gewelddadig extremisme (Hassan et al., 2018; Gill et al., 2017 en Von Behr et al., 2013). Echter ook wordt in deze studies benadrukt dat de dreiging van geweld die voortkomt uit alleen het online domein relatief beperkt is. Er wordt dan ook aangeraden om de aandacht te richten op de wisselwerking tussen online en 'offline' factoren, die kunnen resulteren in gewelddadig extremisme (Hassan et al., 2018). Via deze weg kan er een nauwkeuriger inzicht verkregen in wijzen waarop het online domein bijdraagt aan ontwikkelingspaden van gewelddadige radicalisering. Deze wisselwerking kan worden onderverdeeld in twee niveaus waarop deze plaatsvindt: het individuele niveau en het groepsniveau. We merken hier op dat het huidige onderzoek naar de wisselwerking tussen de online en offline contexten bij radicaliseringsprocessen beperkt is en verdere studie behoeft (Von Behr et al., 2013; Winter et al., 2020). Allereerst is het van belang aandacht te hebben voor de fase voordat iemand radicaliseert. In deze fase kunnen de offline omstandigheden van een persoon namelijk bijdragen aan diens vatbaarheid voor radicale invloeden in de online context. Deze factoren worden in meer of mindere mate bepaald door de directe offline context van personen (Van Wonderen en anderen, 2023). Wanneer personen zich in de offline context zich gefrustreerd of onvoldoende begrepen voelen in hun anti-institutionele opvattingen en een gebrek aan contact met gelijkgestemden ervaren, is een stap naar de online context aantrekkelijker. Naast wisselwerking op individueel niveau kan er sprake zijn van wisselwerking op groepsniveau – of anders gezegd: hoe komen de online en offline context samen op het niveau van extremistische anti-institutionele groepen? Activiteiten in de online en offline context liggen soms in het verlengde van elkaar. Een voorbeeld is het adverteren, faciliteren en mobiliseren van personen. Online fora, chatrooms en sociale mediaplatforms worden gebruikt voor het grootschalig adverteren en promoten van offline lezingen, demonstraties en protestacties. En zoals eerder toegelicht het verspreiden van standaardbrieven of de verkoop van fictieve identificatiedocumenten.

4.4. Offline manifestaties van de anti-institutionele beweging

De anti-institutionele beweging manifesteert zich vooral online. In dit rapport is daarom veel besproken over online manifestaties van de anti-institutionele beweging, in het bijzonder binnen de soevereine stroming. In hoofdstuk 2 is uitgebreid ingegaan op het overkoepelende narratief en van de kwaadaardige elite en de diverse subnarratieven binnen het anti-institutionele gedachtegoed. Ook is er aandacht besteed aan online kruisbestuivingen en het belang van online communities met duizenden volgers - en de aanwezigheid van online aanjagers. De literatuur- en de door ons geïnterviewde experts hebben minder zicht op offline manifestaties van de anti-institutionele beweging; in dit rapport is daarom eveneens minder aandacht voor offline- dan voor online manifestaties. Dit is ook mede een gevolg van de toegepaste onderzoeksmethoden in dit onderzoek, aangezien geen diepte-interviews zijn afgenomen met personen die actief zijn binnen de anti-institutionele beweging. Dit wegens eerder genoemde redenen (zie paragraaf 1.2). Het uitvoeren van deze diepte interviews kan mogelijk aanvullende inzichten verschaffen over offline manifestaties (zie ook paragraaf 6.2 voor aanbeveling voor vervolgonderzoek). Ondanks deze beperkingen hebben we in dit rapport wel een beperkt beeld kunnen geven van offline manifestaties van de anti-institutionele beweging, specifiek voor de soevereine subcultuur. Als we inzoomen op de motieven van personen om actief te worden binnen de soevereine beweging, zoals eerder beschreven in hoofdstuk 3 en paragraaf 4.2, dan blijkt het kunnen ontmoeten van gelijkgestemden bij sommigen een belangrijke rol te spelen. Zoals bij het bezoeken van anti-institutionele demonstraties of lezingen. Een deel van de soevereinen kiest er bewust voor om zich niet langer te houden aan de geldende wet- en regelgeving. Deze groep zoekt onderling contact, zowel online als fysiek, om hun ideologie te bespreken en kennis uit te wisselen over strategieën om zich aan staatsverplichtingen te onttrekken, zoals het niet betalen van huur, het weigeren van belasting en boetes, het eisen van schadevergoeding van instanties. Daarnaast ontwikkelen zij alternatieve structuren om hun afstand tot de samenleving te benadrukken. Voorbeelden hiervan zijn het gebruik van eigen betaalmiddelen, het ontwikkelen van eigen kentekenplaten, het vervaardigen van fictieve identificatiedocumenten en het opzetten van eigen onderwijssystemen, waarbij kinderen worden onttrokken aan het reguliere onderwijs. Bij in ieder geval de soevereinen is sprake van gedeelde actiemethodes die zich ook manifesteren in de offline wereld – zoals het opstellen en versturen van documenten waarin personen zich 'soeverein' verklaren of het sturen van brieven aan overheidsfunctionarissen – en verwijzen naar gedeelde pseudo juridische bronnen. Soevereinen bellen of mailen ook met overheidsinstanties, zoals de belastingdienst of gemeentelijke loketten, waarin men zich beroept op soevereine beginselen. Of mensen melden zich in persoon bij instanties, waarbij dan sprake is van fysiek contact met medewerkers van deze instanties. Soms kan dit leiden tot (dreiging met) fysieke agressie naar deze medewerkers (zie ook paragraaf 4.3) en in enkele gevallen hebben ook arrestaties plaatsgevonden van soevereinen (zie paragraaf 5.4). Soms zijn er fysieke bijeenkomsten van soevereinen in Nederland, wat erop duidt dat sommige mensen elkaar opzoeken. Echter, hoe deze bijeenkomsten georganiseerd zijn, wie eraan deelneemt en hoe duurzaam de contacten zijn, is onduidelijk. Tot slot is een punt van aandacht de offline korte en lange termijn risico's voor kinderen van ouders met anti-institutioneel gedachtegoed. Deze risico's worden beschreven in paragraaf 5.2 en betreffen onder meer het risico om buiten het maatschappelijk zicht te raken waardoor er een breed scala aan praktische en juridische belemmeringen voor hen ontstaat. Daarnaast houden sommige ouders met anti-institutionele denkbeelden hun kinderen thuis van school, om zelf of in alternatieve structuren onderwijs te geven, omdat het reguliere onderwijs vaak gewantrouwd of zelfs afgewezen wordt door hen. Deze praktijken kunnen ertoe leiden dat kinderen al op de korte termijn essentiële ontwikkelingskansen missen.

4.5. Samenvatting: beantwoording onderzoeksvragen

Onderzoeksvraag 10. Hoe verlopen ontwikkelpaden van anti-institutionele radicalisering naar extremisme?

Hoofdstuk 4 beschrijft fasen- en ontwikkelpaden voor mogelijke radicalisering van personen naar anti-institutioneel extremisme, evenals mogelijke triggers in de verschillende fasen. Allereerst is beschreven wat bekend is over fasen en ontwikkelpaden voor radicalisering in bredere zin (dat wil zeggen, voor meerdere verschijningsvormen van radicalisering). Vervolgens is geanalyseerd of- en in hoeverre deze wel of niet toepasbaar zijn op radicalisering naar anti-institutioneel extremisme. Hiertoe hebben we motieven en triggers gecategoriseerd naar fase. Vanwege de redenen die we eerder hebben toegelicht ligt de focus hierbij op aanhangers van het soevereine gedachtegoed.

10a. Welke fasen kunnen worden onderscheiden in anti-institutionele radicalisering?

Radicalisering kan worden gezien als een proces waarbij meerdere fasen worden onderscheiden die een persoon of groep kan doormaken tijdens het radicaliseringsproces. Er kunnen vier fasen in het radicaliseringsproces van een persoon worden onderscheiden:

1. Fase van gevoeligheid voor radicalisering: deze fase gaat in feite vooraf aan de daadwerkelijke radicalisering. Gevoeligheid voor radicalisering kan allerlei oorzaken hebben. Een deel hiervan wordt besproken in hoofdstuk 3;
2. Fase van verkenning: het actief op zoek gaan naar informatie gerelateerd aan de ideologie, en het ontwikkelen van een radicale interpretatie;
3. Fase van participeren in een radicale groep: deze fase wordt gekenmerkt door het verder ontwikkelen van ideologisch gedachtegoed, indoctrinatie en mogelijkerwijs een toenemende

bereidheid om geweld als een geoorloofd middel te zien. Als het laatste het geval is dan is in feite de afslag richting het extremisme genomen en zou een individu de stap kunnen zetten naar de volgende fase;

4. Fase van actie: in deze fase worden handelingen daadwerkelijk ondernomen, zoals het voorbereiden, plannen en uitvoeren van een geweldsdaad. Gezien de eerdere definities valt deze fase in feite niet meer binnen het proces van radicalisering, maar betreft het hier extremisme.

Belangrijk is om te realiseren dat een radicaliseringproces bijna nooit zo overzichtelijk verloopt, het is in veel gevallen een niet-lineair en dynamisch proces. Het is lang niet altijd een gestage ontwikkeling van gevoeligheid voor radicalisering tot een extremistische actie. Het proces kan versnellen, vertragen of zelfs helemaal omkeren. Een (tijdelijke of permanente) beweging terug naar een eerdere fase is mogelijk. Het radicaliseringsproces is veelal een interactie tussen push- en pull factoren. De push-factoren duwen een individu als het ware richting radicalisering. Iemand vindt bijvoorbeeld dat hij/zij of de groep waartoe hij/zij behoort onrechtvaardig wordt behandeld. De pull-factoren trekken iemand over de streep. Een voorbeeld hiervan is de beschikbaarheid op het juiste moment van radicale boodschappen, bijvoorbeeld via sociale media. Of de aanwezigheid van relevante anderen die een persoon meetrekken in (verdere) radicalisering. Vaak zetten concrete gebeurtenissen het radicaliseringsproces in gang of versnellen het. Die gebeurtenissen heten triggerfactoren.

10 b/c. Wat zijn risico- en triggerfactoren voor anti-institutionele radicalisering? Wat is bekend over achtergrondkenmerken van personen die radicaliseren naar anti-institutioneel extremisme?

Er zijn verschillende achtergronden, motieven en triggers voor de stap van fasen 1 en 2 ‘gevoeligheid voor radicalisering’ en ‘verkennen anti-institutionele overtuigingen’ naar fase 3 ‘participeren binnen de anti-institutionele beweging’. Deze worden samengevat in tabel 4.2 (fasen 1 en 2) en tabel 4.3 (fase 3).

Tabel 4.1 Motieven/achtergronden fase 1 'gevoeligheid voor radicalisering' en fase 2 'verkenningsfase'

Motieven/achtergronden fase 1 'gevoeligheid voor radicalisering' en fase 2 'verkenningsfase'	
Ontvankelijkheid voor complotdenken	■ Epistemische motieven: de behoefte aan causale verklaringen voor ingrijpende gebeurtenissen die individuen of hun naasten overkomen en/of voor ingrijpende gebeurtenissen in de wereld. Binnen anti-institutionele narratieven kunnen complottheorieën voorzien in het vinden van betekenis in schijnbaar willekeurige gebeurtenissen evenals in het beschermen van overtuigingen tegen ontkrachting. De gegeven verklaringen zijn niet alleen speculatief en complex, maar ook moeilijk te weerleggen. Zoals bijvoorbeeld de suggestie dat instituties als overheden, media of wetenschap bewust informatie manipuleren en dat tegenbewijs juist bevestigt dat er een samenzwering gaande is.
	■ Existentiële behoeften. Als gevoelens van veiligheid en controle worden bedreigd, zoals door onzekerheid over hun inkomen en/of de toekomst, en individuen de overheid wantrouwen als beschermer van hun rechten, kunnen mensen zich wenden tot complottheorieën als een vorm van psychologische compensatie. Complottheorieën kunnen helpen om vermeende corrupte elites te identificeren en te demoniseren, wat het gevoel van dreiging tijdelijk kan verminderen.
	■ Identiteitsmotieven: complottheorieën kunnen mensen helpen om een positief beeld van zichzelf en hun groep te behouden, vooral wanneer dat beeld wordt bedreigd. Dergelijke theorieën maken het mogelijk om negatieve beeldvorming over de in-groep toe te schrijven aan externe vijandige krachten, zoals overheden, media of wetenschappelijke instellingen.
Ervaren van minder mogelijkheden in de maatschappij	■ Mensen ervaren minder mogelijkheden in de maatschappij, bijvoorbeeld doordat ze laag opgeleid zijn. Zij voelen zich vaker gemarginaliseerd in de samenleving. Een gevoel van uitsluiting en economische onzekerheid kan bijdragen aan hun wantrouwen tegenover institutionele structuren en de ontvankelijkheid voor anti-institutioneel gedachtegoed vergroten. ■ Ook het hebben van een licht verstandelijke beperking is een mogelijke factor. Een samenleving die steeds complexer wordt, wordt moeilijker begrepen. Iemand die de wereld niet meer snapt, gaat zoeken naar dat wat hij of zij wel begrijpt. Sommigen vallen daarbij voor anti-institutionele narratieven met een duidelijk wereldbeeld over hoe het in elkaar zit en wat men wel en niet moet doen.
Tegenslagen in het persoonlijke leven, frustraties	■ Ingrijpend levensgebeurtenissen zoals scheiding, conflicten met familie, ontslag of een ernstige ziekte. Frustraties in het dagelijks leven zoals opvoedings- of relatieproblemen, of problemen of frustraties in contacten met instanties. Deze triggerfactoren beperken zich niet tot personen met een lagere sociaaleconomische positie. Sommige aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed komen juist ook uit hogere sociaal-economische milieus, waarbij ze tegen een bepaalde tegenslag in hun persoonlijk leven zijn opgelopen.
Psychische problemen en psychopathologie	■ Psychische en mentale problemen (somberheid, depressie, woede) kunnen een normaal/voorstelbaar gevolg zijn van frustraties en tegenslag die mensen in hun leven ervaren. Expliciet noemen we hier ook dat de meeste mensen met psychische/mentale problemen en psychopathologie niet radicaliseren. En ook dat (lang) niet alle aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed tekenen vertonen van een psychische of psychopathologische stoornis. ■ Psychische/mentale problemen en psychopathologie spelen echter een rol bij sommige casussen van anti-institutionele radicalisering. Het gaat hierbij om uiteenlopende ziektebeelden zoals depressie en persoonlijkheidsstoornissen, en om multi-problematieken die kunnen leiden tot complexe mentale problemen. Ook autisme kan een rol spelen: mensen in het autisme spectrum kunnen lastiger tegen de complexiteit die er is in de wereld. Sommigen omarmen dan een wereldbeeld dat de wereld overzichtelijk maakt vanuit complotdenken. Psychische problemen kunnen zowel oorzaak als gevolg zijn. Somberheid, depressieve gedachten en prikkelbaarheid kunnen immers ook het gevolg zijn van alle tegenslag die mensen kunnen ervaren in hun levens.

Vergelijking motieven/achtergronden met aanhangers van links-, rechts- of jihadistisch gedachtegoed
■ Bij aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed zijn motieven minder vaak ideologisch ingestoken dan bij links-, rechts- en religieuze radicalisering. Dat heeft enkele mogelijke verklaringen. Bij links, rechts en religieuze radicalisering zijn aanhangers veelal jonger dan bij anti-institutionele radicalisering. Bij jongeren heeft de gevoeligheid voor een bepaalde ideologie vaker te maken met de onderliggende behoefte om gezien te worden, erkenning te krijgen en iets zinvols te hebben. Zo speelt bij jongeren in jihadistische en rechts-extremistische netwerken identiteit een grote rol. Deze ideologieën geven identiteit in de vorm van kleding, symbolen en gewenste gedragingen. Voor sommige jongeren zit daar ook iets spannends in ('thrill seeking'). Aangereikte narratieven of complotten brengen oplossingen en een gevoel van meer eigenwaarde. Ouderen zijn veelal minder op zoek naar zulke identitaire netwerken maar hebben primair de behoefte om verklaringen te vinden voor hetgeen dat hen in het leven is overkomen. Identiteitsmotieven spelen bij sommigen wel een rol maar deze rol is kleiner dan bij andere vormen van radicalisering.
■ Bij personen die het soevereine anti-institutionele gedachtegoed aanhangen spelen vaker dan bij andere vormen van radicalisering opportunistische motieven een rol, zoals de hoop dat het zich 'soeverein' verklaren een uitweg zou kunnen bieden uit schulden of andere problematieken.
■ De perceptie van achterstelling en het gevoel minder kansen te krijgen in de maatschappij speelt een rol bij de ontvankelijkheid voor zowel anti-institutioneel gedachtegoed als bij extreemrechts- en jihadistisch gedachtegoed. Wel zijn enkele verschillen aan te wijzen.

1. Bij anti-institutioneel gedachtegoed speelt vaker de perceptie minder kansen te krijgen in de maatschappij door beperkingen (lage opleiding, tegenslag in het leven, minder om kunnen gaan met de steeds complexere samenleving). Bij jihadisme speelt het gevoel minder kansen te krijgen ook, maar dan eerder vanuit de perceptie dat dit komt door discriminatie en racisme naar religie/cultuur.
2. Bij ontvankelijkheid rechtsradicalisering speelt eveneens de perceptie minder kansen te krijgen in de maatschappij een rol, maar is het karakter hiervan anders dan bij anti-institutionele radicalisering. Allereerst omdat bij rechtsradicalisering vaker jongeren zijn betrokken die focussen op kansen in de toekomst en andere groepen de schuld geven van mogelijke belemmeringen. Bij anti-institutionele radicalisering is het eerder zo dat personen terugkijken op problemen en tegenslag in hun leven, en vervolgens de schuld daarvan leggen bij overheid en instituties.

- Een ander verschil in motieven is dat bij rechtsradicalisering de Nederlandse cultuur of het 'witte ras' als superieur wordt gezien en moet worden beschermd tegen vreemde invloeden. Bij aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed speelt dit motief in mindere mate. Personen binnen de anti-institutionele beweging zien het 'witte ras' niet per definitie als superieur. Het is eerder zo dat men zich wil zich inzetten voor het Nederlandse volk als geheel. Daarbij beschouwt men thema's als migratiebeleid als bewijs dat een 'kwaadaardige elite' het volk wil onderdrukken, maar men ziet onderdrukking door deze kwaadaardige elite ook in een scala aan andere thema's.

Tabel 4.2 Motieven/achtergronden fase 3 'participeren'

Motieven/achtergronden fase 3 'participeren'	
Behoefte aan doel in leven en gezien worden (status)	■ Individuen met persoonlijke problematieken, frustraties en wanhoop voelen zich vaak niet gehoord of gezien. Bij hen bestaat behoefte aan gehoord en gezien worden door anderen en aan een doel in het leven. Mensen krijgen door actief te worden binnen anti-institutionele netwerken een doel in het leven. Veelal gebeurt dit online. Bovendien kunnen hierdoor op een laagdrempelige manier een (online) status krijgen. Sommigen gaan hierbij steeds verder: bv. niet alleen anderen reposten maar zelf brieven naar instanties sturen, zelf content maken, of meelopen in een demonstratie. Dan leren ze ook anderen kennen in het fysieke domein.
Sociale betekenisgeving, groepsbinding en vriendschappen	■ De behoefte aan groepsbinding kan bij sommige gevallen anti-institutionele radicalisering een rol spelen, hoewel vermoedelijk minder sterk dan bij religieuze- en rechtse radicalisering. Sociale betekenisgeving en groepsbinding kan aantrekkelijk zijn voor mensen die zich buitengesloten voelen. Binnen anti-institutionele groepen wordt bovendien een duidelijke duiding, uitleg en handelingsperspectief gegeven aan personen.
Duiden, rechtvaardigen en internaliseren	■ Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed hebben vaak behoefte om verklaringen te vinden voor hetgeen dat hen in het leven is overkomen. Of verklaringen voor maatschappelijke ontwikkelingen waarover ze negatief zijn of niet begrijpen. Door zich aan te sluiten bij een soevereine groep of community ontvangen ze meer duiding over wat er aan de hand zou zijn, ook voor hun persoonlijke omstandigheden. Aansluiting biedt ook normen en richtlijnen over het gedrag dat iemand zou moeten vertonen of zou moeten gaan naleven.
Opportunisme: oplossing zoeken voor persoonlijke problemen	■ Sommige personen zien het onttrekken aan de reguliere samenleving en haar regels door zich soeverein te verklaren als een mogelijke oplossing voor hun problemen, in het bijzonder financiële problemen. Het zichzelf soeverein verklaren en hieraan gevolg geven door acties zoals brieven sturen aan overheden en instanties kan voor individuen een ultieme, pragmatische manier zijn om schulden of andere verplichtingen niet meer te hoeven voldoen. Het kan in de ogen van sommige individuen letterlijk een laatste reddingsboei zijn om van hun problemen af te komen. Deze persoonlijke motieven worden veelal achteraf ideologisch ingekleed via het narratief van de kwaadaardige elite.

Vergelijking motieven/achtergronden met aanhangers van links-, rechts- of jihadistisch gedachtegoed	
Vergelijking motieven met aanhangers van links-, rechts- of jihadistisch gedachtegoed	■ Behoefte aan doel in leven en gezien worden (status) is bij anti-institutionele radicalisering sterker aanwezig dan bij links-, rechts- en religieuze radicalisering. Dit hangt mede samen met de oudere leeftijdsgroep bij anti-institutionele radicalisering (a.g.v. teleurstellingen en frustraties door tegenslag in het leven en persoonlijke problemen die men in het leven heeft ervaren). ■ Duiden, rechtvaardigen en internaliseren van wat personen in het leven is overkomen is bij anti-institutionele radicalisering sterker aanwezig dan bij rechts- en religieuze radicalisering. ■ Ook opportunisme als een mogelijke oplossing voor persoonlijke problemen (reddingsboei) is bij anti-institutionele radicalisering sterker aanwezig dan bij links-, rechts- en religieuze radicalisering. ■ Rol van sociale betekenisgeving en groepsbinding is bij anti-institutionele radicalisering aanwezig maar minder prominent dan bij rechts- en religieuze radicalisering.

Onderzoeksvraag 12. Wat is er bekend over de factoren die van invloed zijn op de bereidheid van anti-institutionele extremisten tot gewelddadige of niet-gewelddadige activiteiten?

Triggers tot incidenteel geweld

Individuen kunnen soms worden getriggerd tot incidentele intimidatie, agressie en geweld. Dat wil zeggen er is bij het individu geen sprake van planmatige en structurele intimidatie, agressie en geweld (deze wordt besproken bij actiefase 4). De motieven en triggers voor incidenteel worden samengevat in tabel 4.3.

Tabel 4.3 Motieven en triggers voor incidentele 'niet geplande' gewelddadige of niet gewelddadige extremistische actie

Motieven en triggers voor incidentele 'niet geplande' gewelddadige of niet gewelddadige extremistische actie
■ Individuen kunnen soms worden getriggerd tot incidentele intimidatie, agressie en geweld. Dat wil zeggen er is bij het individu geen sprake van planmatige en structurele intimidatie, agressie en geweld. Denk aan het uitschelden of slaan van een bestuurder of online bedreigen van een politicus na een trigger event (zoals een uitspraak of oproep van de betreffende bestuurder of politicus), het gooien van stenen bij een uit de hand lopende demonstratie et cetera. Toeval speelt hierbij een rol, omdat mensen hun frustraties soms richten op willekeurige representanten van de 'elite'. Sommige mensen kunnen hun onvrede kanaliseren binnen juridische structuren, terwijl anderen impulsen volgen en bijvoorbeeld een steen gooien.
■ Een ander voorbeeld is mensen die in een opwelling geweld gebruiken tegen bijvoorbeeld een deurwaarder die bij hen aan de deur komen of een gezagsdrager die hen staande houdt.
■ Bij personen die incidenteel bedreigingen of geweld hebben toegepast, speelt veelal ook een stapeling van persoonlijke problemen en soms ook psychopathologische problematiek mee. Deze problemen kunnen het moeilijk maken voor mensen om impulsen te beheersen en hun gedrag te controleren. Dit kan leiden tot meer zichtbare of zelfs extreme gedragingen, zoals bedreigingen.
■ Ook morele zelfrechtvaardiging kan een rol spelen. Het gaat daarbij dan niet zozeer om een impulsdaad maar om de beslissing om bv. een steen te gooien naar een politicus goed te praten voor jezelf. Gebrek aan buffers en zelfcontrole speelt hier een belangrijke rol.

Vergelijking motieven/achtergronden met aanhangers van links-, rechts- of jihadistisch gedachtegoed
■ Genoemde motieven voor incidentele 'niet geplande' gewelddadige of niet gewelddadige actie lijken vaker voor te komen bij aanhangers van anti-institutionele gedachtegoed dan bij aanhangers van extremistisch rechts- en jihadistisch gedachtegoed. Dit komt doordat personen hun frustratie en woede kunnen richten op willekeurige representanten van de 'elite' of willekeurige vertegenwoordigers van instituties zoals deurwaarders, gezagsdragers, vertegenwoordigers van gemeentelijke diensten et cetera.

Motieven en triggers voor extremistische acties

Fase van actie: in deze fase worden voorgenomen extremistische handelingen daadwerkelijk ondernomen, zoals het voorbereiden, plannen en uitvoeren van een geweldsdaad. Bij het overgrote deel van de aanhangers van het anti-institutionele gedachtegoed blijft het bij het gebruik van narratieven of complotten zonder dat mensen gewelddadige of anderszins extremistische acties ondernemen. De actie- en geweldsbereidheid is bij soevereinen en andere aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed over het algemeen laag. Maar de bereidheid tot geweld bestaat wel bij een kleine groep. Tabel 4.4 geeft een samenvatting van mogelijke motieven en triggers voor 'gepland' gewelddadig gedrag.

Tabel 4.4 Motieven en triggers voor 'gepland' gewelddadig gedrag

Motieven en triggers voor 'gepland' gewelddadig gedrag
■ Eerdere ervaring met geweld, als slachtoffer of als dader, kan een sterke voorspeller zijn voor het individu om zelf geweldaden te plegen.
■ Wanhoop en gevoelens van uitzichtloosheid als gevolg van grote persoonlijke problemen in combinatie met frustraties in contacten met overheid en instituties in de afdoening hiervan. Denk aan grote financiële problemen en huisuitzettingen. Of trauma, zoals door bijvoorbeeld kinderen die uit huis zijn geplaatst of PTSS klachten door ingrijpende gebeurtenissen in het leven van personen. Wanhoop en trauma kunnen de drempel tot het gebruik van geweld verlagen ('motivationele disbalans'). Dat wil zeggen dat andere motivaties (zoals geaccepteerd gedrag) minder belangrijk worden.
■ Ervaring met wapens en/of gevechtstraining kan de drempel naar geweld verlagen. Bijvoorbeeld ex-beroepsmilitairen of werkzaam geweest bij de politie.
■ Glijdende schaal waarbij in het radicaliseringsproces steeds extremere acties een uitvoerbare mogelijkheid lijken te zijn. Bijvoorbeeld informatie in chatgroepen hoe iemand via het darkweb een wapen kan aanschaffen.
■ Online chatrooms van gelijkgestemden die elkaar bevestigen en opjutten in het mogelijk gebruik van geweld kan bij sommigen de drempel verlagen tot geweld of ander extremistisch gedrag.
■ Bij de bereidheid tot geweld kan sprake zijn van een glijdende schaal. Individuen kunnen gedurende het radicaliseringsproces ontdekken dat steeds verdergaande acties werkelijkheid kunnen worden c.q. binnen het bereik van het individu komen.
■ Groepsdynamiek. In een enkele casus van anti-institutioneel extremisme is sprake van groepen van gelijkgestemden die elkaar bevestigen en opjutten in het mogelijk gebruik van geweld.

Onderzoeksvraag 7. Hoe manifesteren de Nederlandse anti-institutionele bewegingen zich online en offline? Welke relatie is er tussen het online en offline manifesteren van deze bewegingen?

De anti-institutionele beweging manifesteert zich vooral online. Vanuit literatuur- en experts is minder zicht op offline manifestaties van de anti-institutionele beweging. In dit rapport is daarom minder aandacht voor offline- dan voor online manifestaties, wat mede ook een gevolg is van de toegepaste onderzoeksmethoden omdat geen diepte-interviews zijn afgenomen met personen die actief zijn binnen de anti-institutionele beweging. Ondanks deze beperkingen geeft het onderzoek wel een beperkt beeld van offline manifestaties, specifiek voor de soevereine subcultuur. Een deel van de soevereinen zoekt onderling contact, ook offline, om ideologie te bespreken en kennis uit te wisselen over strategieën, zoals het niet betalen van belasting of huur. Daarnaast ontwikkelen zij alternatieve offline structuren om hun afstand tot de samenleving te benadrukken zoals eigen betaalmiddelen, fictieve identificatiedocumenten en het opzetten van eigen onderwijssystemen, waarbij kinderen worden onttrokken aan het reguliere onderwijs. Ook is sprake van gedeelde actiemethodes die zich manifesteren in de offline wereld – zoals het opstellen en versturen van documenten of bellen of mailen ook met overheidsinstanties, zoals de belastingdienst of gemeentelijke loketten, waarin men zich beroept op soevereine beginselen. Of mensen melden zich in persoon bij instanties wat kan leiden tot discussies en soms (dreiging met) fysieke agressie naar deze medewerkers. Soms zijn er fysieke bijeenkomsten van soevereinen in Nederland, wat erop duidt dat sommige mensen elkaar opzoeken. Echter, hoe deze bijeenkomsten georganiseerd zijn, wie eraan deelneemt en hoe duurzaam de contacten zijn, is onduidelijk. Tot slot is een punt van aandacht de offline korte en lange termijn risico’s voor kinderen van ouders met anti-institutioneel gedachtegoed. Deze risico’s worden beschreven in paragraaf 5.2 en betreffen onder meer het risico om buiten het maatschappelijk zicht te raken en essentiële ontwikkelingskansen te missen.

5 Risico’s anti-institutioneel extremisme voor democratische rechtsorde

Onderzoeksvragen in dit hoofdstuk:

- Onderzoeksvraag 11 In hoeverre gaat er van anti-institutionele bewegingen een extremistische of terroristische dreiging uit? Wat zijn de risico’s voor de democratische rechtsorde?
- Onderzoeksvraag 13. Welke factoren weerhouden anti-institutionele extremisten van het plegen van (gewelddadige) extremistische en/of terroristische activiteiten?
- Onderzoeksvraag 14 Hoeveel recente aanhoudingen waren er de afgelopen 4 jaar tegen anti-institutionele extremisten en om welke bewegingen en zaken ging het?

Dit hoofdstuk bouwt voort op de in het vorige hoofdstuk beschreven ontwikkelpaden van radicalisering die uiteindelijk, maar niet noodzakelijk, kunnen resulteren in anti-institutioneel extremisme. We richten ons in na een korte introductie van de ‘democratische rechtsorde’ in paragraaf 5.2 op de implicaties van de extremistische dimensie van het anti-institutionele gedachtegoed voor de democratische rechtsorde in Nederland. In het bijzonder welke activiteiten ondermijnend kunnen zijn voor de democratische rechtsstaat en hoe de potentiële dreiging daarvan eruitziet voor Nederland. We benutten voor de beschrijving hiervan vooral openbare publicaties van NCTV, AIVD en Politie die in 2023 en 2024 uitgebreid over potentiële risico’s voor de democratische rechtsstaat hebben geschreven. In paragraaf 5.3 gaan we in op wat bekend is over factoren die anti-institutionele extremisten kunnen weerhouden van het plegen van (gewelddadige) extremistische en/of terroristische activiteiten. Paragraaf 5.4, tenslotte, geeft een overzicht van recente aanhoudingen van anti-institutionele extremisten en om welke bewegingen en zaken het ging.

5.1. In het kort: de democratische rechtsorde

De Nederlandse samenleving is gebaseerd op een democratische rechtsorde, waarin democratie en rechtsstaat nauw met elkaar verweven zijn. Burgers kiezen hun vertegenwoordigers, die wetten vaststellen en verantwoording afleggen over hun beleid. Tegelijkertijd biedt de rechtsstaat bescherming tegen machtsmisbruik en garandeert zij de grondrechten van burgers, zoals de vrijheid van meningsuiting en vereniging. De democratische rechtsorde kan worden omschreven als een samenleving waarbij de wisselwerking tussen overheid en burgers onderling verloopt volgens de principes, procedures en instituties die voortkomen uit de grondwettelijk vastgelegde vrijheden en rechten. Hierbij gaat het om gelijkheidsrechten, vrijheidsrechten en participatierechten. Dit is de open samenleving die er onder andere voor zorgt dat iedereen binnen dit systeem beschermd wordt en op een vrije manier kan leven (NCTV, 2024). Grondrechten geven aan op welke manier de overheid zich tegenover de burger zou moeten gedragen. Het gaat daarbij om de klassieke grondrechten zoals het recht van burgers op gelijke behandeling, godsdienstvrijheid, vrijheid van meningsuiting en kiesrecht; en om sociale grondrechten zoals het recht op huisvesting en gezondheidszorg (AIVD, 2023).

De democratische rechtsorde kent zowel een verticale dimensie (de verhouding tussen overheid en burger) als een horizontale dimensie (de verhoudingen tussen burgers onderling) – die onderling verbonden zijn met elkaar (AIVD, 2023; NCTV, AIVD & Nationale Politie, 2024). De democratische rechtsorde in Nederland kent daarmee twee belangrijke dimensies:

1. Democratische rechtsstaat: dit omvat het politieke systeem waarin burgers volksvertegenwoordigers kiezen, die wetten en regels vaststellen en verantwoording afleggen. Dit organiseert de verhouding tussen overheid en burger.
2. Open samenleving: dit verwijst naar de sociale dimensie van de democratische rechtsorde waarin burgers zich vrij mogen uitspreken, organiseren en deelnemen aan het publieke debat zonder angst voor repressie.

Figuur 4. Dimensies van een democratische rechtsorde[25]

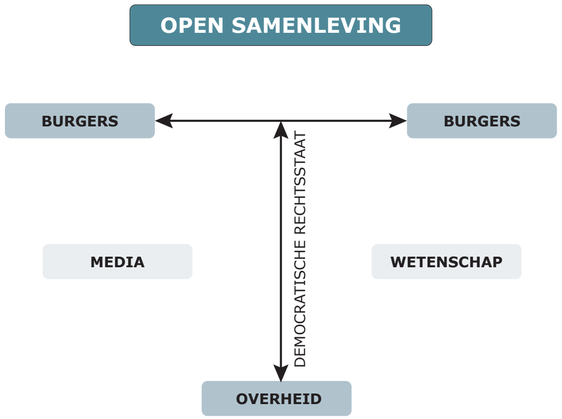

25 Figuur 4 is overgenomen uit AIVD, 2023.

5.2. Ondermijning en potentiële dreiging

Van anti-institutioneel extremisme gaat een dreiging uit voor de democratische rechtsstaat, omdat dat het vertrouwen in democratische instituties en processen ondermijnt (Van den Bos, 2023). Al enige tijd waarschuwen Nederlandse veiligheidsdiensten dat de democratische rechtsorde onder druk staat. De NCTV, AIVD en Nationale Politie (2024) stellen dat met name de verticale dimensie ondermijnd wordt door bewegingen die het gezag van de overheid niet erkennen en/of actief bestrijden, zoals (ook) het geval is bij anti-institutioneel extremisme dat de legitimiteit van democratische instituties afwijst en zich actief verzet tegen hun gezag. Bij kritiek of protest, maar ook bij bijvoorbeeld mensen die verklaren soeverein te zijn en de Nederlandse Staat niet erkennen of het schrijven van brieven aan overheden en instellingen, spreken we niet over extremisme. Er zijn veel brievenschrijvers, maar hiervan wordt volgens geïnterviewde experts uiteindelijk slechts een heel klein deel opgenomen in de Persoonsgebonden Aanpak-CTER[26] omdat bij slechts een enkeling sprake is van geweldsbereidheid of acties die anderszins ondermijnend zijn voor de democratische rechtsstaat. Ondermijning gaat dan ook verder dan kritiek of protest: het neemt de vorm aan van extremistische activiteiten die het functioneren van de staat kunnen belemmeren of zelfs bedreigen (NCTV, 2023). In deze paragraaf bespreken we verschillende manieren waarop anti-institutioneel extremisme ondermijnend is aan de democratische rechtsorde, alsook de potentiële dreiging die hiermee gepaard gaat. We spreken bewust van potentiële dreiging en niet simpelweg van dreiging, omdat de term 'dreiging' impliceert dat er een directe, onmiddellijke kans is op schade of gevaar. Het gebruik van 'potentiële dreiging' duidt erop dat er risicofactoren aanwezig zijn die kunnen uitmonden in een daadwerkelijke dreiging.

Anti-institutionele extremisten kunnen uiteenlopende middelen inzetten om hun ideologische doelen te bereiken en het functioneren van de democratische rechtsorde te belemmeren. Dit varieert van het gebruik van fysiek geweld tot strafbare, maar niet-gewelddadige handelingen als het aanzetten tot haat. Ook via sociale media en alternatieve kanalen wordt anti-institutioneel gedachtegoed gedeeld dat kan aanzetten tot maatschappelijke uitsluiting of haat. Verder kan het gaan om activiteiten die niet strafbaar zijn, maar aangemerkt worden als 'problematisch gedrag', omdat "het op gespannen voet staat met fundamentele normen en waarden verbonden aan de democratische rechtsstaat" (NCTV, 2023). Ook de maatschappelijke gevolgen van dergelijke activiteiten kunnen verreikend zijn, bijvoorbeeld voor de openbare veiligheid en sociale cohesie.

Extremistische activiteiten: drie categorieën

Om inzichtelijk te maken op welke gebieden anti-institutioneel extremisme ondermijnend kan zijn voor de democratische rechtsorde, nemen we drie categorieën van extremistische activiteiten als uitgangspunt, zoals deze onderscheiden worden in de Themastudie Extremisme door het Analistennetwerk Nationale Veiligheid (2023). De onderstaande tabel benoemt drie categorieën van extremistische activiteiten. Onder de tabel lichten we voor de drie categorieën toe of er risico's zijn vanuit het anti-institutioneel extremisme in Nederland.

Extremistische activiteiten: drie categorieën	
1. Gewelddadige activiteiten	Dit omvat fysiek geweld, dreigen met geweld, het verheerlijken ervan, en opruiing – zowel online als offline. Enkele voorbeelden hiervan zijn doxing[27], bedreiging, intimidatie, mishandeling, vandalisme en digitale aanvallen (zoals DDoS).
2. Niet-gewelddadige activiteiten gericht op de verticale dimensie	Dit omvat ondermijning van staatsgezag of juridische sabotage. Enkele voorbeelden hiervan zijn: ■ Infiltratie in politiek, krijgsmacht of politie. ■ Delegitimering van democratische instituties via complottheorieën of leugens. ■ Onttrekking aan wet- en regelgeving (bijv. soevereinen). ■ Oprichting van alternatieve structuren, zoals eigen rechtspraak of 'eigen' politie. ■ Overbelasting van instituties (bijv. via misbruik van juridische procedures). ■ Verspreiding van antidemocratisch gedachtegoed, onder andere via onderwijs of deelname aan maatschappelijk debat.
3. Niet-gewelddadige activiteiten gericht op de horizontale dimensie	Deze activiteiten richten zich op verhoudingen tussen burgers: ■ Infiltratie in maatschappelijke of religieuze organisaties. ■ Verspreiden van vijandbeelden over bevolkingsgroepen. ■ Opruiende symboliek en uitingen, ook via memes en projecties. ■ Haatzaaien en discriminatie op basis van onder andere geloof, afkomst of geaardheid. ■ Opleggen van eigen normen aan anderen, wat leidt tot intimidatie of sociale druk. ■ Afzondering van de samenleving, vaak vanuit ideologisch of religieus motief.

26 CTER staat voor Contraterrorisme, Extremisme en Radicalisering. Het is een term die wordt gebruikt om de aanpak en bestrijding van terrorisme, extremisme en radicalisering te beschrijven, zowel op nationaal als lokaal niveau.

27 Doxing is het openbaar maken of verspreiden van persoonlijke informatie van iemand anders, met als doel die persoon te intimideren, lastig te vallen of schade toe te brengen. Dit kan onder meer het delen van iemands adres, telefoonnummer, werkplek of andere gevoelige informatie op internet omvatten. Doxing is sinds 1 januari 2024 strafbaar in Nederland.

Categorie 1: Gewelddadige activiteiten

Hoewel fysiek geweld tegen personen relatief zeldzaam blijft, zijn er wel degelijk vormen van geweld die onder deze categorie vallen. Voorbeelden hiervan zijn het bedreigen en intimideren van politici, GGD-medewerkers en journalisten, vooral tijdens de Coronapandemie. Een groot deel van de (doods)bedreigingen en haatmails aan het adres van politici en bestuurders is te herleiden tot anti-institutioneel extremisten. Het aantal dergelijke bedreigingen nam de afgelopen jaren drastisch toe (AIVD Jaarverslag, 2024). Ook het zogenoemde doxing (het openbaar maken van persoonsgegevens van bijvoorbeeld functionarissen) heeft tot concrete dreigingen en angst onder de betrokkenen geleid. Daarnaast zijn er gevallen van materieel geweld, zoals brandstichting bij GGD-testlocaties en vernielingen van 5G-masten (bijv. NOS, 2021; NOS, 2020). Hoewel deze gebeurtenissen soms als incidenten of protesten worden gepresenteerd, zijn ze vaak ingegeven door wantrouwen jegens de overheid en haar instituties, en kunnen ze een radicaliserend effect hebben binnen bredere bewegingen.

Ondanks dat fysiek geweld tegen personen relatief zeldzaam is, zijn er wel risico's. De NCTV, AIVD en Nationale Politie (2024) noemen hierbij de volgende risico's:

- Door de verspreiding van een angstaanjagend vijandbeeld van een kwaadaardige elite die uit is op onderdrukking, slavernij en moord, kunnen sommige soevereinen de conclusie trekken dat gewelddadig verzet noodzakelijk is. Dergelijke vijandbeelden demoniseren en dehumaniseren tegenstanders; het gebruik van termen als 'onderdrukking', 'tribunalen', 'genocide', 'heilige oorlog' en 'existentiële strijd' kan bijdragen aan de veronderstelde geweldsnood.
- Vertegenwoordigers van de elite ontvangen bedreigingen met burgerarresten of tribunalen. Zulke boodschappen kunnen voor enkelen gewelddadig handelen legitimeren tegen deze veronderstelde vertegenwoordigers. Deze dreiging wordt vergroot door doxing. In online groepen van soevereinen worden regelmatig adressen en persoonsgegevens verspreid van bijvoorbeeld deurwaarders, politiepersoneel en (gemeente)ambtenaren.
- Vanuit de overtuiging dat ieder individu eigen rechten heeft waaraan niemand mag tornen, circuleren er bovendien handleidingen voor zogenaamde 'sheriffs' en soevereine 'rechtbanken'. Sheriffs zouden zijn gekwalificeerd en getraind in (vuur)wapengebruik en zelf-verdedigingstechnieken. De gearresteerde personen moeten vervolgens op grond van het gewoonterecht worden berecht. Ook wordt gesproken over het vormen van 'burgermilities' die onder leiding van zulke sheriffs het gewoonterecht moeten handhaven. Als men vanwege die eigenrichting tegenover de politie komt te staan of tegenover personen die weigeren om mee te werken, kan dat in potentie tot geweld leiden.
- Enkele soevereinen gaan zo ver dat zij zichzelf online en fysiek organiseren en voorbereiden om zich te kunnen verdedigen in de, door hen verwachte, gewelddadige strijd met de overheid en instituties. Sommigen spreken zelfs van een offensieve aanpak. Ook in Nederland worden lessen in vechtsporten gevolgd of wordt gesproken over het gebruik van geweld en het verzamelen van (veelal ook legale) wapens. Dit verlaagt mogelijk de drempel om geweld te gebruiken. Bij meerdere soevereinen zijn (vuur)wapens en munitie aangetroffen, waarvoor zij zijn opgepakt en/of veroordeeld. Zoals ook genoemd in de voorgaande hoofdstukken, zijn er in 2024 voor het eerst in Nederland arrestaties verricht van soevereinen op verdenking van lidmaatschap van een terroristische organisaties (NCTV, DTN december 2024; AIVD, 2025). Drie van hen zijn aangeklaagd voor het voorbereiden van een terroristisch misdrijf.

Categorie 2: Niet-gewelddadige activiteiten (verticale dimensie)

Binnen het anti-institutioneel extremisme zijn het niet alleen gewelddadige acties die de democratische rechtsorde onder druk zetten. Ook niet-gewelddadige activiteiten richten zich nadrukkelijk op de verticale dimensie van die rechtsorde: de relatie tussen burger en overheid, inclusief instituties zoals de rechterlijke macht, belastingdienst, media en wetenschap. Het hardnekkige narratief van een 'kwaadaardige elite' ondermijnt het vertrouwen in deze instituties. Vaak gebaseerd op feitelijk onjuiste informatie en gevoed door extremistische ideologieën, proberen extremistische actoren systematisch de legitimiteit van overheidsorganisaties aan te tasten. Instellingen als de rechterlijke macht, politie en volksvertegenwoordiging worden daarbij neergezet als corrupt of zelfs vijandig, veelal ondersteund door complottheorieën (AIVD, 2023; NCTV, AIVD en Nationale Politie, 2024). Sommige anti-institutionele aanhangers proberen daarnaast instituties met juridische procedures te ontwrichten: een strategie die ook wel 'lawfare' wordt genoemd (ANV, 2023). Lawfare, in het Nederlands vertaald rechtsstrijd of rechtsoorlogvoering, is het strategisch gebruik van juridische of bestuurlijke procedures om een tegenstander te hinderen, te intimideren of te manipuleren, vaak in de context van conflicten of politieke machtsstrijd. Concrete voorbeelden hiervan zijn het massaal indienen van informatieverzoeken (Wet open overheid), met het doel om het functioneren van instanties te vertragen (ANV, 2023). Ook versturen anti-institutionele aanhangers, in het bijzonder de soevereinen, veelvuldig brieven naar overheidsinstanties en worden er aangiften en vorderingen gedaan (Van Halderen et al., 2024). In de internationale literatuur komt lawfare tevens als strategie onder anti-overheidsbewegingen terug. Benoemd wordt bijvoorbeeld dat dergelijke bewegingen gebruikmaken van juridische mogelijkheden om staatsmaatregelen te betwisten, wat kan bijdragen aan politisering van de rechterlijke macht, waarbij de juridische uitkomsten eerder worden beïnvloed door politieke motieven dan door onpartijdigheid (Matthews, 2022).

Verder wil een beperkt aantal anti-institutioneel extremisten een soort parallelle samenleving creëren waarbij men zich aan het gezag van instituties onttrekt en bereid is om deze zo nodig met geweld te verdedigen. De AIVD (2023) en NCTV, AIVD en Nationale Politie (2024) concluderen dan ook dat er op genoemde punten ondermijning plaatsvindt, zowel op de lange termijn door feitelijk onjuiste ideologieën en narratieven, als op korte termijn door dreiging en strafbare gedragingen.

Geïnterviewde experts bevestigen het bovenstaande geschetste beeld. Eén van de experts voegt hier nog als ondermijnend mechanisme het 'uithollen' aan toe:

"De ondermijnende dreiging is lastig, die zie je vaak pas als het te laat is. Metafoor met een IKEA-kast: als je ergens een IKEA-kast hebt staan en iemand loopt tegen die kast, waardoor de kast uit elkaar valt, dan zie je dat. Maar, als iemand gewoon binnenkomt en hij draait één schroefje uit die kast en gaat weer weg. Dan komt er een volgende persoon die hetzelfde doet. Et cetera. Op een gegeven moment valt de kast uit elkaar, zodra iemand de deur opendoet. Dat is het ondermijnende effect van ieder losgedraaid schroefje, waardoor de democratie uiteindelijk uit elkaar kan vallen. Dat uithollen. Daar zit dat dreigend potentieel, als dit steeds meer gemeengoed wordt, dan heb je een probleem."

Samengevat concluderen we dat anti-institutioneel extremisten de verticale dimensie van de democratische rechtsorde ondermijnen door middel van:

- Delegitimering van democratische instituties via complottheorieën of leugens.
- Onttrekking aan wet- en regelgeving (bijv. soevereinen).
- Oprichting van alternatieve structuren, zoals eigen rechtspraak.
- Overbelasting van instituties (bijv. via misbruik van juridische procedures).[28]

Minder of geen aanwijzingen bestaan voor doelbewuste infiltratie in politiek, krijgsmacht of politie en verspreiding van antidemocratisch gedachtegoed.[29] Hoewel er geen aanwijzingen zijn voor doelbewuste infiltratie, waarschuwen de diensten er nadrukkelijk voor dat een aantal mensen met anti-institutioneel gedachtegoed werkzaam is bij dergelijk instanties. Het is geen bewuste tactiek, maar het geeft wel degelijk een ondermijnend risico.

Categorie 3: Niet-gewelddadige activiteiten (horizontale dimensie)

Wat betreft niet-gewelddadige activiteiten die gericht zijn op de horizontale dimensie van de democratische rechtsorde constateren de veiligheidsdiensten dat anti-institutioneel extremisme op dit moment geen directe bedreiging vormt voor de open samenleving (AIVD, 2023; NCTV, AIVD & Nationale Politie, 2024). De toelichting hierop is specifiek toegespitst op de soevereinenbeweging. Binnen de soevereinenbeweging worden namelijk geen bijzondere rechten toegekend of ontzegd aan specifieke bevolkingsgroepen. Ook het uiten van kritiek op bestaande machtsstructuren wordt eerder aangemoedigd dan onderdrukt. Binnen soevereine groeperingen is bovendien ruimte voor interne meningsverschillen en het vrijwillig verlaten van de groep. Hoewel deze beweging zich afzet tegen de overheid en democratische instituties, blijft het over het algemeen open en inclusief in hun houding richting andere burgers. Sterker nog, zij proberen juist anderen te overtuigen van hun overtuigingen en wereldbeeld. Tegelijkertijd zijn er wel degelijk signalen dat het anti-institutioneel extremisme de horizontale verhoudingen in de samenleving onder druk kan zetten. Allereerst laat wetenschappelijk onderzoek zien dat wantrouwen in instituties afbreuk doet aan het algehele vertrouwen tussen 'vreemden' [medeburgers die niet rechtstreeks gekend worden]. Het gevolg hiervan is dat samenwerking binnen maatschappelijke groepen kan verzwakken en vooroordelen over en conflicten tussen maatschappelijke groepen vergroot kunnen worden (Van Prooijen en anderen, 2022; van Prooijen, 2022). Door het verspreiden van vijandbeelden kunnen maatschappelijke groepen tegen elkaar uitgespeeld worden, waarbij wantrouwen een belangrijke aanjager is voor radicalisering (o.a. Koehler, 2023). Dit punt geeft op zichzelf al een ondermijnend risico voor de sociale cohesie in een samenleving.

28 Een korte reflectie hierop: hoewel het overbelasten van instituties disruptief kan zijn, bevestigt het tegelijkertijd impliciet het gezag en de werking van diezelfde instituties, wat de anti-institutionele intentie ervan enigszins ambigue maakt in die zin dat het tegelijkertijd een bevestiging is van deze institutionele structuur.

29 Een kleine minderheid van anti-institutionele extremisten verspreidt antidemocratisch gedachtegoed, waarbij wordt opgeroepen tot fundamentele veranderingen in de staatsinrichting of het afschaffen van het parlementaire stelsel. De boodschappen van anti-institutioneel-extremisten zijn echter over het algemeen niet gericht tegen het systeem van een democratische rechtsstaat. Hoewel anti-institutioneel-extremisten het gezag van de huidige overheid niet accepteren wordt er over het algemeen niet expliciet een ander politiek systeem voorgesteld. De meeste aanhangers van het narratief maken zich hard voor zaken als behoud van de huidige grondrechten. Actief deelnemen aan het democratische proces wordt dan ook als middel genoemd om de huidige situatie te veranderen (AIVD, 2023).

Daarnaast is het ook zichtbaar dat sommige aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed zich terugtrekken in eigen kringen wanneer zij binnen hun eigen netwerk van bijvoorbeeld familie en vrienden geen weerklank vinden. Dit laatste kan immers een gevoel van frustratie geven, waardoor men op zoek gaat naar gelijkgestemden en/of zich in toenemende mate terugtrekt in gelijkgestemde kringen, met als resultaat dat zij vervreemd raken van hun eigen omgeving en in deze kringen versterkt worden in hun gedachtegoed. Hoewel dit geen direct risico geeft voor medeburgers, schuilt er in deze dynamiek van terugtrekking wel degelijk een risico voor de horizontale dimensie van de samenleving. Het vervreemden van de eigen omgeving is namelijk eveneens ondermijnend voor de sociale cohesie, omdat mensen met nog diepere twijfels naar hun samenleving kijken. Dit kan bijdragen aan chronische morele verontwaardiging en ontevredenheid, wat uiteindelijk de sociale cohesie ondermijnt door een kritisch standpunt in te nemen tegen de heersende sociale instellingen en waarden (Hollander, 1988).

Gegeven het wendbare narratief van anti-institutioneel extremisme, alsook de beschreven kruisbestuiving met ander gedachtegoed, bestaat het risico dat maatschappelijke tegenstellingen verder verscherpt raken naarmate anti-institutionele extremisten zich mengen binnen bestaande maatschappelijke bewegingen (NCTV, 2023). Anti-institutionele extremisten infiltreren in sommige omstandigheden in bredere maatschappelijke bewegingen, zoals boerenacties, om daar hun radicale boodschappen verder te verspreiden. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld ook dat polarisatie tijdens de coronapandemie verergerde, doordat extremistische groepen inspeelden op onzekerheid om verdeeldheid te creëren en complottheorieën te verspreiden (Burchill, 2020; Mundfortz, 2022).

Een ander punt van aandacht zijn de korte en lange termijn risico's voor kinderen van ouders met anti-institutioneel gedachtegoed. Deze kinderen lopen namelijk het risico om buiten het maatschappelijk zicht te raken. Sommige ouders kiezen er namelijk voor om hun kinderen niet aan te geven bij de burgerlijke stand (dit, omdat soevereinen de geboorteaangifte beschouwen als startpunt van de relatie met de kwaadaardige overheid), waardoor deze kinderen geen Burgerservicenummer (BSN) krijgen. Hierdoor ontstaat er een breed scala aan praktische en juridische belemmeringen, aangezien een BSN essentieel is in Nederland voor vrijwel alle contacten met de overheid en publieke diensten, zoals het inschrijven op scholen, het aanvragen van verzekeringen of toegang tot zorg. Daarnaast houden sommige ouders met anti-institutionele denkbeelden hun kinderen thuis van school, om zelf of in alternatieve structuren onderwijs te geven, omdat het reguliere onderwijs vaak gewantrouwd of zelfs afgewezen wordt door hen. In extremere gevallen wordt zelfs geprobeerd eigen scholen op te richten of wordt onderwijs vervangen door weekendonderwijs of informele leeromgevingen (NCTV, AIVD & Nationale Politie, 2024). Deze praktijken kunnen ertoe leiden dat kinderen al op de korte termijn essentiële ontwikkelingskansen missen. Zij worden niet alleen onttrokken aan het reguliere curriculum, maar ook aan sociale interactie (met risico op sociaal isolement), toezicht door professionals en signaleringsmogelijkheden van bijvoorbeeld kindermishandeling of ontwikkelingsachterstanden. Dit kan op de lange termijn de ontwikkeling van kinderen ernstig schaden en consequenties hebben voor de maatschappij als geheel en sociale cohesie, zo stelde Kinderombudsman Margrite Kalverboer over kinderen in Nederland die geen of thuisonderwijs volgen (Kinderombudsman, 2024).

Concluderend kunnen we stellen dat de horizontale dimensie van de democratische rechtsorde niet direct wordt ondermijnd door anti-institutioneel extremisten, in die zin dat deze extremisten geen direct gevaar vormen voor medeburgers en de open samenleving en fundamentele burgerrechten gewaarborgd blijven (daar waar de rechten van kinderen wel in het geding kunnen komen wanneer zij door hun ouders onttrokken worden aan het reguliere onderwijssysteem). Toch wil dit niet zeggen dat er helemaal geen ondermijning plaatsvindt of dat er geen risico's zijn – in het bijzonder wanneer er gekeken wordt naar de impact op de sociale cohesie en de gevolgen daarvan voor een samenleving als geheel. Er zijn namelijk wel degelijk vormen van verstoring zichtbaar en denkbaar, die van invloed zijn op het vertrouwen en de onderlinge verhoudingen tussen mensen in de samenleving – ook al zijn deze minder grootschalig of minder zichtbaar.

Reflectie

Het anti-institutioneel extremisme in Nederland vertoont aldus kenmerken van alle drie de vormen van extremistische activiteiten: gewelddadige acties, niet-gewelddadige ondermijning van democratische instituties (verticale dimensie), en het verstoren van maatschappelijke verhoudingen (horizontale dimensie). Door dreiging, intimidatie en het verspreiden van complottheorieën vormt deze beweging een serieuze uitdaging voor de democratische rechtsorde. Wat dit extremisme zorgwekkend maakt, is niet alleen wat er gebeurt, maar vooral waarom het gebeurt. Het komt voort uit een wantrouwen tegenover overheid en democratische instituties en een fundamentele afwijzing van hun legitimiteit. Dat maakt ook de lange termijn impact zorgelijk (NCTV, AIVD & Nationale Politie, 2024). Het gedachtegoed van anti-institutionele extremisten lijkt hardnekkig, mede doordat nieuwe beleidsmaatregelen of persoonlijke conflicten met instanties voortdurend worden uitgelegd als bewijs van onderdrukking. Het eerdergenoemde wendbare narratief is flexibel en kan zich snel aanpassen aan actuele gebeurtenissen. Dit houdt het gedachtegoed aantrekkelijk voor nieuwe aanhangers. Indien de anti-institutionele beweging in omvang of impact zou toenemen (bijvoorbeeld als gevolg van een terroristische aanslag of andere ondermijnende activiteiten door anti-institutioneel extremisten), kan dit op zowel de korte als de lange termijn leiden tot verdere polarisatie en destabilisering van de Nederlandse samenleving.

5.3. Factoren die actoren kunnen weerhouden van extremistische activiteiten

Hoewel anti-institutioneel extremisme in potentie tot radicalisering en geweld kan leiden, bestaan er meerdere factoren die kunnen fungeren als rem op het plegen van daadwerkelijke (gewelddadige) extremistische of terroristische handelingen. Uit de beschikbare literatuur blijkt dat deze factoren zowel ideologisch, psychologisch als sociaal van aard kunnen zijn. In deze paragraaf benoemen we 'remmende' factoren waarbij we onderscheid maken tussen factoren waarop voor overheden en professionals wel of geen handelingsperspectieven beschikbaar zijn om substantiële invloed uit te kunnen oefenen.

- Geen of beperkt handelingsperspectieven mogelijk: factoren die inherent zijn aan de karakteristieken van de anti-institutionele beweging – en narratieven, zoals ideologie en organisatiegraad.
- Wel handelingsperspectieven mogelijk: signaleren en serieus nemen van persoonlijke problemen, frustraties en negatieve ervaringen.

Factoren inherent aan de karakteristieken van de anti-institutionele beweging – en narratieven

Een eerste belangrijke factor is het ontbreken van een uitgekristalliseerd toekomstbeeld binnen het anti-institutionele narratief. In tegenstelling tot ideologisch coherente stromingen zoals jihadisme of rechts-extremisme, ontbreekt binnen het anti-institutionele discours vaak een helder geformuleerd einddoel of utopisch alternatief voor de bestaande orde (AIVD, 2023). Dit maakt het moeilijker voor aanhangers om geweld te rechtvaardigen als noodzakelijke of onvermijdelijke stap in een revolutionair proces. Zoals McCauley en Moskalenko (2017) stellen in hun model van radicalisering, kan de combinatie van een duidelijke ideologische rechtvaardiging en een concreet doel de drempel tot geweld verlagen. Het ontbreken daarvan kan dus remmend werken.

Daarnaast is er soms sprake van ambivalentie in gedachtegoed bij anti-institutionele individuen. Zoals omschreven zijn aanhangers vaak wantrouwend of boos, maar niet per se bereid om deze gevoelens te vertalen in systematisch georganiseerde acties. Dit sluit aan bij inzichten uit deradicaliseringsonderzoek waaruit blijkt dat ambivalente attitudes – twijfels over de effectiviteit of rechtvaardigheid van geweld – een beschermende factor kunnen vormen tegen escalatie (Horgan, 2009). Uit onze expertinterviews komt naar voren dat aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed veelal aangeven 'verbaal duidelijk te willen zijn over wat de waarheid is', maar dat zij geen geweld te willen gebruiken omdat mensen 'zelf wakker moeten worden' ". Ook het sociale netwerk speelt een belangrijke rol. Zoals omschreven zien we binnen het anti-institutionele spectrum veel versnippering en individualisering. De losse structuur van veel online anti-institutionele gemeenschappen biedt ruimte voor het ventileren van frustratie, maar creëert zelden de cohesie en onderlinge controle die nodig zijn om gezamenlijk over te gaan tot actie (Gill en anderen, 2017). De afwezigheid van sterke groepsdruk of charismatische leiders die geweld prediken, vermindert de kans op escalatie. Tot slot kan de persoonlijke motivatie van aanhangers, vaak gelegen in individuele ervaringen met instanties of persoonlijke teleurstelling, ook een dempende werking hebben. Wanneer frustraties primair psychologisch of situationeel zijn en niet ideologisch gestructureerd, is het voor individuen moeilijker om geweld te rationaliseren als moreel legitiem of collectief noodzakelijk (Bartlett & Miller, 2012).

Samengevat zijn het vooral het gebrek aan ideologische coherentie, de lage mate van groepsbinding, persoonlijke ambivalentie en het ontbreken van een strategische geweldsagenda die maken dat veel anti-institutionele extremisten niet overgaan tot geweld. Deze remmende factoren betekenen echter niet dat het risico op gewelddadige uitbarstingen afwezig is, maar wel dat het structurele karakter van dit risico op dit moment relatief beperkt is. De genoemde factoren zijn gekoppeld zijn aan de anti-institutionele beweging zelf.

Signaleren en serieus nemen van persoonlijke problemen, frustraties en negatieve ervaringen

Daarnaast kan nog een expliciet beschermende factor worden genoemd, namelijk het feit dat anti-institutionele sentimenten vaak eerder voortkomen uit persoonlijke problemen en frustraties en negatieve ervaringen dan uit een bewuste ideologische afwijzing. Individuen zijn gevoelig voor een luisterend oor en een empathische en op hulp gerichte aanpak. Zoals uitgebreid is beschreven in dit rapport is het belangrijke dat overheid, instituties en uitvoerend professionals van veiligheids -, sociaal- en zorgdomein zorgen en ervaringen van personen serieus nemen en erkennen, luisteren, empathie tonen, aansluiten bij gevoelens zonder overtuigingen te bevestigen, relatie herstellen. Effectieve communicatie én grenzen stellen. Dit kan de kans verkleinen op (verdere) radicalisering, zoals we hebben onderbouwd in hoofdstukken 3 en 4 van dit rapport. In hoofdstuk 7 worden hiertoe uitgebreid mogelijke handelingsperspectieven beschreven waaronder de LEAP methode.

5.4. Anti-institutionele rechtszaken in Nederland

Zoals al eerder genoemd, zijn er in Nederland in 2024 voor het eerst mensen opgepakt op verdenking van deelname aan een terroristische organisatie (Common Law Nederland Earth/de Volksraad). Waar in de paragraaf 5.1 uiteengezet is hoe anti-institutioneel extremisme de fundamenten van de democratische rechtsstaat onder druk kan zetten en welke potentiële dreigingen hieruit voortvloeien, laten concrete rechtspraakgevallen zien hoe deze dreiging er in de praktijk uitziet. In het onderstaande overzicht worden enkele specifieke incidenten belicht die illustreren hoe de juridische systemen hebben gereageerd op deze vormen van extremisme. Indien bekend wordt ook de subcultuur genoemd waarop de casus betrekking heeft.

- In augustus 2023 oordeelde het Hof over een hoger beroep dat gedaan is door een man die in 2018 berecht werd voor het niet betalen van motorrijtuigenbelasting. De belanghebbende betwistte de geldigheid van de Grondwet en stelde dat hij als soeverein persoon geen belastingplicht heeft. Hij baseerde zijn standpunt onder meer op de door hem aangehaalde alternatieve (anders dan de Nederlandse) wetgeving en beweerde dat de Belastingdienst wordt aangestuurd vanuit het buitenland. Hij verzocht expliciet om een oordeel van het Hof over zijn argumenten en de vernietiging van de naheffingsaanslag, maar het Hof verwierp de uitspraak van de rechtbank in 2018 niet. Een vergelijkbaar incident vindt plaats in juli 2013, waarbij een persoon in hoger beroep ging tegen een eerdere uitspraak door de rechtbank omtrent een bekeuring voor te hard rijden. Deze persoon rekent zich tot het Inheemse Volk der Germanieten uit de inheemse stam der Friezen en wil in Nederland leven als vrij en soeverein mens van vlees en bloed. Volkenrechtelijke verdragen brengen volgens hem mee dat de door de Nederlandse overheid eenzijdig opgelegde regels niet rechtstreeks op hem van toepassing zijn. Deze grond wordt door het hof verworpen.
- In september 2023 is een 48-jarige man (ex-militair) opgepakt en veroordeeld vanwege pogingen om via het darkweb wapens te kopen voor zichzelf en andere ex-militairen. De man was aanhanger van het soevereine gedachtegoed (Common Law Nederland Earth en Volksraad). Naast de gevangenisstraf moet de man, die verder een blanco strafblad heeft, zich van de rechter laten behandelen voor het trauma dat hij als Dutchbatter in het Bosnische Srebrenica heeft opgelopen. De man heeft volgens de rechter geen sociaal leven, is beïnvloedbaar en geïnteresseerd in complottheorieën. Uit gesprekken met de reclassering is gebleken dat de man tijdens de Coronapandemie zichzelf verloren heeft in complottheorieën. De reclassering heeft geadviseerd dat de man behandeld en begeleid moet worden.
- In januari 2024 is een zelfverklaard soeverein samen met zijn compagnon aangehouden door de politie. De man in kwestie weigerde maandenlang zijn volledige huur te betalen aan de woningcorporatie. Vanaf mei 2023 betaalde hij slechts tien procent van de totale huur. Enkele dagen na een vonnis werd hij aangehouden door de politie, na beschuldigingen van bedreiging van een deurwaarder en opruiing via sociale media. De man is beheerder van een Telegramgroep waarin theorieën worden gedeeld waarom de Nederlandse staat 'geen mandaat' zou hebben. Daarnaast treedt hij al een tijd op als adviseur van (beginnende) autonomen die in de problemen raken omdat ze hun rekeningen niet betalen.
- Tussen juli en december 2024 zijn er verschillende mensen opgepakt voor deelname aan een terroristische organisatie en/of het leveren van wapens aan zelfverklaard soevereinen. Eén van de zojuist genoemden is hoofdverdachte in het grotere strafrechtelijk proces rondom Common Law Nederland Earth (een 45-jarige man) en beoogde een opstand te beginnen tegen de Nederlandse overheid. Binnen deze beweging speelt hij de rol van 'sheriff' en stond op het punt om zijn wapenbezit uit te breiden. Het was de uitdrukkelijke bedoeling dat de beweging zich per provincie zou gaan organiseren. Sheriffs moesten daarbij gelijkgestemden zoeken en een militie oprichten, aldus de officier van justitie. Naast deze man zijn er onder meer een 25-jarige man, 27-jarige man, 51-jarige man, een 59-jarige man, een 65-jarige man en een 66-jarige vrouw (nauwe betrokkenheid bij oprichting CLNE) opgepakt. Beoogd werd om met 'militaire precisie' mensen te verwijderen 'van het schaakbord', zoals de burgermeester van Deventer, een deurwaarder en politieagenten. Enkelen van de opgepakte mensen volgden samen zelfverdedigings- en militaire trainingen. Op dit moment lopen de zittingen nog. De verdachten zijn voorlopig vrijgelaten. Ook zijn er een 62-jarige man en partner opgepakt. De man is eerder opgepakt en heeft een celstraf van twee weken uitgezeten voor het mishandelen van agenten tijdens boerenprotesten. Het stel is lid van de Twentse Sapientes-ab-Oriente (een beweging die door het Openbaar Ministerie als voedingsbodem voor terrorisme wordt gezien, waarbij een mix van positieve kernwaarden als naastenliefde, gemeenschap en integriteit gecombineerd zijn met een aantal rode vlaggen die op gevaar kunnen wijzen, zoals wantrouwen in de media en de 'elite').
- Een activist is al jaren bezig is met een strijd tegen jeugdzorg, deurwaarders, het CBR en de belastingdienst. De rechter heeft de activist onbekwaam verklaard om iemand juridisch bij te staan in de rechtbank. Ook is hij, met zijn vereniging en een medebestuurslid, veroordeeld wegens het verspreiden van desinformatie, en het aanzetten tot het doen van een valse aangifte inkomstenbelasting. In verschillende procedures, waaronder een incassoprocedure, gebruikt hij het proces tevens als platform om zijn eigen gedachtegoed te ventileren waarin het bestaan van de overheid wordt ontkend, de geldigheid van de Grondwet wordt betwist en het gezag van de rechterlijke macht niet wordt erkend. Dit gedachtegoed uit de activist niet alleen via sociale media, maar ook in klachten gericht aan de rechtbank Limburg.

- Een aantal overige incidenten laten zien dat mensen die zichzelf soeverein verklaard hebben bij de rechtbank in hoger beroep gaan, omdat zij om verschillende redenen van mening zijn dat de Grondwet niet op hen van toepassing is (o.a. omdat zij een Mens van Vlees en Bloed, 'natuurlijk persoon' zijn). In al die gevallen oordeelde het Hof dat de rechtbank juist geoordeeld heeft en dat de argumentatie van deze personen verworpen wordt.
- Verschillende andere uitspraken die in 2025 gedaan zijn, hebben betrekking op zelfverklaard soevereinen of autonome burgers die weigeren overdrachtsbelasting te betalen, een huurachterstand hebben, of een vordering tot vernietiging belastingaanslagen hebben aangevraagd.
- In juni 2025 zijn acht personen tussen de 39 en 74 jaar gearresteerd op verschillende locaties in Nederland op verdenking van betrokkenheid bij een crimineel netwerk. In nieuwsartikelen wordt gesproken van een 'netwerk van soevereinen'. De arrestaties vonden plaats in onder meer Leeuwarden, Waadhoeke, Súdwest-Fryslân, Heerenveen, Vijfheerenlanden, Ommen, Gilze en Rijen, Den Bosch en Waddinxveen. De verdachten zouden wapens, munitie, verdovende middelen, mogelijke explosieven en gevaarlijke stoffen hebben verzameld of de intentie hebben gehad deze te gebruiken. Bij de doorzoekingen van woningen zijn voorwerpen en geschriften aangetroffen die onder andere het soevereine gedachtegoed ondersteunen. Zo werd bij een 61-jarige verdachte een door hemzelf geschreven plan gevonden om de gevestigde orde met geweld omver te werpen. Hierin werden vermeende verraders ter dood veroordeeld en publiekelijk geëxecuteerd. Bij andere verdachten werden vergelijkbare geschriften in beslag genomen waarin onder meer voorstellen voorkomen voor het oprichten van (internationale) volkstribunalen, het beëdigen van zogenaamde 'sheriffs' en het uitvaardigen van arrestatiebevelen voor tientallen personen (Openbaar Ministerie, 2025). Alle verdachten zitten op het moment van schrijven in volledige beperkingen, met uitzondering van één persoon die inmiddels is vrijgelaten. Volgens bronnen rond het onderzoek zouden de arrestaties verband hebben gehouden met een dreiging richting de NAVO-top in diezelfde maand in Den Haag plaatsvond. De verdachten zouden plannen hebben gehad om geweld te gebruiken tijdens of rond dit evenement. Het Openbaar Ministerie heeft dit niet bevestigd noch ontkend.

Reflecterend op bovenstaande zien we vooral strafzaken waarin personen met soeverein gedachtegoed betrokken zijn. Hoewel het aantal gepubliceerde uitspraken beperkt is (in 2023 werd slechts 4,17% van de uitspraken gepubliceerd) wijst het aantal wrakingsverzoeken en mediaberichtgeving op een bredere praktijk (De Boer, 2024). Veel zaken blijven onder de radar, zoals veroordelingen voor bedreiging of mishandeling tijdens protesten, die enkel via media bekend worden, zo stelt de Boer (2024). Wat in de bovengenoemde voorbeelden opvalt, is de verscheidenheid in uitingen: van juridische procedures waarin mensen hun belastingplicht ontkennen tot pogingen tot gewelddadige opstand en het oprichten van milities.

Een terugkerend punt is daarnaast het beroep op alternatieve rechtsopvattingen als Common Law en het idee van de 'soevereine mens van vlees en bloed', zoals ook al eerder besproken is in dit rapport. Deze overtuigingen worden niet alleen juridisch aangevochten, maar ook actief verspreid via sociale media en in fysieke ontmoetingsplekken, zoals buurthuizen. Het laat zien dat deze beweging niet louter ideologisch is, maar ook operationeel. Wat bovendien zorgwekkend is, is het radicaliseringspad richting extremisme binnen deze kringen, een beeld dat door bovengenoemde rechtszaken en aanhoudingen sterk bevestigd wordt. De betrokkenheid bij criminele netwerken, het bezit van wapens en de dreiging richting publieke figuren als burgemeesters en politieagenten wijzen op een verschuiving van sommige aanhangers van protest naar potentieel geweld. Tevens blijkt uit de casus van de ex-militair dat persoonlijke trauma's en sociale isolatie ook hier een rol kunnen spelen in het vatbaar zijn voor complottheorieën en anti-institutioneel extremisme, zoals ook bij andere vormen van extremisme.

Ondanks de risico's die blijken uit bovenstaande casussen, onderstreept de herhaaldelijke verwerping van soevereiniteitsclaims door het Hof de robuustheid van het Nederlandse rechtssysteem. Ondanks creatieve of ideologisch gemotiveerde argumenten door bijvoorbeeld de soevereinen blijft de rechtsstaat standvastig in het handhaven van wet- en regelgeving.

5.5. Samenvatting: beantwoording onderzoeksvragen

Onderzoeksvraag 11 In hoeverre gaat er van anti-institutionele bewegingen een extremistische of terroristische dreiging uit? Wat zijn de risico's voor de democratische rechtsorde?

- De democratische rechtsorde in Nederland kent twee belangrijke dimensies: de horizontale en de verticale dimensie. De democratische rechtsstaat omvat het politieke systeem waarin burgers volksvertegenwoordigers kiezen, die wetten en regels vaststellen en verantwoording afleggen. Dit organiseert de (verticale) verhouding tussen overheid en burger. De open samenleving verwijst naar de sociale (horizontale) dimensie van de democratische rechtsorde waarin burgers zich vrij mogen uitspreken, organiseren en deelnemen aan het publieke debat zonder angst voor repressie. Met name de verticale dimensie wordt ondermijnd door anti-institutioneel extremisten die de legitimiteit van democratische instituties afwijzen en zich actief verzetten tegen hun gezag. Bij kritiek of protest, maar ook bij bijvoorbeeld mensen die verklaren soeverein te zijn en de Nederlandse Staat niet erkennen of het schrijven van brieven aan overheden en instellingen, spreken we niet over extremisme. Ondermijning gaat verder dan kritiek of protest: het neemt de vorm aan van extremistische activiteiten die het functioneren van de staat kunnen belemmeren of bedreigen. Om inzichtelijk te maken op welke gebieden anti-institutioneel extremisme ondermijnend kan zijn voor de democratische rechtsorde, onderscheiden we drie categorieën van extremistische

activiteiten. Dit zijn gewelddadige activiteiten, niet-gewelddadige activiteiten gericht op de verticale dimensie (ondermijning van staatsgezag of juridische sabotage) en niet-gewelddadige activiteiten gericht op de horizontale dimensie.

- Ten aanzien van de eerste categorie geldt dat anti-institutionele extremisten in de afgelopen jaren gewelddadige activiteiten hebben gepleegd, waaronder het bedreigen en intimideren van politici, GGD-medewerkers en journalisten. Ook het zogenoemde doxing (het openbaar maken van persoonsgegevens van bijvoorbeeld functionarissen) heeft tot concrete dreigingen en angst onder de betrokkenen geleid. Daarnaast zijn er gevallen van materieel geweld, zoals brandstichting bij GGD-testlocaties en vernielingen van 5G-masten.
- Wat betreft de tweede categorie concluderen we dat anti-institutioneel extremisten de verticale dimensie van de democratische rechtsorde ondermijnen door middel van:
  - Delegitimering van democratische instituties via complottheorieën of leugens;
  - Onttrekking aan wet- en regelgeving (bijv. soevereinen);
  - Oprichting van alternatieve structuren, zoals eigen rechtspraak;
  - Overbelasting van instituties (bijv. via misbruik van juridische procedures
  - Minder of geen aanwijzingen bestaan voor doelbewuste infiltratie en verspreiding van antidemocratisch gedachtegoed in politiek, krijgsmacht of politie en. Hoewel er geen aanwijzingen zijn voor doelbewuste infiltratie, vormt het feit dat mensen met anti-institutioneel overtuigingen werkzaam kunnen zijn bij dergelijk instanties wel degelijk een ondermijnend risico.
- De horizontale dimensie van de democratische rechtsorde wordt niet direct ondermijnd door anti-institutioneel extremisten, in die zin dat deze extremisten geen direct gevaar vormen voor medeburgers en de open samenleving en fundamentele burgerrechten gewaarborgd blijven (daar waar de rechten van kinderen wel in het geding kunnen komen wanneer zij door hun ouders onttrokken worden aan het reguliere onderwijssysteem). Toch wil dit niet zeggen dat er helemaal geen risico's zijn – in het bijzonder wanneer er gekeken wordt naar de impact op de sociale cohesie en de gevolgen daarvan voor een samenleving als geheel. Er zijn namelijk wel degelijk vormen van verstoring zichtbaar en denkbaar, die van invloed zijn op het vertrouwen en de onderlinge verhoudingen tussen mensen in de samenleving – ook al zijn deze minder grootschalig of minder zichtbaar.
- Concluderend, anti-institutioneel extremisme in Nederland vertoont kenmerken van alle drie de vormen van extremistische activiteiten: gewelddadige acties, niet-gewelddadige ondermijning van democratische instituties (verticale dimensie), en het verstoren van maatschappelijke verhoudingen (horizontale dimensie). Door dreiging, intimidatie en het verspreiden van complottheorieën vormt deze beweging een serieuze uitdaging voor de democratische rechtsorde. Wat dit extremisme zorgwekkend maakt, is niet alleen wat er gebeurt, maar vooral waarom het gebeurt. Het komt voort uit een wantrouwen tegenover overheid en democratische instituties en een fundamentele afwijzing van hun legitimiteit. Dat maakt ook de lange termijn impact zorgelijk. Het wendbare narratief is flexibel en kan zich snel aanpassen aan actuele gebeurtenissen. Dit houdt het gedachtegoed aantrekkelijk voor nieuwe aanhangers. Indien de anti-institutionele beweging in omvang of impact zou toenemen (bijvoorbeeld als gevolg van een terroristische aanslag of andere ondermijnende activiteiten door anti-institutioneel extremisten), kan dit op zowel de korte als de lange termijn leiden tot verdere polarisatie en destabilisering van de Nederlandse samenleving.

Onderzoeksvraag 13. Welke factoren weerhouden anti-institutionele extremisten van het plegen van (gewelddadige) extremistische en/of terroristische activiteiten?

Tabel 5.1 geeft een samenvatting van factoren die anti-institutionele extremisten kunnen weerhouden van het plegen van (gewelddadige) extremistische en/of terroristische activiteiten. De eerste zeven categorieën zijn verklaringen en karakteristieken die gekoppeld zijn aan de anti-institutionele beweging zelf. Hierop kan door overheid en professionals weinig invloed worden uitgeoefend. De laatste categorie 'gevoeligheid voor luisterend oor, empathische en op hulp gerichte aanpak' biedt wel handelingsperspectieven. Een constructieve houding naar personen met anti-institutionele overtuigingen en/of die anti-institutionele acties uitvoeren is een beschermende factor welke individuen kan weerhouden tot (verdere) radicalisering. Zoals we hebben onderbouwd in hoofdstukken 3 en 4 van dit rapport. In hoofdstuk 7 worden hiertoe uitgebreid mogelijke handelingsperspectieven beschreven.

Tabel 5.1 Beperkende en beschermende factoren geweldsdreiging

Beperkende en beschermende factoren geweldsdreiging	
Beperkte ideologie	Anti-institutioneel gedachtegoed komt vaak eerder voort uit persoonlijke frustraties en negatieve ervaringen dan uit een bewuste ideologische afwijzing. Dit sluit incidentele agressie tegen vertegenwoordigers van de overheid of elite geenszins uit, maar beperkt wel de motivatie tot een planmatig karakter daarvan.
Beperkte oproepen tot geweld	Over het algemeen roepen anti-institutioneel-extremisten op tot verzet, maar niet expliciet tot geweld.
Mensen moeten 'zelf wakker worden'	De actie- en geweldsbereidheid is ook breder in de anti-institutionele beweging over het algemeen laag. Personen binnen de beweging willen verbaal duidelijk zijn over wat de 'waarheid' is, maar hierbij meestal geen geweld gebruiken.
Beperkte aansturing	Binnen de anti-institutionele beweging is een gebrek aan formele organisatiegraad, dit belemmert ook de mogelijkheden om van 'bovenaf' mensen aan te sturen tot bijvoorbeeld het plegen van gewelddadige acties.
Beperkte cohesie	Gerelateerd aan het vorige punt is dat binnen de anti-institutionele beweging sprake is van versnippering. De losse structuur van anti-institutionele netwerken biedt ruimte voor het delen van frustraties, maar creëert zelden de cohesie om en groepsdruk / onderlinge controle om (gezamenlijk) tot actie over te gaan.
Andere uitingsmogelijkheden dan geweld	Er zijn voor individuen en groepen veel andere, minder vergaande mogelijkheden voor actie beschikbaar om uiting te geven aan (radicale) anti-institutionele opvattingen dan het plegen van geweld (zoals is toegelicht in paragraaf 4.2).
Geen samenhangende heldere romantische beelden of beloningen	Er ontbreekt een samenhangend beeld van hoe Nederland er na de val van de elite uit zou moeten zien. Personen worden niet via een helder en romantisch beeld (zoals bijvoorbeeld bij jihadisten en sommige rechtsextremistische groepen) gemotiveerd om het 'paradijs' op aarde te realiseren. Of (bij jihadisme) dat plegers van een geweldsdaad na hun dood in het hiernamaals worden beloond door God. Dit maakt het moeilijker voor aanhangers om geweld te rechtvaardigen als noodzakelijke of onvermijdelijke stap in een revolutionair proces.
Gevoeligheid voor luisterend oor, empathische en op hulp gerichte aanpak	Wantrouwen dat kan leiden tot radicalisering naar extremisme komt mede uit onderliggende persoonlijke problemen, tegenslagen en grieven, systeemfrustraties, gevoelens van achterstelling. Zoals uitgebreid is beschreven in dit rapport is een belangrijke beschermende factor dat overheid, instituties en uitvoerend professionals van veiligheids-, sociaal- en zorgdomein zorgen en ervaringen van personen serieus nemen en erkennen, luisteren, empathie tonen, aansluiten bij gevoelens zonder overtuigingen te bevestigen, relatie herstellen. Effectieve communicatie en grenzen stellen.

Onderzoeksvraag 14. Hoeveel recente aanhoudingen waren er de afgelopen 4 jaar tegen anti-institutionele extremisten en om welke bewegingen en zaken ging het?

Paragraaf 5.4 geeft een overzicht van concrete rechtszaken die laten zien hoe de dreiging van anti-institutioneel extremisme er in de praktijk uitziet. Het overzicht maakt inzichtelijk dat in de afgelopen jaren het aantal strafzaken is toegenomen waarin personen met anti-institutioneel gedachtegoed betrokken zijn. In de meeste gevallen betreft dit soeverein gedachtegoed. Wat in de genoemde voorbeelden opvalt, is de verscheidenheid in uitingen: van juridische procedures waarin mensen hun belastingplicht ontkennen tot pogingen tot gewelddadige opstand en het oprichten van milities. Een terugkerend punt is het beroep op alternatieve rechtsopvattingen als Common Law en het idee van de 'soevereine mens van vlees en bloed'. Deze overtuigingen worden niet alleen juridisch aangevochten, maar ook actief verspreid via sociale media en in fysieke ontmoetingsplekken, zoals buurthuizen. Het laat zien dat men name de soevereine beweging niet louter ideologisch is, maar ook operationeel. Zorgwekkend is de betrokkenheid van sommige beklaagden bij criminele netwerken, het bezit van wapens en de dreiging richting publieke figuren als burgemeesters en politieagenten. Hoewel het aantal gepubliceerde uitspraken beperkt is — in 2023 werd slechts 4,17% van de uitspraken gepubliceerd — wijst het aantal wrakingsverzoeken en mediaberichtgeving op een bredere praktijk. Veel zaken blijven onder de radar, zoals veroordelingen voor bedreiging of mishandeling tijdens protesten.

6 Conclusies en suggesties voor vervolgonderzoek

6.1. Conclusies

Deze overzichtsstudie beschrijft de bevindingen van een exploratief onderzoek naar de huidige stand van zaken van anti-institutionalisme in Nederland. Hierbij is gekeken naar gedachtegoed, organisatie, voedingsbodem, mogelijke ontwikkelpaden van radicalisering en mogelijke risico's voor de democratische rechtsorde. Het onderzoek omvat een groot aantal onderzoeksvragen. We hebben bekeken welke onderzoeksvragen kunnen worden beantwoord op basis van de beschikbaarheid van bronnen (wetenschappelijke kennis en praktijkkennis), en welke onderzoeksvragen nog niet of deels kunnen worden beantwoord. Voor een overzicht van de bevindingen op alle vijftien onderzoeksvragen verwijzen we naar de slotparagrafen van hoofdstukken 2, 3, 4 en 5. Op basis van de bevindingen kunnen mogelijke haalbare handelingsperspectieven worden beschreven voor beleidsmakers, gemeenten en uitvoerend professionals. Paragraaf 6.1 focust op de bevindingen uit het onderzoek die aanknopingspunten geven voor zulke handelingsperspectieven. Dit zijn handelingsperspectieven voor zowel een constructieve omgang met mensen met anti-institutionele overtuigingen en handvatten ter versterking van de maatschappelijke en institutionele weerbaarheid tegen anti-institutioneel extremisme. De handelingsperspectieven worden nader uitgewerkt en toegelicht in hoofdstuk 7. In paragraaf 6.2 worden suggesties gegeven voor mogelijk vervolgonderzoek.

Bevindingen en aanknopingspunten voor mogelijke handelingsperspectieven

De omgang met aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed en preventie van mogelijke radicalisering naar anti-institutioneel extremisme vraagt om een gedeeltelijk andere benadering dan bij jihadisme of rechtsextremisme. Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed zijn doorgaans geen leden van gewelddadige netwerken, maar individuen die zich miskend, uitgesloten of vastgelopen voelen in het systeem[30]. Ze vallen daardoor regelmatig tussen wal en schip binnen bestaande radicaliseringsaanpakken. Uit anti-institutioneel wantrouwen en complotdenken kunnen extremistische gedragingen voortkomen, maar dat gebeurt zeker niet altijd. Zoals in dit rapport is onderbouwd is de overgrote meerderheid van de personen met anti-institutionele overtuigingen niet geweldsbereid of anderszins extremistisch. Om te voorkomen dat het aantal personen dat bereid is tot extremistisch handelen toeneemt, is het belangrijk om preventief én begrenzend te handelen waarin naast het veiligheidsperspectief ook, en vooral, het sociaal- en zorgperspectief centraal zou moeten staan. Voor de identificatie en keuze van handelingsperspectieven is het relevant om te werken vanuit een preventieve aanpak waarbij rekening wordt gehouden met achtergrondkenmerken, motieven, voedingsbodems, triggerfactoren en fase van radicalisering waarin een persoon zich bevindt. Onderstaande conclusies geven aandachtspunten en aanknopingspunten voor mogelijke handelingsperspectieven voor de overheid en uitvoerend professionals. Waar mogelijk belichten we daarbij ook eventuele relevante verschillen met links-, rechts- en religieuze radicalisering en extremisme.

Algemene punten

- Het aanhangen van anti-institutionele extremistische narratieven is niet verboden in Nederland en maakt iemand nog niet tot een extremist. Hetzelfde geldt voor personen die niet actief lid zijn van online anti-institutionele chat groepen; voor personen die zich 'soeverein' verklaren in brieven aan de gemeente of instanties of nog een stap verder gaan en bijvoorbeeld schulden of belastingen niet betalen. Bestempel deze personen niet direct als 'extremisten'.
- Wees ook terughoudend om personen met anti-institutionele overtuigingen te 'labelen'. Zet deze mensen niet weg als 'wappies' die in complottheorieën geloven en label hen niet als 'gekkies' op basis van eventuele psychologische of psychiatrische problematieken. Of zoals Nanninga en Valk (2025) ditzelfde punt verwoorden: *"Het ridiculiseren en pathologiseren van anti-institutionele actoren plaatst hun zorgen en ervaringen buiten de norm en kan polarisatie versterken".*
- Signalen van anti-institutionele radicalisering komen vaak binnen via het onderwijs, wijkteams of politie. Meer dan bij jihadisme of rechts-extremisme kunnen uitingen van anti-institutioneel extremisme óók worden gesignaleerd door partijen als de Belastingdienst, CJIB, deurwaarders, leerplichtambtenaren of gemeentelijke belastingafdelingen. Dat betekent dat het opsporen en duiden van risicosignalen veel vaker kan beginnen buiten de klassieke veiligheidspartners om. De samenwerking in de keten vraagt dan ook om een bredere blik en het activeren van partners die niet altijd gewend zijn om radicalisering te signaleren.
- Anti-institutionele radicalisering en extremisme vereisen in gemeenten een geïntegreerde benadering waarbij betrokkenen uit verschillende domeinen, zoals CTER en ondermijning of veiligheid, zorg en maatschappelijke dienstverlening, nauw samenwerken om fenomenen te

30 Dit is vaker het geval bij anti-institutionalisme dan bij jihadisme en rechts-extremisme. Desalniettemin willen we hier wel opmerken dat het bij jihadisme en rechts-extremisme tegenwoordig ook vaker gaat om alleen handelende daders en minder vaak om formele groepen/netwerken. Ook daar kunnen persoonlijke motieven aan ten grondslag liggen, zoals ervaren uitsluiting en achterstelling.

kunnen herkennen, duiden en adresseren. Door samenwerkingsstructuren over de beleidsdomeinen heen te versterken, kunnen gemeenten beter inspelen op het dynamische karakter van radicalisering en extremisme. Dat geldt ook voor het signaleren en aanpakken van psychische en andere persoonlijke problemen die onderliggend zijn aan zorgwekkende anti-institutionele radicalisering, of daarbij een versterkende rol spelen.

- Geef meer aandacht aan de risico's voor kinderen. Kinderen van ouders met anti-institutioneel gedachtegoed zijn een onderbelichte groep als het gaat om de korte en lange termijn risico's. Dit kan op de lange termijn de ontwikkeling van kinderen ernstig schaden en consequenties hebben voor de maatschappij als geheel. Deze risico's vergen de betrokkenheid van andere partijen in de aanpak zoals het vroegtijdig betrekken van de Raad voor de Kinderbescherming[31].

Kenmerken en achtergronden van aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed

- Hou rekening met de relatief hogere leeftijd van aanhangers van anti-institutionele overtuigingen in vergelijking met personen die jihadistisch, links- of rechtsextremistisch gedachtegoed aanhangen. Het betreft relatief vaak mannen en in mindere mate vrouwen van middelbare of oudere leeftijd (40 jaar en ouder) die negatieve ervaringen en frustraties hebben opgedaan die jeugdigen nog niet hebben. Zoals frustraties in het persoonlijk leven waaronder baanverlies, scheiding en gezondheidsproblemen. Veelal in combinatie met negatieve ervaringen met instituties als het gaat om de afhandeling hiervan.
- Geef nadrukkelijk aandacht aan niet-stedelijke regio's. Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed zijn bovengemiddeld vaak woonachtig in rurale gebieden en dorpen met 'relatief sterke gevoelens' van maatschappelijk onbehagen en anti-Randstedelijk ressentiment. En in dorpen met hechte gemeenschappen die gewend zijn om problemen zelf (buiten de overheid om) op te lossen of in agrarische gemeenten waar het verzet tegen stikstofbeleid relatief sterk aanwezig is.
- Wees ervan bewust dat mensen met anti-institutionele overtuigingen niet over één kam geschoren kunnen worden. Het betreft een zeer heterogene groep met uiteenlopende achtergronden en motieven. Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed hebben qua opleiding, sociaal-economische omstandigheden en werk zeer uiteenlopende achtergronden. Werklozen en gepensioneerden zijn relatief oververtegenwoordigd maar onder de aanhangers van het anti-institutioneel gedachtegoed behoren ook werkenden en ondernemers. Motieven voor anti-institutionele sentimenten variëren met de sociaaleconomische situatie van personen. Bijvoorbeeld mensen met lagere opleiding of inkomen hebben vaker een gevoel van uitsluiting, economische onzekerheid of financiële problemen als motief/trigger, hoger opgeleiden of ondernemers vaker persoonlijke tegenslagen of zakelijke problemen waarvan ze de overheid de schuld geven. Denk ook aan ingrijpende levensgebeurtenissen als motieven en triggerfactoren zoals scheiding, conflicten met familie, ontslag, ernstige ziekte. Ook frustraties in het dagelijks leven zoals opvoedings- of relatieproblemen, of problemen in contacten met instanties kunnen een rol spelen.
- Bij aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed zijn motieven minder vaak ideologisch ingestoken dan bij links-, rechts- en religieuze radicalisering. Belangrijk is het besef dat veel mensen binnen deze doelgroep niet primair ideologisch gemotiveerd zijn, maar handelen vanuit persoonlijke frustraties, verlieservaringen of systemisch wantrouwen. Juist vanwege deze achtergronden bevinden sommigen zich nog in contact met hulpverlenende instanties. Dit biedt mogelijkheden voor vroegtijdige interventie, mits professionals in het sociaal- en zorgdomein toegerust zijn om signalen te herkennen en het gesprek hierover aan te gaan. Een rode draad en leidend principe daarbij is om goed te luisteren naar personen en in te schatten op basis van welke motivaties c.q. onderliggende problematieken zij zijn gekomen tot het aanhangen en eventueel uiten van anti-institutioneel gedachtegoed.

Motieven om actief te worden ('participeren') in anti-institutionele groepen

- Aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed hebben regelmatig de behoefte om verklaringen te vinden voor hetgeen dat hen in het leven is overkomen. Of verklaringen voor maatschappelijke ontwikkelingen waarover ze negatief zijn of die ze niet goed begrijpen. Door zich actief aan te sluiten bij een anti-institutionele groep of community verkrijgen ze duiding over wat er aan de hand zou zijn, ook voor hun persoonlijke omstandigheden. De indruk kan worden gewekt dat anti-institutionele overtuigingen – en handelingen mensen vooral overkomen en begrijpelijk zijn, vanwege leed en persoonlijke grieven. Echter, we mogen niet voorbijgaan aan de rol van eigen verantwoordelijkheid en bewuste keuzen van mensen. Binnen deze context moeten aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed worden gezien als personen die bewuste keuzen maken, en dus niet slechts passief slachtoffer zijn van sociale media, retoriek van politici of influencers. Zo is bij anti-institutionele radicalisering de behoefte aan een doel in het leven en gezien worden (status) door anderen relatief sterk aanwezig (meer dan bij links-, rechts- en religieuze radicalisering). Ook handelen uit opportunisme als een mogelijke oplossing voor persoonlijke problemen (reddingsboei) is bij anti-institutionele radicalisering sterker aanwezig dan bij links-, rechts- en religieuze radicalisering.

31 Wat de betreft de casustafel is de Raad voor de Kinderbescherming al kernpartner van de casustafel als er kinderen in beeld zijn.

Motieven en triggers gewelddadige acties

- Paragraaf 5.3 beschrijft factoren die anti-institutionele extremisten kunnen weerhouden van het plegen van (gewelddadige) extremistische en/of terroristische activiteiten. De eerste zeven categorieën zijn verklaringen en karakteristieken die gekoppeld zijn aan de anti-institutionele beweging zelf, zoals ideologie en organisatiegraad. Hierop kan door overheid en professionals weinig invloed worden uitgeoefend. De laatste categorie 'gevoeligheid voor luisterend oor, empathische en op hulp gerichte aanpak' biedt wel handelingsperspectieven. Een constructieve houding naar personen met anti-institutionele overtuigingen en/of die anti-institutionele acties uitvoeren is een beschermende factor welke individuen kan weerhouden tot (verdere) radicalisering. Het is voor ambtenaren/beleidsmakers en uitvoerend professionals daarbij belangrijk om kennis te nemen van factoren die het risico op mogelijke geweldsbereidheid kunnen vergroten, zoals is beschreven in paragraaf 4.2. Het is daarbij ook belangrijk om deze te herkennen in persoonlijke contacten of gesprekken met personen met anti-institutionele overtuigingen. Samengevat gaat het om factoren zoals eerdere ervaring met geweld, zowel als slachtoffer of als dader; traumatische levensgebeurtenissen; wanhoop en gevoelens van uitzichtloosheid als gevolg van grote persoonlijke problemen in combinatie met frustraties in contacten met overheid en instituties in de afdoening hiervan; extra risico's bij mensen die getraind zijn in het gebruiken van geweld, bijvoorbeeld als beroepsmilitair of politieagent. Men mag niet naïef zijn met betrekking tot mogelijke veiligheidsrisico's. Een klein deel is bereid en in staat geweld te gebruiken. Daarnaast komt doxing, bedreiging en intimidatie van overheidsfunctionarissen door deze doelgroep veel voor. Dit kan potentieel grote impact hebben op het uitvoeren van werkzaamheden en op het privéleven van professionals. Het is daarom van belang om als professional, maar zeker ook als organisatie, gesprekken met soevereinen voor te bereiden en enkele voorzorgsmaatregelen te nemen (zie handelingsperspectief voor nadere toelichting hierop).

Tot slot

De handelingsperspectieven, die we die in hoofdstuk 7 beschrijven, bieden handvatten voor een constructieve, empathische én begrenzende omgang met mensen met anti-institutionele overtuigingen, met oog voor onderliggende ongenoegens of problematieken. En daarnaast ook handvatten ter versterking van de maatschappelijke en institutionele weerbaarheid tegen anti-institutioneel extremisme. De beschreven handelingsperspectieven sluiten aan op de achtergrondkenmerken, motieven en algemene punten die in de concluderende paragraaf 6.1 zijn benoemd.

6.2. Suggesties voor vervolgonderzoek

Voor enkele onderzoeksvragen geldt dat deze niet volledig konden worden beantwoord met dit onderzoek. In paragraaf 6.2 gaan we hier nader op in en doen suggesties voor mogelijk vervolgonderzoek. Doelstelling voor dit onderzoek was om bij te dragen aan een beter begrip van kenmerken en impact van het fenomeen anti-institutionalisme in Nederland door nader inzicht te bieden in gedachtegoed, voedingsbodems, kenmerken van aanhangers en organisatie, mogelijke ontwikkelpaden van radicalisering en mogelijke risico's voor de democratische rechtsorde. Ook beoogt het onderzoek mogelijke handelingsperspectieven in kaart te brengen en aan te reiken voor beleidsmakers, gemeenten en handhavers van de openbare orde. Dit zijn handelingsperspectieven voor zowel de omgang met mensen met anti-institutionele overtuigingen, als handvatten ter versterking van de maatschappelijke en institutionele weerbaarheid tegen anti-institutioneel extremisme.

In dit onderzoek hebben we de meeste concrete onderzoeksvragen (zie paragraaf 1.2) kunnen beantwoorden op basis van de toegepaste onderzoeksmethoden: deskresearch, diepte-interviews met experts en een beperkte sociale media analyse van openbare bronnen. Een belangrijke beperking van dit onderzoek was echter dat er binnen het tijdsbestek en urenbudget voor het onderzoek geen mogelijkheid was om ook nog aanvullende verdiepende interviews af te nemen met individuen die actief zijn in anti-institutionele groepen. Het kunnen voeren van openhartige, verdiepende gesprekken met personen die actief zijn in de anti-institutionele beweging vereist tijd en capaciteit voor het opbouwen van vertrouwensrelaties waarin zij bereid zijn om (openhartig) met onderzoekers te willen spreken[32]. De meerwaarde van zulke gesprekken is om bevindingen van het onderzoek bij hen nader te kunnen toetsen, te verdiepen en te nuanceren. Ook kan getracht worden om met deze onderzoeksmethode meer inzicht te verkrijgen in offline manifestaties van anti-institutioneel gedachtegoed, aangezien we deze onderzoeksvraag in dit onderzoek slechts beperkt hebben kunnen beantwoorden. Enkele recente studies laten zien dat verdiepende gesprekken met personen die actief zijn in de anti-institutionele beweging vooralsnog zeer beperkt zijn uitgevoerd, maar wel degelijk mogelijk en vruchtbaar kunnen zijn (Van Rees-Van Bekkum, 2024; en internationaal literatuuroverzicht van De Boer (binnenkort gepubliceerd)[33].

32 Zie bijvoorbeeld N. Sterkenburg (2021).

33 Zoals: Nederland (Jonker & Siegel, forthcoming); Van der Tak & Harambam, forthcoming). Canada: Perry, Hofmann & Scrivens (2017, 2019, 2020). Duitsland o.a. Löbbert 2024; cf. Genner 2023.

De eerste aanbeveling voor vervolgonderzoek is dan ook om verdiepende gesprekken met personen die actief zijn in de anti-institutionele beweging. Daarbij kan worden gedacht aan diepte interviews met actieve individuen, zoals personen die anti-institutionele narratieven actief verspreiden of die 'aanjagers' zijn binnen anti-institutionele netwerken. Maar ook aan diepte interviews met individuen die meer passief zijn, zoals personen die lid zijn van online anti-institutionele communities maar daarin beperkt actief zijn.

De focus in het rapport ligt vooral op de soevereinenbeweging, en minder op andere subculturen binnen het anti-institutionalisme. Dit beperkt de generaliseerbaarheid van de bevindingen naar de bredere anti-institutionele beweging. In het onderzoeksproces bleek het vooral mogelijk om voor de soevereinenbeweging relevante informatie en inzichten in kaart te brengen en op basis daarvan onderzoeksvragen te beantwoorden, en veel minder voor andere subculturen. Veel Nederlandse bronnen focussen immers op de soevereinen beweging en het soevereine gedachtegoed (en internationaal op groepen zoals de Amerikaanse Sovereign Citizens en de Duitse Reichsbürger die een vergelijkbaar gedachtegoed aanhangen). Voor andere anti-institutionele subculturen is vooralsnog aanzienlijk minder relevant bronmateriaal beschikbaar om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden.

De tweede aanbeveling voor vervolgonderzoek betreft daarom meer empirisch onderzoek naar narratieven, voedingsbodems, organisatiegraad en eventuele risico's van andere anti-institutionele subculturen dan de soevereinen om de generaliseerbaarheid van de bevindingen naar de bredere anti-institutionele beweging te kunnen vergroten. Een interessante subcultuur zou bijvoorbeeld kunnen zijn de 'prepper community'.

In het onderzoek is een beperkte sociale media analyse uitgevoerd van openbare bronnen om subnarratieven te identificeren binnen het 'kwaadaardige elite narratief'. Binnen de anti-institutionele beweging is echter ook sprake van andere, meer constructieve narratieven omtrent bijvoorbeeld zelfbeschikking en autonomie van burgers, die interessant zijn om in vervolgonderzoek diepgaander in beeld te krijgen.

De derde aanbeveling voor vervolgonderzoek is een bredere / uitgebreider sociale media analyse uit te voeren van (sub) narratieven binnen de anti-institutionele beweging.

In dit rapport hebben we toegelicht dat personen met anti-institutionele overtuigingen een relatief hoge leeftijd hebben. Hiervoor hebben we diverse mogelijke verklaringen aangevoerd, zie tabellen 3.2, 4.2, 4.3, 4.4 en 4.5. Thans is er nog nauwelijks wetenschappelijke literatuur beschikbaar over de motieven, triggers en ervaringen met het radicaliseren op latere leeftijd. De meeste radicaliseringsliteratuur richt zich op radicalisering bij jongeren of jongvolwassenen.

De vierde aanbeveling voor vervolgonderzoek richt zich op het nader bestuderen en onderbouwen van motieven en triggers van radicalisering op latere leeftijd.

Als vijfde aanbeveling voor vervolgonderzoek ondersteunen wij graag de recente oproep van de Rijksuniversiteit Groningen (Nanninga en Valk, 2025) om de religiewetenschappelijke invalshoek mee te nemen in vervolgonderzoek naar anti-institutionele bewegingen in Nederland.

Sekten, fundamentalistisch-religieuze groepen, spirituele netwerken en complotmilieus vertonen namelijk overeenkomsten met anti-institutionele bewegingen wat betreft onder andere ideologische, sociologische en psychologische karakteristieken (Robertson 2017; Robertson, Asprem, en Dyrendal 2018; Czornik en Szynol 2023. In: Nanninga en Valk, 2025). Dit type onderzoek kan helpen om anti-institutionele bewegingen en groepen in Nederland nog beter te kunnen duiden omdat deze parallellen vertonen met (nieuwe) religieuze en spirituele bewegingen.

7 Handelingsperspectieven

7.1. Introductie

Welke bestaande, uitvoerbare handelingsperspectieven kunnen we identificeren en clusteren op basis van de onderzoeksbevindingen? In deze paragraaf beschrijven we veertien mogelijke (richtingen voor) handelingsperspectieven die we categoriseren in vier clusters (zie hiervoor figuur 5):

- Omgang met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen (door ambtenaren en uitvoerend professionals die direct contact hebben);
- Preventieve lokale aanpak door gemeenten en lokale partners (beleid, bestuur);
- Vergroten veerkracht en maatschappelijke weerbaarheid (ambtenaren en uitvoerend professionals; Gemeenten; Rijk);
- Bovenlokale coördinatie vanuit het Rijk.

De handelingsperspectieven in figuur 5 hebben we geïdentificeerd en geclusterd op basis van de literatuur- en documentenstudie en expertinterviews. Er zijn geen nieuwe handelingsperspectieven ontwikkeld.

Figuur 5 Bestaande uitvoerbare handelingsperspectieven (‘hoe’), geclusterd naar wie is aan zet (‘wie’) en waarop richt de aanpak zich (‘wat’).

	CLUSTER 1: Omgang met aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed	**CLUSTER 2:** Preventieve aanpak	**CLUSTER 3:** Vergroten van veerkracht en weerbaarheid	**CLUSTER 4:** Bovenlokale coördinatie
WIE	Ambtenaren en uitvoerend professinals met direct contact	Gemeenten (beleid en bestuur) en lokale partners	Ambtenaren en uitvoerend professionals; Gemeenten; en Rijk	Rijk
WAT	Omgang met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen	Preventieve integrale, lokale aanpak	Vergroten veekracht en weerbaarheid	Bovenlokale coördinatie integrale aanpak en gedeelde kaders
HOE	(1) Omgaan met wantrouwen en vijandigheid; empatische gespreksvoering; effectieve communicatie en grenzen stellen (2) Betekenisvol contact: wat hebben deze mensen nodig en hoe kunnen instituties daarin voorzien (3) Onderliggende psychosociale- en andere problematieken beter begrijpen en beter ingrijpen (4) Herkennen van en omgaan met complotdenken (5) Bewustzijn vergroten over factoren die rol spelen bij geweldsbereidheid (6) Normeren en begrenzen	(7) Domeinoverstijgend samenwerken (8) Faciliteren kennisopbouw- en uitwissling (9) Aanscherpen signalerings-structuren (10) Bewustwording en prioriteit vergroten bij bestuur en partners	(11) Vergroten van veerkracht (individueel, omgeving en samenleving) (12) Vergroten maatschappelijke weerbaarheid (waaronder: benaderbare, transparante, rechtvaardige overheid, burgerschaps-vorming, maatschappelijke betrokkenheid en dialoog) (13) Vergroten maatschapplijke weerbaarheid tegen complottheorieën	(14) Lerend netwerk, eenduidige postionering van thema, handelings-perspectieven per beroepsgroep, vervolgonderzoek, verbinden preventie en repressie

7.2. Handelingsperspectieven 'Omgang met aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed'

Cluster 1: Omgang met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen door ambtenaren en uitvoerend professionals die direct contact hebben

Cluster 1 beschrijft voorbeelden van concrete handelingsperspectieven voor lokale ambtenaren en uitvoerend professionals die in contact komen met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen of handelen vanuit dit gedachtegoed (niet-extremistisch). De handelingsperspectieven in cluster 1 worden mede bepaald door de heterogeniteit aan voedingsbodems/motieven waarom mensen zich aangetrokken voelen tot anti-institutioneel gedachtegoed. Mensen die zich primair vanuit een streven naar het oplossen van financiële of andere persoonlijke problemen willen onttrekken aan verplichtingen vereisen een andere aanpak dan personen die ideologisch overtuigd zijn van het narratief van een kwaadaardige elite en daaraan consequenties verbinden, zoals het isoleren van de Nederlandse samenleving (parallelle gemeenschappen) of die bereid zijn tot gewelddadig handelen tegen de overheid en democratische instituties. Het onttrekken aan verplichtingen kan mensen bovendien in ernstige problemen brengen. Wanneer mensen geen huur, hypotheek of belastingen meer betalen, krijgen zij te maken met oplopende schulden. Dit kan eindigen in huisuitzetting. Het opzeggen van verplichte verzekeringen, het vals indienen van belastingaangifte en het thuishouden van leerplichtige kinderen, zorgt voor aanvullende problemen of strafbare feiten, evenals het verlies van vertrouwen in reguliere zorg- en hulpverlening. Zo raken mensen steeds verder geïsoleerd van de instanties die ertoe uitgerust zijn om hen te helpen of komen ze zelfs in het strafrechtsysteem terecht.

Een belangrijk uitgangspunt is het besef dat veel mensen binnen deze doelgroep niet primair ideologisch gemotiveerd zijn, maar handelen vanuit persoonlijke frustraties, verlieservaringen of systemisch wantrouwen. Juist vanwege deze achtergrond bevinden sommigen zich nog in contact met hulpverlenende instanties. Dit biedt mogelijkheden voor vroegtijdige interventie, mits professionals in het sociaal- en zorgdomein toegerust zijn om signalen te herkennen en het gesprek hierover aan te gaan. Een rode draad en leidend principe in het handelingsperspectief is om goed te luisteren naar personen en in te schatten op basis van welke motivaties c.q. onderliggende problematieken zij zijn gekomen tot het aanhangen en eventueel uiten van anti-institutioneel gedachtegoed[34].

34 Nota bene: de geschetste concrete voorbeelden van handelingsperspectieven zijn in veel gevallen specifiek ontwikkeld voor de omgang met soevereinen. Echter de brede insteek van de genoemde concrete voorbeelden (zoals erkennen, empathie tonen, relatie herstellen e.d.) maken deze ook breder toepasbaar voor de omgang met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen zonder dat zij zich als soeverein beschouwen.

Handelingsperspectief 1: Omgaan met wantrouwen en vijandigheid; empathische gespreksvoering; effectieve communicatie en grenzen stellen.

In de omgang met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen komen ambtenaren en uitvoerend professionals diverse knelpunten tegen, waaronder het inherente wantrouwen van personen ten aanzien van de overheid en het feit dat zij als overheidsprofessionals daarom zelf ook worden gezien als vijand of onderdeel van het probleem. Het is cruciaal om te erkennen dat wantrouwen vaak voortkomt uit ervaren onrecht of verlies van grip op het leven. Hoe vreemd of extreem een overtuiging ook klinkt, er ligt vaak een legitiem gevoel van achterstelling of systeemfrustratie onder. Het erkennen hiervan — zonder de anti-institutionele overtuiging zelf te bevestigen — is een cruciale eerste stap om vertrouwen op te bouwen en mogelijke (verdere) radicalisering te voorkomen. De LEAP-methode, wat staat voor Luisteren, Empathie tonen, Agreement (overeenstemming) vinden en Partneren (Van Dam, 2023), is een communicatietechniek die is bedoeld om de verbinding met de ander te herstellen door een open en respectvolle dialoog te voeren, gevoelens te erkennen en gezamenlijk te zoeken naar perspectief, in plaats van inhoudelijk te argumenteren of te veroordelen. Deze methode helpt om de-escalatie te bevorderen en de relatie te herstellen. Belangrijke uitgangspunten hierbij zijn:

- Luister zonder meteen te corrigeren. Sluit aan bij gevoelens zonder overtuigingen te bevestigen.
- Vermijd het debat over juridische opvattingen.
- Geef ruimte aan het persoonlijke verhaal en stel open vragen.
- Geef erkenning aan gevoelens van verwarring of onmacht.
- Zoek aanknopingspunten voor gedeeld begrip.
- Vervolgens samen zoeken naar handelingsperspectief. Introduceer alternatieve perspectieven op een niet-confronterende manier.

Meer informatie over de LEAP methode (bronnen): Onderzoek Omgang met mensen die zich soeverein verklaren (AVANS Hogeschool) en Verdiepende analyse Eindhoven. Een training in de LEAP methode kan worden gevolgd via onder meer het trainingsaanbod van het ROR.

Uitgelicht: aanbevelingen voor de omgang met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen (Avans Hogeschool)

Avans Hogeschool heeft in 2024 onderzoek gedaan naar de ervaringen van lokale ambtenaren en professionals in hun omgang met mensen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen (specifiek: personen die zich autonoom of soeverein verklaren). De centrale vraag in dit onderzoek was

hoe ambtenaren en professionals op dit moment omgaan met soevereinen, welke knelpunten zij tegenkomen en welke ondersteuning zij nodig hebben. Over het algemeen blijkt uit het onderzoek dat ambtenaren en professionals geen tot weinig problemen hebben met autonomen die hun leven het liefst zo onafhankelijk mogelijk van de overheid vorm willen geven, zo lang dit henzelf en anderen niet schaadt en er hierbij geen wet- en regelgeving wordt overtreden. Het wordt problematisch op het moment dat personen zich soeverein verklaren en zich niet meer aan geldende wet- en regelgeving houden. Daarbij valt onder meer te denken aan het niet betalen van belastingen of verzekeringen, de rechten en belangen van kinderen verwaarlozen, het vertonen van bereidheid tot geweld of door een verdienmodel te creëren met het onjuist adviseren van andere (potentieel kwetsbare) mensen. In lijn met de hierboven genoemde LEAP uitgangspunten komen de onderzoekers tot een aantal aanbevelingen in de omgang met 'problematische' soevereinen. In het rapport van AVANS Hogeschool worden concrete aanbevelingen gedaan voor handelingsperspectieven en worden ook randvoorwaarden toegelicht voor een effectieve uitvoering van deze handelingsperspectieven. Deze worden nader toegelicht in bijlage A.

Link naar rapport AVANS Hogeschool: Onderzoek Omgang met mensen die zich soeverein verklaren.

Uitgelicht: handelingskader gemeente Eindhoven

De gemeente Eindhoven (Cheppih, 2025) heeft een analyse uitgevoerd op de aanwezigheid van anti-institutioneel gedachtegoed in de stad en heeft een aantal praktische handvatten voor ambtenaren opgesteld die kunnen helpen in de dagelijkse praktijk en aansluiten bij hun specifieke rol. Deze aanbevelingen focussen op enerzijds de ondersteuningsbehoeften van ambtenaren, en anderzijds op het effectiever kunnen communiceren met mensen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen.

Aanbevelingen voor ondersteuning van ambtenaren:

- Maak ondersteuningsbehoeften bespreekbaar.
- Signalen leren herkennen.
- Informeren over relevante wetgeving, gemeentelijke procedures en interne richtlijnen.
- Deelname aan gerichte trainingen.
- Bespreek binnen het team hoe complexe casussen het beste behandeld kunnen worden.

Aanbevelingen voor effectieve communicatie:

- Begrijp de psychologische achtergrond.
- Bouw een vertrouwensrelatie op en wees empathisch.
- Vermijd directe confrontatie en stel open vragen
- In plaats van te zeggen dat iets fout is, voorzichtig andere perspectieven bieden.
- Focus op gedeelde waarden.
- Wees geduldig en volhardend.
- Vermijd herhaalde uitleg van hetzelfde punt als de discussie vastloopt.
- Na het gesprek: documenteer de interactie wanneer nodig nauwkeurig volgens interne protocollen, en bespreek het gesprek met een collega om patronen te herkennen en de aanpak te verbeteren.

De bovenstaande aanbevelingen worden nader toegelicht in bijlage A. Het rapport van de gemeente Eindhoven is downloadbaar via Verdiepende analyse Eindhoven

Uitgelicht: handelingskader soevereine en autonome inwoners (gemeente Sudwest-Fryslân)

In de periode januari 2021 tot en met mei 2023 ontving gemeente Súdwest-Fryslân 135 brieven met daarin een verwijzing naar het soevereine gedachtegoed. Dit zijn onder meer brieven waarin mensen de 'machtiging' van de gemeente om hen te besturen, eenzijdig opzeggen. Hoe daar mee om te gaan? De gemeente heeft een onderzoek laten uitvoeren op basis waarvan een handelingskader is opgesteld voor de omgang met soevereine en autonome inwoners met onderliggende problemen, en die probeert de gemeenten met maatwerk hen weer in een gezonde situatie te krijgen. Het lastige is echter dat juist die mensen niet geholpen willen worden, dat is ingewikkeld. Daarom heeft de gemeente medewerkers getraind: hoe ermee om te gaan. Informatie hierover kan worden ingewonnen bij de gemeente Súdwest-Fryslân. De gemeente geeft ook trainingen aan andere gemeenten en er wordt in de provincie Friesland een provinciale norm opgesteld zodat gemeenten overal dezelfde aanpak hebben.

Meer informatie kan worden verkregen bij gemeente Súdwest-Fryslân.

Uitgelicht: informatieblad soevereinen gemeente Amsterdam

De gemeente Amsterdam heeft ook recent een informatieblad soevereinen opgesteld. Met informatie over wat te doen en wat niet te doen. Ga niet in discussie over opvattingen en oordeel niet. Leg uit dat iedereen zich moet houden aan de bestaande wet- en regelgeving. De overheid, en dus ook de gemeente, maakt geen uitzondering voor mensen die hier anders over denken. Vermijd de term 'complot' of 'complottheorie'. Laat je niet overweldigen door quasi-juridische documenten of dreigementen om je persoonlijk aansprakelijk te stellen. Weet dat deze niet rechtsgeldig zijn. Het informatieblad van gemeente Amsterdam is niet openbaar.

Meer informatie kan worden verkregen via Steunpunt Radicalisering Amsterdam.

Handelingsperspectief 2: Betekenisvol contact: wat hebben mensen nodig en hoe kunnen instituties daarin voorzien?

De omgang met aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed wordt veelal gevoerd vanuit een risicogericht perspectief. Zelfs als het veiligheidsrisico niet centraal staat, worden mensen met een anti-institutioneel gedachtegoed als praktisch en administratief probleem (‘vooral heel hinderlijk’) beschreven (Klaassen, 2023). Maar, de juridische en veiligheidskundige benadering kent ook risico’s. Door deze lens te hanteren, kan een bredere groep mensen met wantrouwen richting instituties worden gecriminaliseerd en gestigmatiseerd. Terwijl uit onderzoek juist blijkt dat deze groep zeer divers is en dat een groot deel helemaal geen anti-democratische ideeën heeft (Frens et al., 2023). De framing ‘extremisme’ kan juist bijdragen aan verdere polarisatie en radicalisering en de afstand tussen overheid en (deze) burgers vergroten (KIS, 2023; De Boer, 2024). Dit bleek ook uit onderzoek van het lectoraat Empowerment & Professionalisering van Hogeschool Inholland (2025).

Uitgelicht: Pilot verbindingsofficier gemeente Haarlemmermeer

Onderzoekers van Hogeschool InHolland (Leijenhorst, 2025) hebben in de gemeente Haarlemmermeer in een pilot onderzocht wat werkt (en niet werkt) in de omgang met mensen met een anti-institutioneel gedachtegoed. Zo zorgde de titel van de vacature die voor de werving van de pilot werd gebruikt (‘Verbindingsambtenaar anti-institutioneel extremisme’), die ook binnen chatgroepen van mensen met anti-institutioneel gedachtegoed rondging, voor een gebrek aan vertrouwen van bewoners in de verbindingsambtenaar. De ambtenaar werd volgens de onderzoekers als een ‘spion’ van de gemeente gezien en mensen sloten zich af door het woord ‘extremisme’. Het vraagstuk vraagt volgens de onderzoekers om een andere benadering, met als centrale vraag: wat hebben deze mensen nodig en hoe kunnen instituties daarin voorzien?

Om te voorkomen dat anti-institutioneel gedachtegoed zich dieper ingraaft in de maatschappij, is het belangrijk dat (lokale) instituties investeren in betekenisvol contact. Dit gaat over het afwijken van standaard, schriftelijke procedures bij ingediende klachten, bezwaren of andere problemen, en in plaats daarvan te kiezen voor een contextafhankelijke, directe en informele benadering. Bijvoorbeeld door te bellen, een gesprek te organiseren, of langs te gaan. Een voorbeeld uit de pilot: de verbindingsambtenaar kon na een aantal informele gesprekken ervoor zorgen dat iemand die in eerste instantie niets te maken wilde hebben met de overheid, in gesprek ging over mogelijke ondersteuning voor hem en zijn gezin vanuit de gemeente. Dergelijke gesprekken werden gestart door brieven persoonlijk te beantwoorden, thuis langs te gaan of te bellen.

Om betekenisvol contact te bevorderen doen de onderzoekers de volgende aanbevelingen:

- Breder perspectief: rechtvaardigheid en welzijn naast veiligheid en juridische kaders. Hoewel veiligheid en juridische kaders relevant zijn, schiet zo’n eenzijdige risicobenadering tekort. Wantrouwen ontstaat vanuit ervaringen van onrechtvaardigheid en door mensen te framen als (potentiële) dreiging wordt verdere radicalisering en polarisatie in de kaart gespeeld. Bovendien spelen, vooral bij soevereinen, vaak ook sociale of financiële problemen een rol, waarvoor gemeenten een zorgtaak hebben. De aanpak van anti institutioneel gedachtegoed vraagt daarom om een bredere benadering door ambtenaren en uitvoerend professionals waarin rechtvaardigheid en welzijn een centrale rol spelen. Een mogelijke methode is de eerder genoemde LEAP-methode.
- Eerlijkheid en transparantie: werken met dilemmalogica en begrijpelijke besluitvorming. Het luisteren naar mensen met wantrouwen in de overheid en het erkennen van hun perspectief en ervaren onrecht is belangrijk voor het herstellen van de relatie. Dit betekent echter niet dat overheden en instituties altijd meteen met een oplossing kunnen komen. Wet- en regelgeving maken de praktijk weerbarstig en beleid is altijd een afweging van belangen. Het inzichtelijk maken hiervan is een stap in de goede richting. Dilemmalogica kan hierbij helpen. Deze methode helpt ambtenaren en uitvoerend professionals om beleidskeuzes inzichtelijk te maken en de soms onvermijdelijke spanningen tussen verschillende belangen bespreekbaar te maken. Door expliciet te maken waar de grenzen liggen en waarom bepaalde keuzes worden gemaakt, kunnen ambtenaren voor inwoners een realistisch beeld schetsen van de beslissingen die zij nemen en de afwegingen en obstakels die daarbij komen kijken (Verloove et al., 2020).
- Flexibiliteit en maatwerk door samenwerking tussen domeinen. Wanneer mensen na het eerste contact wel verder worden geholpen, is het soms nodig om buiten de gebaande paden te treden. Starre regelgeving en versnipperde hulpverlening kunnen contactpogingen tenietdoen. Ervaringen uit een pilot in Haarlemmermeer laten zien dat een persoonlijke benadering effectief kan zijn in het herstellen van contact. Daarnaast is ook een persoonlijke oplossing per inwoner nodig, maatwerk dus. Dit laatste vraagt om een integrale aanpak waarbij verschillende domeinen – zoals veiligheid, zorg, sociaal werk, politie en rechtspraak – intensiever samenwerken in plaats van op eilandjes te opereren. De door het Instituut voor Publieke Waarden (2022) ontwikkelde doorbraakmethode kan hierbij uitkomst bieden. Deze methode stelt professionals in staat om bureaucratische knelpunten te doorbreken en meer handelingsruimte te benutten om effectieve oplossingen te vinden.

Meer informatie: Rapport Betekenisvol contact als antwoord op anti-institutioneel gedachtegoed.

Handelingsperspectief 3: Onderliggende psychosociale - en andere problematieken beter begrijpen en – ingrijpen

Zoals uitgebreid besproken in het rapport, kunnen psychische en andere persoonlijke problemen onderliggend zijn aan zorgwekkende anti-institutionele radicalisering en extremisme, of een versterkende rol spelen. Opvallend gedrag, bijvoorbeeld provocerende uitspraken doen, hoeft niet voort te komen uit een ideologische motivatie. Het kan een uiting zijn van onderliggende problematiek. Mentale en andere onderliggende problematiek (zoals financiële problemen, gezins- en opvoedingsproblemen of ervaren trauma's) waar mensen mogelijk mee te kampen hebben, zijn niet altijd waarneembaar. Deze informatie moet dan wel aan de oppervlakte komen. Het zichtbare gedrag van een individu (zoals radicale uitingen) is vaak slechts het topje van de ijsberg. Niet zichtbaar zijn de problematieken onder de waterlijn die invloed kunnen hebben op het proces van radicalisering. Door deze problematieken 'onder de waterlijn' te herkennen en aan te pakken, pakt men tegelijkertijd ook risicofactoren en oorzaken voor radicalisering aan. Dit benadrukt het belang van het betrekken van het sociaal- en zorgdomein bij de (preventieve) aanpak van anti-institutionele radicalisering.

Het is daarom belangrijk om in een vroeg stadium te achterhalen welke rol de onderliggende problematiek speelt/heeft gespeeld in het radicaliseringsproces. Bij vermoedens van zorgwekkende radicalisering is het belangrijk om door te vragen over de psychische gesteldheid en eventuele andere problematieken van een persoon en dit mee te wegen in de professionele oordeelsvorming.

Uitgelicht: Richtlijn Radicalisering

Hoe kun je als professional informatie achterhalen over onderliggende problemen van personen en deze meewegen in de professionele oordeelsvorming omtrent zorgwekkende radicalisering? De Richtlijn Radicalisering geeft hiervoor diverse handvatten:

- Signaleren en interpreteren: Let op 'niet-pluis-signalen' en gebruik scenariodenken om context en risico's in kaart te brengen. Raadpleeg collega's of experts voor een breder perspectief zonder direct te handelen.
- Vertrouwensrelatie opbouwen: Werk vanuit affectieve professionaliteit – toon oprechte betrokkenheid, luister zonder oordeel en creëer ruimte voor persoonlijke verhalen. Dit bevordert inzicht in psychosociale of identiteitsproblemen.
- Contextgericht werken: Weeg sociale, culturele en familiale factoren mee. Pas de aanpak aan wanneer de context verandert en voorkom tunnelvisie.
- Versterken van veerkracht: Zet in op identiteitsontwikkeling, zelfwaardering en weerbaarheid. Interventies als weerbaar opvoeden of identity-coaching kunnen preventief werken.
- Professionele reflectie en samenwerking: Bespreek signalen in intervisie, volg bijscholing en erken onzekerheid. Dit versterkt professionele oordeelsvorming.
- Zorgvuldig signalen delen: Deel informatie alleen waar nodig, met oog voor privacy en proportionaliteit. Anoniem overleg is een belangrijke eerste stap.

Deze handvatten helpen professionals om radicalisering niet los te zien van bredere ontwikkelings- en levensproblematiek, en dragen bij aan zorgvuldige en contextbewuste besluitvorming.

Meer informatie: https://www.richtlijnenjeugdhulp.nl/radicalisering

Uitgelicht: Psychosociale problematiek bij radicalisering beter begrijpen en – ingrijpen (Feddes et al., 2025)

Recent heeft de Universiteit van Amsterdam (Feddes, Szekeres, Kunst, Doosje en Sizoo, juni 2025) in opdracht van het WODC actuele wetenschappelijke kennis in kaart gebracht over de rol van psychosociale factoren in het radicaliseringsproces en psychosociale problematiek. Deze studie richt zich weliswaar op radicaliseringsprocessen in het algemeen, maar geeft ook relevante inzichten voor anti-institutionele radicalisering naar extremisme. De onderzoekers stellen vast dat de rol van psychosociale factoren niet begrepen moet worden vanuit individuele factoren (zoals een bepaalde psychische stoornis) maar vanuit een complexe dynamiek waarin op het niveau van individuen drie typen factoren interacteren. Dat zijn: psychopathologie (bepaalde psychische stoornissen); psychologische behoeften: de behoefte aan een positieve sociale identiteit, rechtvaardiging, zingeving en spanning/avontuur); triggerfactoren (gebeurtenissen die aanwijsbaar leiden tot verdere radicalisering, of deradicalisering). De onderzoekers concluderen dat het belangrijk is dat radicaliseringsinterventies zich niet op slechts één van de drie factoren richten. Bijvoorbeeld, als een interventie gericht is op de behandeling van psychopathologie, dan moet er ook rekening gehouden worden met de psychologische behoeften van het individu en met gebeurtenissen op het individuele- (micro), groeps- (meso), of maatschappelijk (macro) niveau. Professionals in het zorg-, veiligheids-, en sociale domein kunnen door maatwerk een goed onderbouwde analyse maken van het individu en de sociale context. Dit dient te gebeuren op basis van goed gedefinieerde factoren die een risico kunnen vormen. Maar ook beschermende factoren (die radicalisering tegengaan) moeten worden benoemd en meegenomen. Hierbij is het van belang om de aandacht van de professionals te verschuiven en goed te kijken naar "routes" (ontwikkelingspaden), in plaats van "roots" (onderliggende factoren). Het is hierbij wenselijk dat professionals uit het zorgdomein, het veiligheidsdomein, en het sociale domein hun perspectief kunnen geven.

Een effectieve uitwisseling van informatie helpt om signalen van (de)radicalisering niet te missen (zie ook handelingsperspectieven cluster 2). Zo kan een zo volledig mogelijk beeld worden opgesteld. Zorg- en Veiligheidshuizen (ZVH) helpen hierbij en de wet Gegevensverwerking Persoonsgerichte Aanpak Radicalisering en Terroristische Activiteiten (wet PARTA) biedt hiervoor de wettelijke grondslag.

De UvA-onderzoekers hebben tevens een systematisch literatuuronderzoek uitgevoerd naar psychosociale en therapeutische interventies die radicalisering naar extremisme tegengaan, evenals naar interventies die in Nederland en omringende landen. Uit deze inventarisatie komen wetenschappelijk onderbouwde interventies naar voren die ook relevant kunnen zijn voor het tegengaan van radicalisering naar anti-institutioneel extremisme. Deze interventies bestaan namelijk uit elementen die zich richten op factoren die bij radicalisering naar anti-institutioneel extremisme een rol kunnen spelen, zoals:

- Psychosociale ondersteuning (bij trauma, sociaal isolement, persoonlijke grieven)
- Therapeutische ondersteuning (waaronder het ontwikkelen van coping mechanismen voor het omgaan met stress en woede).

Werkzame elementen die worden beschreven zijn onder andere: emotieregulatie, woedebeheersing, vermindering van depressieve gevoelens; vergroten van eigenwaarde, empathie, het gevoel van persoonlijke betekenis; cognitieve en kritische denkvaardigheden (zoals genuanceerd denken en tolerantie voor ambigueïteit, en weerbaarheid tegen extremistische narratieven).

Meer informatie: Radicalisering en psychosociale problematiek: beter begrijpen, beter ingrijpen.

Handelingsperspectief 4: Omgaan met complotdenken

Vlug en Felten (2022) definiëren complottheorieën als 'verklarende overtuigingen over hoe meerdere actoren in geheime overeenstemming samenkomen om een verborgen doel te bereiken dat over het algemeen beschouwd wordt als onwettig en kwaadwillend.' Simpel gezegd gaat het om het denken dat een groep mensen een geheim en kwaadaardig plan heeft. Ook is er sprake van 'patronen' (ogenschijnlijk niet-willekeurige opeenvolgingen van gebeurtenissen) en 'intentionaliteit' (verdachte gebeurtenissen die in gang gezet lijken te worden door intelligente actoren). In de praktijk komt het denken in patronen en intentionaliteit nogal eens tot uiting in uitspraken als: 'Niets gebeurt toevallig' of 'Alles is met elkaar verbonden'. Zoals uitgebreid toegelicht in het rapport maakt complotdenken deel uit van een significant deel van het anti-institutionele gedachtegoed. Hoe te handelen indien personen zich uiten en handelen op basis van complottheorieën? Hier gelden allereerst de aanbevelingen die gedaan onder handelingsperspectieven cluster 1 voor het omgaan met wantrouwen en vijandigheid; empathische gespreksvoering; en effectieve communicatie.

Daarnaast zijn ook enkele specifieke tips relevant ('do's en don'ts tijdens een gesprek'):

- Vertrekpunt is niet om iemand beter te informeren, maar om iemands wereldbeeld te begrijpen en aansluiting te zoeken.
- Maak geen verwijten. Spreek iemand niet aan als een complotdenker en noem iemands wereldbeeld geen complottheorie. Probeer woorden als 'complotdenker' en 'complottheorie' te vermijden. Zo plak je geen label op de ander en start je het gesprek met een positieve houding. Doe ook geen uitspraken als "Ik snap niet hoe je dit kan geloven" of "Wat jij zegt, is helemaal verkeerd."
- Blijf rustig. Complottheorieën kunnen zich vandaag de dag heel makkelijk verspreiden, is het daarom geen verrassing dat ook gewone mensen ervan in de ban kunnen raken. Blijf dus rustig en ga er niet van uit dat de ander helemaal gek is geworden.
- Zorg voor een onbevooroordeelde houding en wees oprecht geïnteresseerd in iemands denkbeelden. Probeer je te verplaatsen in wat de ander denkt, ook al ben je 100% zeker dat je het zelf bij het rechte eind hebt. Dat kan je best doen door kritische, open vragen te stellen: "Waarom ben je daar zo zeker van?" of "Welke bewijzen zijn er daarvoor?"
- Breng eventuele feiten en tegenargumenten pas op het moment dat iemand een vertrouwensband met je heeft opgebouwd en presenteer deze niet te stellig.
- Erken dat kritisch denken en een tegengeluid belangrijk is en dat media, overheid en wetenschap niet onfeilbaar zijn.

- Probeer niet de kritische blik uit iemand te halen, maar verleg deze naar verschillende bronnen die meerdere kanten van het verhaal belichten.
- Maak iemands zorgen en betrokkenheid bij de samenleving onderdeel van het gesprek.
- Heeft de ander zijn of haar verhaal kunnen doen? Dan kan je uitleggen hoe je er zelf over denkt. Gebruik hiervoor de ik-vorm en zorg dat je objectieve argumenten en bronnen vermeldt. Het is ook oké om duidelijk aan te geven dat je het verhaal niet gelooft. Net zoals jij de overtuiging van een complotdenker moet respecteren, geldt dat omgekeerd evenzeer.
- Wees je bewust dat iemand jou als onderdeel van de overheid kan wantrouwen. Iemand kan je woorden op een negatieve manier interpreteren, of het gesprek opnemen.
- Rond het gesprek op tijd af. Je zal een complotdenker er niet na één gesprek van kunnen overtuigen dat een complottheorie onwaar is. Voel op tijd aan wanneer je het gesprek best kan afronden, bijvoorbeeld als je al je argumenten op tafel hebt gelegd of als de gemoederen verhit raken. Laat het onderwerp rusten en zet het gesprek verder wanneer de ander er een volgende keer zelf over begint.

Bronnen gesprekstips: Noord Holland Samen Veilig en https://www.mediawijs.be/nl/dossiers/complotdenken

Handelingsperspectief 5: Bewustzijn vergroten over factoren die rol spelen bij geweldsbereidheid

In paragraaf 5.3 zijn factoren benoemd die individuen kunnen weerhouden van het plegen van (gewelddadige) extremistische activiteiten. Het is nuttig voor ambtenaren/beleidsmakers en uitvoerend professionals om kennis nemen van deze belemmerende factoren voor geweldsbereidheid, en deze in gedachten houden in persoonlijke contacten of gesprekken met individuen met anti-institutionele overtuigingen. Samengevat zijn het vooral het gebrek aan ideologische coherentie, de lage mate van groepsbinding, persoonlijke ambivalentie en het ontbreken van een strategische geweldsagenda die maken dat veel anti-institutionele extremisten niet overgaan tot geweld. Deze remmende factoren betekenen niet dat het risico op gewelddadige uitbarstingen afwezig is, maar wel dat het structurele karakter van dit risico op dit moment relatief beperkt is.

De bereidheid tot (gewelddadige) extremistische activiteiten bestaat wel bij een kleine groep personen met anti-institutionele overtuigingen. Het kan hierbij kan gaan om zowel ongepland incidenteel geweld als intentionele en/of geplande (gewelddadige) extremistische activiteiten. Het is voor ambtenaren/beleidsmakers en uitvoerend professionals belangrijk om kennis te nemen van factoren die het risico op mogelijke geweldsbereidheid kunnen vergroten, zoals is beschreven in paragraaf 4.2. En deze te herkennen in persoonlijke contacten of gesprekken met personen met anti-institutionele overtuigingen. Samengevat gaat het om factoren zoals eerdere ervaring met geweld, zowel als slachtoffer of als dader; traumatische levensgebeurtenissen; wanhoop en gevoelens van uitzichtloosheid als gevolg van grote persoonlijke problemen in combinatie met frustraties in contacten met overheid en instituties in de afdoening hiervan; extra risico's bij mensen die getraind zijn in het gebruiken van geweld, bijvoorbeeld als beroepsmilitair of politieagent.

Ook voor de directe omgang met personen met anti-institutionele overtuigingen die geweldsbereid zijn, kunnen suggesties worden gegeven. Gebaseerd op een onderzoek onder lokale ambtenaren en professionals die ervaringen hebben in het contact hebben met soevereinen, constateren Geurtjens e.a. (2024) dat men niet naïef mag zijn met betrekking tot mogelijke veiligheidsrisico's. Een klein deel van soevereinen is immers geweldsbereid en ook doxing komt voor. Dit kan potentieel grote impact hebben op het uitvoeren van werkzaamheden en op het privéleven van professionals. Het is daarom van belang om als professional, maar zeker ook als organisatie, gesprekken met soevereinen voor te bereiden en enkele voorzorgsmaatregelen te nemen.

Onder meer de volgende overwegingen en maatregelen worden genoemd:

- Bereid gesprekken met twee personen voor (heb hierbij in ieder geval aandacht voor het doel van het gesprek, te bespreken onderwerpen, persoonlijke grenzen, beschikbare informatie) en voer deze gesprekken ook met twee personen uit.
- Verzamel voorafgaand aan contact met een (geweldsbereide) soeverein – binnen de kaders van de geldende wet- en regelgeving – informatie om een risico-inschatting te kunnen maken. Dit kan worden meegenomen in de afwegingen voor de manier van benadering en omgang te kunnen maken.
- Overweeg op welke locatie je een persoon wilt spreken;
- Zorg dat men de telefoon niet mee naar binnen mag nemen zodat hij of zij geen opnames kan maken;
- Gebruik aparte werktelefoons zodat telefoonnummers niet zomaar kunnen rond circuleren;
- Voer het gesprek op voornaam-basis;
- Gebruik een algemeen emailadres bij correspondentie en vermeld hierbij niet je eigen achternaam;
- Overweeg om persoonlijk niet openlijk op social media te posten of online makkelijk vindbaar te zijn;
- Zorg ervoor dat je organisatie op de hoogte is van het gesprek en draag zorg voor een transparante verslaglegging.

Handelingsperspectief 6: Normeren en begrenzen

Naast strafrechtelijke trajecten zijn er bestuurlijke en organisatorische middelen mogelijk om overschrijdend gedrag (agressie, intimidatie) te begrenzen en te normeren.

1. Omgaan met agressie en intimidatie
   - Toepassen van agressie- en geweldsprotocollen: medewerkers die in persoonlijk contact komen met personen met anti-institutionele overtuigingen trainen in de-escalatie, gesprekstechnieken en het direct beëindigen van gesprekken bij grensoverschrijdend gedrag.
   - Zero-tolerance beleid: consequent kenbaar maken naar personen dat bedreiging, schelden of intimideren leidt tot beëindiging van contact en mogelijke aangifte.

2. Doen van aangifte en bestuurlijke meldingen
   - Standaardiseren van meld- en aangifteprocedures bij bedreiging of agressie tegen ambtenaren en professionals. Dit versterkt de norm dat geweld tegen instituties niet getolereerd wordt en bevordert consequent handelen.
   - Bestuurlijke boetes of last onder dwangsom bij herhaaldelijk overlastgevend gedrag richting instellingen.

3. Uitsluiting en toegangsbeperkingen
   - Toegangsverboden: weigeren van toegang tot gemeentelijke gebouwen of publieke balies bij herhaald grensoverschrijdend gedrag.

Meer lezen: Gemeentelijke agressieprotocollen

4. Normcommunicatie en institutionele duidelijkheid
   - Publiekelijk uitdragen van de norm: burgemeesters, bestuurders en instellingen benadrukken dat kritiek mag, maar intimidatie en bedreiging niet.
   - Uniforme gedragsregels zichtbaar maken (bij loketten, websites, correspondentie) om voorspelbaar en transparant te zijn in waar de grens ligt.

Meer lezen: Council of Europe Richtlijnen over vrije meningsuiting versus extremisme (2022).

5. Uitsluiting van diensten of samenwerking
   - Weigeren van subsidies, vergunningen of samenwerkingsverbanden met organisaties die extremistische gedragingen faciliteren.
   - Beperkingen in gebruik van faciliteiten (bijv. zaalhuur) bij aantoonbaar misbruik voor anti-institutionele agitatie.

7.3. Handelingsperspectieven preventieve lokale aanpak

Cluster 2: preventieve integrale lokale aanpak door gemeenten en lokale partners

Cluster 2 beschrijft mogelijke perspectieven en randvoorwaarden voor gemeenten (beleid, bestuur) en lokale partners om te komen tot een preventieve, integrale lokale aanpak voor radicalisering en extremisme. Een dergelijke aanpak heeft betrekking op de diverse verschijningsvormen van radicalisering en extremisme, dus is breder dan alleen anti-institutioneel extremisme. Desalniettemin heeft het meerwaarde om de perspectieven en randvoorwaarden in dit rapport te benoemen, aangezien deze ook relevant zijn voor een effectieve signalering en preventieve aanpak van anti-institutioneel extremisme. Waar mogelijk expliciteren we de relevantie voor specifiek de signalering en aanpak van anti-institutioneel extremisme.[35] De NCTV heeft een vernieuwde handreiking Lokale Aanpak Radicalisering en Extremisme (2024) opgesteld om gemeenten en lokale partners te ondersteunen bij de uitwerking en uitvoering van de lokale aanpak. Fenomeenanalyses 'radicalisering en extremisme' die zijn uitgevoerd in de regio's Noord Nederland, IJsselland en Flevoland (Nanninga en anderen, 2022; 2024; Van Wonderen en anderen, 2025) laten zien dat veel gemeenten kampen met diverse tekortkomingen in de lokale aanpak. Veel gemeenten hebben twijfels of ze wel voldoende zicht hebben op signalen van risicovolle radicalisering en extremisme, waaronder anti-institutioneel extremisme. Een breed gedragen gevoel is: "We zien niet alles, het gevoel is dat er meer moet spelen dan dat we zien".

Verbeterpunten die worden benoemd, zijn gericht op domeinoverstijgende samenwerking, faciliteren van kennisopbouw- en uitwisseling, aanscherpen signaleringsstructuren en vergroten van prioriteit en bewustwording. Saxion Hogeschool (Van Halderen en anderen, 2024) heeft onderzoek uitgevoerd naar de mogelijkheden om te komen tot een lokale integrale preventieve aanpak van bedreiging en intimidatie als gevolg van complotdenken. De gebruikswaarde van deze aanbevelingen beperkt zich niet tot complotdenken maar zijn ook relevant voor de lokale preventieve aanpak van anti-institutioneel extremisme. Dit wordt nader toegelicht bij aanbeveling 12.

35 Deze aandachtspunten zijn gebaseerd, tenzij anders aangegeven, op recente fenomeenanalyses radicalisering en extremisme in gemeenten in diverse Nederlandse regio's (Van Wonderen en anderen, 2025; Nanninga, Jonge en Valk, 2022/2025).

Handelingsperspectief 7: Domeinoverstijgend samenwerken.

- Vroegtijdige herkenning door andere partners. Signalen van radicalisering komen vaak binnen via het onderwijs, wijkteams of politie. Meer dan bij jihadisme of rechts-extremisme kunnen uitingen van anti-institutioneel extremisme óók worden gesignaleerd door partijen als de Belastingdienst, CJIB, deurwaarders, leerplichtambtenaren of gemeentelijke belastingafdelingen. Dat betekent dat het opsporen en duiden van risicosignalen veel vaker kan beginnen buiten de klassieke veiligheidspartners om. De samenwerking in de keten vraagt dan ook om een bredere blik en het activeren van partners die niet altijd gewend zijn om radicalisering te signaleren.
- Geïntegreerde benadering. Radicalisering en extremisme, inclusief anti-institutionele radicalisering en extremisme, vereisen in gemeenten een geïntegreerde benadering waarbij betrokkenen uit verschillende domeinen, zoals CTER en ondermijning of veiligheid, zorg en maatschappelijke dienstverlening, nauw samenwerken om fenomenen te kunnen herkennen, duiden en adresseren. Door samenwerkingsstructuren over de beleidsdomeinen heen te versterken, kunnen gemeenten beter inspelen op het dynamische karakter van radicalisering en extremisme. Dat geldt ook voor het signaleren en aanpakken van psychische en andere persoonlijke problemen die onderliggend zijn aan zorgwekkende anti-institutionele radicalisering, of daarbij een versterkende rol spelen.
- Meer aandacht geven aan risico's voor kinderen. Het voorgaande punt geldt ook voor het betrekken van de Raad voor de Kinderbescherming. Zoals beschreven in paragraaf 5.2 zijn kinderen van ouders met anti-institutioneel gedachtegoed een onderbelichte groep als het gaat om de korte en lange termijn risico's. Zij kunnen te lijden hebben onder de problemen die in gezinnen ontstaan als gevolg van anti-institutionele handelingen, zoals stress en financiële problemen tot zelfs huisuitzettingen bij niet betalen van schulden. Of mensen die hun kinderen thuis houden van school zodat het leren en de verdere ontwikkeling van kinderen in het geding komt, waaronder socialisatie met leeftijdsgenoten. Sommige kinderen lopen bovendien het risico om buiten het maatschappelijk zicht te raken indien ouders ervoor kiezen om hun kinderen niet aan te geven bij de burgerlijke stand waardoor onder meer problemen ontstaan met het inschrijven op scholen, het aanvragen van verzekeringen of toegang tot zorg. Kinderen worden niet alleen onttrokken aan het reguliere curriculum, maar ook aan sociale interactie (met risico op sociaal isolement), toezicht door professionals en signaleringsmogelijkheden van bijvoorbeeld kindermishandeling of ontwikkelingsachterstanden. Dit kan op de lange termijn de ontwikkeling van kinderen ernstig schaden en consequenties hebben voor de maatschappij als geheel. Deze risico's vergen de betrokkenheid van andere partijen in de aanpak zoals het vroegtijdig betrekken van de Raad voor de Kinderbescherming.[36]
- Meer betrekken van het sociaal- en zorgdomein bij preventie en signalering. Zoals het rapport op meerdere plaatsen toelicht, kunnen én moeten het sociaal – en zorgdomein een belangrijke rol spelen bij het vroegtijdig signaleren en preventief handelen bij het voorkomen van anti-institutionele radicalisering naar extremisme. Het sociaal- en zorgdomein wordt echter nog niet altijd voldoende betrokken.
- Creëer meer overzicht van partners en bevoegdheden. Diverse overheids- en netwerkpartners hebben een potentiële rol in het signaleren, voorkomen en tegengaan van problematische gedragingen vanuit anti-institutioneel gedachtegoed. Op dit moment is echter in veel gemeenten geen overzicht van al die partners, hun (wettelijke) taak en bevoegdheden. Mede hierdoor heerst er ook veel onduidelijkheid over de mogelijkheid tot informatiedeling.[37]

Handelingsperspectief 8: Faciliteren kennisopbouw- en uitwisseling.

Investeer in brede kennis en bewustwording over diverse vormen van extremisme, radicalisering en voedingsbodems, met daarbij bijzondere aandacht voor anti-institutioneel extremisme. Dit kan worden bereikt door het trainingsaanbod uit te breiden, breder toegankelijk te maken en hier actief kleinere gemeenten maar ook eerstelijnsfunctionarissen en maatschappelijke partners als scholen bij te betrekken. Vooral bij professionals uit het sociaal- en zorg domein en deels ook het veiligheidsdomein (in het bijzonder in kleinere / rurale gemeenten) is sprake van gebrek aan kennis en bewustwording over actuele verschijningsvormen van radicalisering en extremisme zoals anti-institutioneel extremisme. Ook is een punt van zorg in gemeenten dat kennis mogelijk wegzakt of verdwijnt. Dit komt onder meer door het verloop onder zowel ambtenaren als professionals met expertise op het thema. Investeer daarom continu in training van eerstelijnsprofessionals — naast ambtenaren en uitvoerend professionals in het veiligheids-, sociaal-, en zorgdomein ook belastingmedewerkers, deurwaarders, leerplichtambtenaren en schuldhulpverleners — in het herkennen van signalen van anti-institutionele overtuigingen en in het voeren van moeilijke gesprekken (Geurtjens en anderen, 2024). Trainingen op het herkennen en duiden van anti-institutioneel extremisme worden aangeboden door het ROR: Verdiepingstraining anti-institutioneel extremisme. Ook kan worden geïnvesteerd in een betere regionale coördinatie door het

36 Bron: expertinterviews. Wat de betreft de casustafel is de Raad voor de Kinderbescherming al kernpartner van de casustafel als er kinderen in beeld zijn.

37 Geurtjens en anderen, 2024.

koppelen van kleine en grote gemeenten of een regionale aandachtsfunctionaris aan te stellen. De verschillen tussen gemeenten wat betreft ervaring, expertise, capaciteit, netwerkopbouw en signaleringsstructuur zijn soms groot. Om deze reden is versterkte regionale coördinatie wenselijk. Dit kan bijvoorbeeld door grotere gemeenten te koppelen aan kleinere gemeenten of door een regionale aandachtsfunctionaris aan te stellen met specifieke expertise op het gebied van radicalisering en extremisme, die als centraal aanspreekpunt voor de regio fungeert.

Handelingsperspectief 9: Aanscherpen signaleringsstructuren.

Scherp signaleringsstructuren aan en zorg voor heldere meldroutes voor signalen van radicalisering en extremisme. Het is wenselijk dat gemeenten en betrokken ketenpartners hun signaleringsstructuren verder aanscherpen, zodat een breder spectrum aan signalen van zorgwekkende radicalisering en extremisme (waaronder anti-institutioneel) vroegtijdig kan worden (h)erkend en besproken. Bijvoorbeeld door binnen gemeenten en/ of de hele regio een aandachtsfunctionaris voor CTER-problematiek aan te stellen of een centraal (online) adviespunt radicalisering te creëren waar zorgen laagdrempelig gedeeld kunnen worden. Het is ook belangrijk dat professionals van partners uit het zorg, sociaal- en onderwijsdomein signalen niet alleen kunnen herkennen, maar ook laagdrempelig kunnen sparren met iemand over de duiding van een signaal en of het gemeld moet worden.

Handelingsperspectief 10: Bewustwording en prioriteit vergroten bij bestuur en partners.

Verhogen van bewustwording en prioritering. Uit de recente fenomeenanalyses radicalisering en extremisme wordt duidelijk dat gemeenten, veiligheidspartners en uitvoerend professionals vermoeden dat er meer moet spelen op radicalisering en extremisme, waaronder anti-institutioneel extremisme, dan wat er wordt gezien. Mogelijke redenen of oorzaken zijn een beperkte prioriteit op CTER, beperkte capaciteit aan personeel en expertise, personele wisselingen waardoor kennis en netwerk op het thema verloren gaat en onvoldoende kennis bij professionals over het (herkennen van) verschillende vormen van radicalisering en extremisme. Radicalisering en extremisme valt daarnaast in sommige gemeenten onder de bredere noemer 'maatschappelijke onrust', waardoor er geen expliciete prioritering is voor radicalisering als los onderwerp. Aanbeveling is daarom de bewustwording van- en prioriteit op radicalisering en extremisme en de onderliggende voedingsbodems te verhogen bij zowel bestuurders als professionals, aandachtsfunctionarissen en ketenpartners. Niet alleen in stedelijke, maar zeker ook in rurale gemeenten. Een lokaal adviseur van de NCTV kan hierbij desgewenst adviseren en ondersteunen.

7.4. Handelingsperspectieven vergroten veerkracht en weerbaarheid

Cluster 3: Vergroten veerkracht en weerbaarheid

Zoals besproken in hoofdstukken 3 en 4 wordt de ontvankelijkheid voor anti-institutioneel gedachtegoed evenals mogelijke ontwikkelingspaden naar extremisme beïnvloed door een grote variëteit aan factoren op meerdere niveaus (individu, sociale omgeving- en samenleving). Onderzoek naar radicaliseringsinterventies toont aan dat het versterken van beschermende factoren veelal gemakkelijker is dan het verzachten van risicofactoren (Richtlijn Radicalisering, 2024). Het versterken van beschermende factoren focust niet op tekortkomingen, maar investeert in de capaciteiten van individuen en die van zijn of haar omgeving. Veerkracht en weerbaarheid blijken daarbij een belangrijke rol te spelen. In de praktijk worden de termen veerkracht en weerbaarheid veel door elkaar heen gebruikt. Veerkracht wordt vaak wordt opgevat als het vermogen van individuen om 'terug te veren' na een heftige gebeurtenis (Sieckelinck en Gielen, 2020). Het versterken van veerkracht wordt besproken bij handelingsperspectief 11. Het begrip weerbaarheid wordt gebruikt als het gaat om het vermogen van individuen om te gaan met dreigingen of zich hierdoor minder te laten beïnvloeden (Richtlijn Radicalisering, 2024). Denk aan het weerbaar zijn tegen opruiende of extremistische anti-institutionele boodschappen, of het in staat zijn om desinformatie of propaganda te herkennen en daardoor minder ontvankelijk te zijn (digitale weerbaarheid). Ook wordt gesproken het versterken van weerbaarheid op maatschappelijk niveau, zoals een transparante overheid en het versterken van burgerschapsvaardigheden, zie handelingsperspectief 12.

Handelingsperspectief 11: Vergroten van veerkracht

In handelingsperspectieven 1, 2 en 3 worden tips gegeven voor luisteren en empathie tonen naar individuen (LEAP-methode), het erkennen van de zorgen van personen, ondersteuningsbehoeften bespreekbaar maken, handvatten om onderliggende problematieken van personen boven tafel te krijgen, en verwijzingen naar werkzame elementen in interventies zoals emotieregulatie, vermindering van depressieve gevoelens, vergroten van eigenwaarde et cetera. Het toepassen van de inzichten in handelingsperspectieven 1, 2 en 3 kunnen bijdragen aan et vergroten van de veerkracht van individuen om 'terug te veren' na tegenslagen of een ingrijpende gebeurtenis in hun leven.

Daarnaast kan ter inspiratie worden gekeken naar specifieke interventies die zijn ontwikkeld om veerkracht van personen te versterken en daarmee de vatbaarheid voor radicalisering naar extremisme te verminderen. Stephens, Sieckelinck en Boutellier (2021) trekken op basis van een review

van wetenschappelijke literatuur de conclusie dat het begrip 'veerkracht' een belangrijke basis vormt voor een gemeenschappelijk kader voor de preventie van radicalisering en extremisme en dat veerkracht niet alleen op individueel niveau kan worden gezien, maar ook op dat van de omgeving van de individuen (familie, vrienden, verenigingen, werk) en de samenleving. Op alle drie niveaus kunnen programma's (interventies) worden ingezet die de veerkracht van individuen vergroten. Deze interventies beogen generiek te zijn, dat wil zeggen toepasbaar voor meerdere verschijningsvormen voor radicalisering. Het onderstaande 'caleidoscopisch model' (figuur 6) brengt de bredere context in beeld waarbinnen veerkracht kan worden versterkt (Ranstorp, 2016. In: Sieckelink en Gielen, 2020). Het individu met zijn persoonlijke eigenschappen en kenmerken vormt de kern. Daaromheen staan (in paars) contexten (zoals politiek, ideologie) die risicofactoren bevatten voor radicalisering op het niveau van de omgeving van de individuele jongere en de samenleving.

Figuur 6. Caleidoscopisch model van Ranstorp (2016). Bron: Sieckelink en Gielen, 2020.

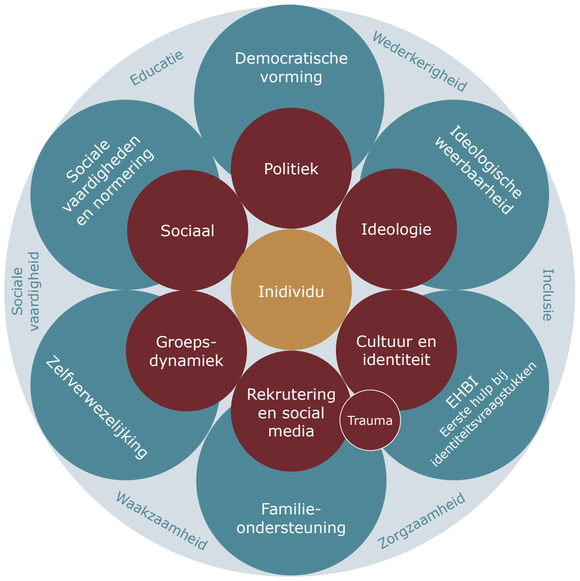

Model voor veerkracht

- Het individu met zijn persoonlijke eigenschappen en kenmerken
- De risicofactoren die samenhangen met de omgeving van het individu
- De thema's waarop beschermende programma's zich richten
- De waarden waarop de beschermende programma's en interventies zijn gestoeld

De genoemde zes thema's zijn voor een belangrijk deel in lijn met de beleidsprioriteiten voor het versterken van weerbaarheid tegen radicalisering van het Rijk (Richtlijn radicalisering, 2024). Diverse auteurs (bv. Cankor en Noor, 2021; Fermin en Omlo, 2021; Bool, Felten, & Rensen, 2019) hebben beschermende programma's, concrete interventies en werkzame mechanismen beschreven die elementen bevatten van het model van Ranstorp. Deze richten zich echter met name op jongeren en eventueel hun ouders, en zijn minder toepasbaar op de doelgroep van personen met anti-institutionele overtuigingen. Onder meer vanwege de gemiddeld oudere leeftijdscategorie. Het hier voorgestelde handelingsperspectief richt zich daarom op het Rijk om onderzoek uit te initiëren en faciliteren naar het ontwikkelen van een overkoepelend 'caleidoscopisch' model waarbinnen veerkracht tegen anti-institutionele radicalisering kan worden versterkt, gebaseerd op zowel de inzichten van de hierboven genoemde literatuur als de inzichten die wij in onze verkennende studie bijeen hebben gebracht.

Handelingsperspectief 12: Vergroten maatschappelijke weerbaarheid

Saxion Hogeschool (Van Halderen en anderen, 2024) heeft onderzoek uitgevoerd naar de mogelijkheden om te komen tot een lokale integrale preventieve aanpak van bedreiging en intimidatie als gevolg van complotdenken. De gebruikswaarde van deze aanbevelingen beperkt zich niet tot complotdenken maar zijn ook relevant voor de lokale preventieve aanpak van anti-institutioneel extremisme. Een van de aanbevelingen uit het onderzoek is dat gemeenten en samenwerkingspartners inzetten op het vergroten van de lokale maatschappelijke weerbaarheid door een benaderbare, transparante, rechtvaardige overheid; inzetten op burgerschapsvorming; en maatschappelijke betrokkenheid en dialoog.

Het onderstaande draagt daar volgens de onderzoekers in potentie aan bij:

- Het zijn van een benaderbare en rechtvaardige overheid om het vertrouwen in de overheid te herstellen. Het betreft onder meer het zijn van een overheid waarmee eenvoudig contact is te leggen, die weet wat er lokaal speelt, die geïnteresseerd is in burgers, die een menselijke maat hanteert en transparant is in doen en laten.
- Investeren in burgerschapsvorming ter bevordering van democratisch bewustzijn en mediawijsheid. Het zwaartepunt ligt hiervoor bij het onderwijs, maar niet uitsluitend.
- Inzetten op maatschappelijke betrokkenheid en dialoog om mogelijk kwetsbare groepen aangehaakt te houden en perspectief te bieden. Naast het in contact blijven met personen die geloven in complottheorieën of die extremistische anti-institutionele overtuigingen aanhangen, is het ondersteunen en erkennen van de gematigde middengroep waardevol om verharding naar de extremere flanken te voorkomen.

- Het verkrijgen van zicht op de aard en inhoud van de problematiek op lokaal niveau door fenomeenanalyse en signalering.
- Het voortbestaan van een anti-institutionele beweging en het verspreiden van een daarmee verbonden ideologie, kunnen worden gehinderd als leiders of aanjagers strafrechtelijk worden veroordeeld. Een dergelijke strafrechtelijke afhandeling heeft daarmee een concreet maatschappelijk effect.
- Professionals (binnen gemeenten, onderwijs, sociaal domein, etc.) hebben passende kennis en vaardigheden nodig om het voorgaande vorm te geven en toe te passen. Voor een belangrijk deel lijken beschikbare inzichten rondom nauwverwante onderwerpen, zoals polarisatie, maatschappelijke onrust en radicalisering, ook bruikbaar bij een lokale preventieve aanpak van bedreiging en intimidatie als gevolg van anti-institutioneel denken.

Zie voor meer gedetailleerde informatie over de potentiële onderdelen van een lokale preventieve maatschappelijke weerbaarheidsaanpak: SAXION Hogeschool (2024): (Ir)reëel gevaar. Een verkennend onderzoek naar de lokale preventie van bedreiging en intimidatie.

Vergroten transparantie door instituties

Ook instituties kunnen een constructieve rol spelen bij het verminderen van anti-institutioneel wantrouwen. Soms is communicatie en op websites van instituties niet altijd voldoende duidelijk en transparant over doelen, werkwijzen en verantwoording. Meer transparantie en duidelijker uitleg over doelen, werkwijzen en verantwoording moet daarom een aandachtspunt zijn.

> Handelingsperspectief 13: vergroten van maatschappelijke weerbaarheid tegen complottheorieën

Complottheorieën en het geloof hierin spelen een belangrijke rol in anti-institutioneel extremisme, omdat het centrale narratief samen met de onderliggende subnarratieven gestoeld zijn op diverse complottheorieën. Inzetten op weerbaarheid tegen dergelijke complottheorieën kan eraan bijdragen dat mensen hiervoor minder ontvankelijk zijn en minder geneigd zijn om zichzelf hierin te verliezen wanneer zij al dan niet door omstandigheden minder vertrouwen hebben in de overheid en/of democratische instituties. Als we spreken van handelingsperspectieven op dit gebied, is het interessant om de 3N-benadering van Kruglanski en zijn collega's (2019) te noemen. Deze benadering veronderstelt dat mensen niet zomaar vatbaar zijn voor extremistische overtuigingen – waaronder complottheorieën – en dat deze vatbaarheid ontstaat wanneer drie elementen samenkomen. Het gaat daarbij om: (1) Need; dit omvat een behoefte of een motivatie, vaak voortkomend uit een gevoel van betekenisloosheid, frustratie of het gevoel dat het eigen zelfbeeld of de identiteit bedreigd wordt; (2) Narrative; dit omvat het verhaal, een ideologisch of moreel geladen verhaal dat betekenis geeft, aansluit bij Need en daarmee gedrag legitimeert; en (3) Network; dit omvat de aanwezigheid van een sociale omgeving/sociaal netwerk waarbinnen het narratief wordt gedeeld en wordt versterkt. Het narratief wordt daarmee gevalideerd en gedrag dat voortkomt uit het narratief wordt ondersteund (Kruglanski et al., 2019).

Door deze drie elementen te adresseren, kan een handelingsperspectief worden ontwikkeld dat ontvankelijkheid voor complottheorieën vermindert en weerbaarheid hiertegen versterkt. In de eerste plaats vraagt om dit aandacht voor onderliggende behoeften van mensen:

1. Need: binnen dit element is het van belang om behoeften aan betekenis te herkennen en te kanaliseren, zodat voorkomen wordt dat mensen met een behoefte een bijvoorbeeld betekenis of erkenning afglijden richting complottheorieën. Concreet kan dit bestaan uit (a) de investering in interventies die inspelen op gevoelens van verlies, onzekerheid, onrecht of uitsluiting (bijvoorbeeld via buurtinitiatieven); (b) het stimuleren van mediawijsheid en kritisch denken als vaardigheden om informatie te beoordelen en betekenis te construeren; en (c) het bieden van perspectief op agency en participatie in maatschappelijke en democratische processen, zodat mensen zich hierin gehoord en gezien voelen.
2. Narrative: ten aanzien van dit element is het nodig dat er alternatieve verhalen ontwikkeld worden die de dominante complottheorie vervangen door verhalen die aansluiten bij de leefwereld van mensen, maar die constructief en verbindend zijn. Concreet zou dit bijvoorbeeld kunnen neerkomen op (a) het werken met ervaringsdeskundigen en sleutelfiguren om tegenverhalen te ontwikkelen, waardoor er alternatieve narratieven ontstaan die aansluiten bij de behoefte aan betekenis en rechtvaardigheid of (b) het gebruikmaken van storytelling en ervaringsverhalen van mensen die zich hebben losgemaakt van complotdenken en hierop kunnen terugblikken met anderen.
3. Network: binnen dit element is het belangrijk om weerbare netwerken te versterken, zodat voorkomen wordt dat mensen in gesloten (online of offline) netwerken terechtkomen waarin radicale narratieven onderschreven worden. Concreet vraagt dit bijvoorbeeld om (a) investering in de sociale infrastructuur als buurthuizen en sportclubs, maar om online lokale gemeenschappen of (b) het ondersteunen van initiatieven die bruggen slaan tussen groepen met verschillende wereldbeelden.

De 3N-benadering van Kruglanski en collega's (2019) biedt hiermee vooral een raamwerk dat inzichtelijk maakt welke elementen er nodig zijn voor mensen om te radicaliseren, maar ook om complottheorieën te onderschrijven. Deze benadering helpt vervolgens om handelingsperspectieven te structuren. Door in te zetten op betekenisgeving, narratief vorming en netwerkversterking kunnen voedingsbodems voor anti-institutionele complottheorieën op een duurzame, preventieve manier aangepakt worden.

Zie voor meer gedetailleerde informatie over de 3N-benadering van Kruglanski en collega's: https://psycnet.apa.org/record/2019-22726-000.

7.5. Handelingsperspectieven bovenlokale coördinatie

Cluster 4: Bovenlokale coördinatie van integrale aanpak en gedeelde kaders

Handelingsperspectief 14: Bovenlokale coördinatie van integrale aanpak en gedeelde kaders

Tot slot willen de onderzoekers de aanbevelingen onder de aandacht brengen die eerder aan ministerie BZK zijn gedaan door AVANS Hogeschool (Geurtjens e.a., 2024). Lokale ambtenaren en professionals geven blijkens het onderzoek van AVANS aan uiteenlopende ondersteuningsvragen te hebben. Men benadrukt dat er al veel door de ministeries wordt gedaan op het algemene thema van radicalisering en extremisme, maar dat daarin meer coördinatie wenselijk zou zijn.

Zo zou men graag eenduidig beleid en coördinatie vanuit de Rijksoverheid zien dat gericht is op de diversiteit binnen de groep mensen met anti-institutionele overtuigingen, in het bijzonder de doelgroep soevereinen. Respondenten wijzen in dit kader op het diffuse en diverse karakter van soevereinen en het feit dat deze doelgroep problemen kan ervaren op verschillende leefgebieden. Hierdoor zijn er potentieel veel verschillende (lokale) professionals die zich bewust dan wel onbewust bezighouden met soevereinen, maar dit wellicht niet van elkaar weten. Denk onder andere aan gemeenten, de politie, het Openbaar Ministerie, de Belastingdienst, de Reclassering, de Raad voor de Kinderbescherming, sociale welzijnsorganisaties, geestelijke gezondheidsinstellingen, verzekeraars, schuldhulpverlenende instanties en deurwaardersverenigingen. Binnen de gemeente kan dan weer onderscheid gemaakt worden tussen onder de afdelingen Sociaal Domein, Jeugd & Onderwijs, Veiligheid, Handhaving, Klantcontactcentrum, Juridische Zaken en Belastingen. Op dit moment is er geen duidelijk overzicht welke overheidsinstanties of organisaties een wettelijke taak hebben in het kader van soevereinen, welk ministerie vervolgens verantwoordelijk is, wat de wettelijke taak inhoudt, welke functionarissen of professionals hieraan uitvoering geven en door middel van welke bevoegdheden.

Concrete aanbevelingen zijn:

- Faciliteer een lerend netwerk van lokale professionals die zich bezighouden met aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed. Er wordt op lokaal niveau al veel gedaan met betrekking tot het bundelen van inzichten over met name soevereinen en hoe met deze groep om te gaan. Dit leidt continu tot nieuwe inzichten, kennis en ervaringen. Inventariseer hierbij ook of er eventueel ook andere dan de reguliere partijen zijn die een mogelijke rol kunnen spelen en betrek hen bij deze kennisuitwisseling.
- Zorg voor een heldere positionering van het thema anti-institutioneel extremisme binnen de (landelijke) overheid. Investeer in meer reflectie bij overheidsmedewerkers over hoe hun handelen ingrijpt in het leven van burgers – zoals het geval is bij soevereinen en andere aanhangers van anti-institutioneel gedachtegoed – en heb oog voor het belang van maatwerk. Op deze manier ontstaat eenduidiger beleid waarin het herstellen van vertrouwen tussen burger en overheid centraal staat. Zie ook paragraaf 3.2 in dit rapport voor meer informatie over oorzaken van vertrouwensverlies en toename wantrouwen naar overheid en instituties en mogelijke oplossingsrichtingen.
- Coördineer het beleid samen met andere verantwoordelijke ministeries en beschouw het thema anti-institutioneel extremisme niet enkel als een veiligheidsvraagstuk. Investeer in toekomstig onderzoek dat inzichtelijk maakt (1) welke partners er een rol hebben bij het thema soevereinen (2) op basis van welke wettelijke taak, (3) welke bevoegdheden of ondersteunings- en interventiemogelijkheden zij hebben, (4) op welk leefgebied en in welk stadium van omgang met soevereinen. Stel per professional concrete handelingsperspectieven beschikbaar, waarbij er aandacht is voor het signaleren en laagdrempelig ondersteunen en preventief interveniëren.

Uitgelicht: Ondersteuningsnetwerk Maatschappelijke Onrust

Een voorbeeld van bovenlokale coördinatie op een maatschappelijk actueel thema is het Ondersteuningsnetwerk Maatschappelijke Onrust (OMO), dat zich specifiek richt op het ondersteunen van lokaal- en landelijk bestuur én professionals op het gebied van signalering en aanpak van maatschappelijke onrust en -ongenoegen. De netwerkpartners binnen het OMO zijn de ministeries BZK, J&V, en SZW; de Expertise-unit Sociale Stabiliteit, politie, VNG en het Genootschap voor Burgemeesters. Activiteiten zijn onder andere leerkringen waarbij kennis tussen gemeenten wordt uitgewisseld en specifieke vraagstukken worden besproken; advies op maat van een expert om te adviseren en bij te staan bij specifieke casussen; evenementen waar om in contact te komt met collega's van andere gemeenten; een handelingskader dat overzicht en richting geeft aan gemeentelijke aanpak en een begrippenkader dat helpt om fenomenen te duiden.

Referentielijst

Abalakina-Paap M., Stephan W. G., Craig T., Gregory L. (1999). Beliefs in conspiracies. Political Psychology, 20, 637–647. https://www.researchgate.net/publication/227692209_Beliefs_in_Conspiracies.

ADL USA (2023). The Sovereign Citizen Movement in the United States. Backgrounder. https://www.adl.org/resources/backgrounder/sovereign-citizen-movement-united-states.

Adviesbureau ANNE (2024). Geen eenduidig Antwoord. Hoe je als gemeente kunt omgaan met brieven met daarin soeverein gedachtegoed. Adviesrapport Gemeente Súdwest-Fryslân. https://www.kennisopenbaarbestuur.nl/binaries/kennisbankopenbaarbestuur/documenten/rapporten/2024/09/26/omgang-met-mensen-die-zich-soeverein-verklaren/2.+Rapportage_+ervaringen+van+gemeenteambtenaren+en+lokale+professionals+bij+het+omgaan+-met+mensen+d.pdf.

Algemeen Dagblad (2024). Dit zijn soevereinen: ze vinden elkaar op Telegram en kopen wapens 'bedoeld voor een opstand'. In: AD. https://www.ad.nl/binnenland/dit-zijn-soevereinen-ze-vinden-elkaar-op-telegram-en-kopen-wapens-bedoeld-voor-een-opstand~aebb45d2/.

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (g.d.). Wat wordt bedoeld met democratische rechtsorde? https://www.aivd.nl/onderwerpen/extremisme/vraag-en-antwoord/wat-wordt-bedoeld-met-democratische-rechtsorde.

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2023). Anti-institutioneel extremisme in Nederland. https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/05/25/anti-institutioneel-extremisme-in-nederland.

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2025). AIVD Jaarverslag 2024. https://www.aivd.nl/binaries/aivd_nl/documenten/jaarverslagen/2025/04/24/jaarverslag-2024/AIVD+Jaarverslag+2024+.pdf.

Analistennetwerk Nationale Veiligheid (2023). Themastudie Extremisme. https://www.nctv.nl/binaries/nctv/documenten/rapporten/2023/10/18/themastudie-extremisme/Themastudie+Extremisme+%28Analistennetwerk+Nationale+Veiligheid%29.pdf.

Anti-Defamation Legue. (2024). The Sovereign Citizen Movement in the United States. https://www.adl.org/sites/default/files/pdfs/2024-12/The-Sovereign-Citizen-Movement-in-the-United-States.pdf.

Bartlett, J., Birdwell, J., & King, M. (2010). The edge of violence: a radical approach to extremism. Demos. https://demos.co.uk/wp-content/uploads/files/Edge_of_Violence_-_web.pdf.

Behr, I. von, Reding, A., Edwards, C. & Gribbon, L. (2013). Radicalisation in the digital era: the use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism. RAND Europe. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR453.html.

Beres, D., Remski M. & Walker, J. Conspirituality. How New Age Theories Became A Health Threat. Random House, Canada.

Beutel, A., & Johnson, D. (2021). The Three Percenters: A Look Inside an Anti-Government Militia – Policy Report New Lines Institute. https://newlinesinstitute.org/nonstate-actors/extremism/the-three-percenters-a-look-inside-an-anti-government-militia/.

Bjørgo, T., & Braddock, K. (2022). Anti-Government Extremism: A New Threat? Perspectives on Terrorism, 16(6), 2–8. https://www.jstor.org/stable/27185087.

Boer, L.O. De (2024). De soevereinenbeweging en het strafrecht. Nederlands Tijdschrift voor Strafrecht, 2024/3. https://research.rug.nl/files/1086367842/De_soevereinenbeweging_en_het_strafrecht.pdf.

Boer, L.O. De (2024). Soevereinen en autonomen in recht en rechtspraak. Een overzicht. Nederlands Juristenblad, 2024/5, 254-315. https://www.njb.nl/media/nt4lduit/njb05_soevereinen-en-autonomen-in-recht-en-rechtspraak.pdf.

Boer, L.O. De (2025). Limit Cases: Sovereign Citizens and a Jurisprudence of Consequences. In M. Hertogh & P. de Winter (Eds.). Empirical Perspectives on the Effects of Law: Towards Jurisprudence of Consequences.

Borum, R. (2011). Radicalization into violent extremism I: A review of social science theories. Journal of Strategic Security, 4, 7-35. https://www.jstor.org/stable/26463910?seq=1.

Bos, K. van den (2023). Anti-institutioneel extremisme. Het belang van vertrouwen kunnen hebben in de democratische rechtsstaat. Nederlands Juristenblad (39), 3411-3414. https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/434892/1701874567540.pdf?sequence=1.

Bost P. R., Prunier S. G. (2013). Rationality in conspiracy beliefs: The role of perceived motive. Psychological Reports, 113, 118–128. https://journals.sagepub.com/doi/10.2466/17.04.pr0.113x17z0?url_ver=Z39.88-2003&rfr_id=ori:rid:crossref.org&rfr_dat=cr_pub%20%200pubmed.

Bruder M., Haffke P., Neave N., Nouripanah N., Imhoff R. (2013). Measuring individual differences in generic beliefs in conspiracy theories across cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. Frontiers in Psychology, 4, Article 225. https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2013.00225/full.

Bundesamt fuer Verfassungsschutz. (2023) „Reichsbürger" und „Selbstverwalter" – Staatsfeinde, Geschäftemacher, Verschwörungstheoretiker." https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/DE/reichsbuerger-und-selbstverwalter/2023-06-reichsbuerger-und-selbstverwalter-staatsfeinde-geschaeftemacher-verschwoerungstheoretiker.html.

Burchill, R. (2020). Extremism in the Time of COVID-19. Social Science Research Network. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3693293.

Butot, V., & Koelink, M. (2024). Soevereinen in Nederlandse gemeenten: omvang, duiding en kennisbehoeften. Associate Lectoraat Social Media, Security & Justice, Hogeschool Inholland. https://veiligheidscoalitie.nl/document/3277.

Buuren, G.M. van (2016, November 2). Doelwit Den Haag? : complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014. https://hdl.handle.net/1887/43818.

Buuren, G.M. van (2022). De lokroep van complottheorieën. Liberale Reflecties 17-24. https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A4209730/view.

Buuren, G.M. van (2023). Een guillotine op het Binnenhof: de AIVD en de "kwaadaardige elite". De Groene Amsterdammer, 16-18. https://hdl.handle.net/1887/3715256.

Buuren, G.M. van (2023). Breaking (with) the System: Exodus as Resistance? Perspectives On Terrorism, 17(1), 88–102. https://www.jstor.org/stable/27209220.

Centraal Bureau voor de Statistiek (2025). Trendcijfers sociaal vertrouwen 2012-2024. CBS trendcijfers sociaal vertrouwen 2012-2024.

Cheppih, A. (2024). Onder de radar. Het ontrafelen van het anti-institutioneel gedachtegoed in de gemeente Eindhoven. https://www.eindhoven.nl/sites/default/files/2024-10/Anti%20institutioneel%20gedachtegoed%20rapport.pdf.

Cheppih, A. (2025). In het vizier. Een gezamenlijke blik op het anti-institutioneel gedachtegoed in Eindhoven met stedelijke partners. https://maatschappelijkeonrust.nl/publicaties.

Cichocka, A., Marchlewska, M., & Golec de Zavala, A. (2016). Does self-love or self-hate predict conspiracy beliefs? Narcissism, self-esteem, and the endorsement of conspiracy theories. Social Psychological & Personality Science, 7, 157–166. https://www.researchgate.net/publication/282443233_Does_Self-Love_or_Self-Hate_Predict_Conspiracy_Beliefs_Narcissism_Self-Esteem_and_the_Endorsement_of_Conspiracy_Theories.

Crocker J., Luhtanen R., Broadnax S., & Blaine B. E. (1999). Belief in U.S. government conspiracies against Blacks among Black and White college students: Powerlessness or system blame? Personality and Social Psychology Bulletin, 25, 941–953. https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/01461672992511003.

Dam, A. Van (2023). Talking with radical conspiracy theory believers, using 'LEAP' as a conversational technique. Mental Health, issue September 2023. https://www.researchgate.net/publication/374144692_Talking_with_radical_conspiracy_theory_believers_using_'LEAP'_as_a_conversational_technique.

Duitsland Instituut (2025). Rijksburger-tak 'Königreich Deutschland' verboden. https://duitslandinstituut.nl/artikel/63355/rijksburger-tak-konigreich-deutschland-verboden.

Douglas K. M., & Leite A. C. (2017). Suspicion in the workplace: Organizational conspiracy theories and work-related outcomes. British Journal of Psychology, 108, 486–506. https://www.researchgate.net/publication/305882368_Suspicion_in_the_workplace_Organizational_conspiracy_theories_and_work-related_outcomes.

Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2017). The psychology of conspiracy theories. Current directions in psychological science, 26(6), 538-542. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5724570/.

Bjorgo, M. (2023). Anti-Government Extremism: A New Threat? ECRC Conference paper. Europol: Anti-Government Extremism, A New Threat? 2023.

Expertise-unit Sociale Stabiliteit (2021). Factsheet Online radicaal- en extremistisch gedrag. https://www.socialestabiliteit.nl/publicaties/publicaties/2021/02/12/factsheet-online-radicaal-en-extremistisch-gedrag.

Expertise-unit Sociale stabiliteit en Nederlands Jeugdinstituut (2023). Polarisatie onder jongeren door de ogen van jeugdprofessionals. https://www.socialestabiliteit.nl/publicaties/publicaties/2023/08/03/rapport-polarisatie-onder-jongeren-door-de-ogen-van-jeugdprofessionals.

Feddes, A., Mann, L., De Zwart, N., & Doosje, B. (2013). Duale identiteit in een multiculturele samenleving: een longitudinale kwalitatieve effectmeting van de weerbaarheidstraining Diamant. Tijdschrift voor Veiligheid, 12, 27–44. https://www.researchgate.net/publication/284361232_Duale_identiteit_in_een_multiculturele_samenleving_een_longitudinale_kwalitatieve_effectmeting_van_de_weerbaarheidstraining_Diamant.

Feddes, A., Nickolson, L., & Doosje, B. (2015). Triggerfactoren in het Radicaliseringsproces.

Expertise-unit Sociale Stabiliteit. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam. https://dare.uva.nl/search?identifier=c2ca687b-0ed7-4791-b04a-2545db057bc2.

Feddes, A.R., Szekeres, H, Kunst, B., Doosje, B., & Sizoo, B. B. (2025). Radicalisering en psychosociale problematiek: Beter begrijpen, beter ingrijpen. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam. https://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/3465.

Fiebig, V. & Koehler, D. (2019). Taten, Täter, Opfer. Eine Studie der Reichsbürgerbewegung auf Grundlage einer Presseauswertung. Ministerium für Inneres, Digitalisierung und Migration Baden-Württemberg.https://www.konex-bw.de/wp-content/uploads/2019/10/RZ_konex_ReichsbuergerBroschuere_web.pdf.

Fiebig, V., & Koehler, D. (2022). Uncharted Territory. Perspectives on terrorism, 16(6), 34-48. https://www.researchgate.net/publication/369102673_Uncharted_Territory_Towards_an_Evidence-Based_Criminology_of_Sovereign_Citizens_Through_a_Systematic_Literature_Review.

Frens, I., Buuren, G.M. van & Bakker, E. (2023). Rallying Around Empty Signifiers: Understanding and Defining Anti-Government Protest in the Netherlands. Perspectives on Terrorism, 17(2), 60-74. https://pt.icct.nl/article/rallying-around-empty-signifiers-understanding-and-defining-anti-government-protest.

Geerts, W. (2024). 'Great Reser': een nobel initiatief of een nieuwe wereldorde? Universiteit Leiden. https://studenttheses.universiteitleiden.nl/access/item%3A4093188/view.

Geurtjens, K., Hurk, S. van den, Lugtigheid C., Bouma, S., Palmen, D., & Ostaaijen, J. van (2024). Omgang met mensen die zich soeverein verklaren. Ervaringen, wijsheden, dilemma's en behoeften van lokale ambtenaren en professionals. Centre of Expertise Veiligheid & Veerkracht –Avans Hogeschool. https://www.kennisopenbaarbestuur.nl/documenten/2024/09/26/omgang-met-mensen-die-zich-soeverein-verklaren.

Genner, J. (2023). Taxifahrt ins Reich. Eine ethnografische Skizze zum häretischen Nationalismus. In S. Wellgraf & C. Hentschel (Eds.), Rechtspopulismen der Gegenwart: Kulturwissenschaftliche Irritationen (pp. 99–118). Spector Books.

Gill, P., Corner, E. Conway, M., Thornton, A., Bloom, M. & Horgan, J. (2017). Terrorist Use of the Internet by the Numbers. Quantifying Behaviours, Patterns, and Processes. Criminology & Public Policy, vol. 16(1), 99-117. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1745-9133.12249.

Ginkel, B. van & Van Deventer, F. (2024). Responding to Anti-Institutionalism in the Netherlands: Challenges and Opportunities for (Local) Policymakers. International Centre For Counter-Terrorism - ICCT. https://icct.nl/publication/responding-anti-institutionalism-netherlands-challenges-and-opportunities-local.

Grzesiak-Feldman M. (2013). The effect of high-anxiety situations on conspiracy thinking. Current Psychology, 32, 100–118. https://psycnet.apa.org/record/2013-02867-001.

Gruijter, M. de, Smits van Waesberghe, E., & Boutellier, H. (2010). Een vreemde in eigen land: Boze autochtone burgers over nieuwe Nederlanders en de overheid. Amsterdam: Aksant.

Hartgers, M. (2024). Sovereign Citizen Groups in the Netherlands are Arming Themselves: Cause for Concern? International Centre For Counter-Terrorism - ICCT. https://www.icct.nl/publication/sovereign-citizen-groups-netherlands-are-arming-themselves-cause-concern.

Halderen, R.C. van, Tjoelker, R., Walberg, A., & Spithoven, R. (2024). (Ir)reëel gevaar: Een verkennend onderzoek naar de lokale preventie van bedreiging en intimidatie door complotdenkers. Enschede: Saxion Hogeschool. https://www.researchgate.net/publication/384288999_Irreeel_gevaar_Een_verkennend_onderzoek_naar_de_lokale_preventie_van_bedreiging_en_intimidatie_door_complotdenkers.

Harambam, J. (2022). Een (on)gelukkig huwelijk? Over de verrassende versmelting van spiritualiteit en complottheorieën. Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit , 12(2), 72-80. https://doi.org/10.5553/TCC/221195072022012002005.

Hartleb, F., Schliefsteiner, P., & Schiebel, C. (2023). From Anti-Measure Activism to Anti-State Extremism?: The "Querdenker" Protest-Movement and Its Interrelation and Dynamics with the "Reichsbürger" in Germany and Austria. Perspectives on Terrorism, 17(1), 123–143. https://www.jstor.org/stable/27209222.

Hassan, G., Brouillette-Alarie, S., Alava, S., Frau-Meigs, D., Lavoie, L., Fetiu, A., Varela, W., Borokhovski, E., Venkatesh, V., Rousseau, C., & Sieckelinck, S. (2018). Exposure to extremist online content could lead to violent radicalization: A systematic review of empirical evidence. International Journal of Developmental Science, 12(1-2), 71–88. https://doi.org/10.3233/DEV-170233.

Heider F. (1958). The psychology of interpersonal relations. New York, NY: John Wiley.

Hollander, P. (1988). Alienation and the adversary culture. Society, 25(4), 40–48. https://doi.org/10.1007/BF02695724.

Horgan, J.G. (2009). Walking Away from Terrorism: Accounts of Disengagement from Radical and Extremist Movements (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203874738.

Imhoff R., & Bruder M. (2014). Speaking (un-)truth to power: Conspiracy mentality as a generalised political attitude. European Journal of Personality, 28, 25–43. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/per.1930.

Institute for Strategic Dialogue. (2022). The Boogaloo Movement. Boogaloo-External-October-2022.pdf.

Institute for Strategic Dialogue. (2023). Sovereign Citizens - Anti-government movement that believes the US government illegitimately rules over them. Sovereign-Citizens-Explainer.pdf.

Jolley D., & Douglas K. M. (2014a). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. PLOS ONE, 9(2), Article e89177. https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0089177.

Jolley D., & Douglas K. M. (2014b). The social consequences of conspiracism: Exposure to conspiracy theories decreases the intention to engage in politics and to reduce one's carbon footprint. British Journal of Psychology, 105, 35–56. https://bpspsychub.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/bjop.12018.

Keil, J.-G. (2018). Reichsburger Und Selbstverwalter. (K)ein Problem Der Jugend? Jugendkriminalität 29(2), pp. 126–131. https://www.researchgate.net/publication/325857859_Reichsburger_und_Selbstverwalter-kein_Problem_der_Jugend.

Kinderombudsman (2024). Te veel kinderen krijgen geen onderwijs, zorgen om blijvende problematiek van thuiszitters. https://www.kinderombudsman.nl/nieuws/te-veel-kinderen-krijgen-geen-onderwijs-zorgen-om-blijvende-problematiek-van-thuiszitters.

King, M., & Taylor, D. M. (2011). The radicalization of home grown Jihadists. A review of theoretical models and social psychological evidence. Terrorism and Political Violence, 23, 602–622. https://www.researchgate.net/publication/232843750_The_Radicalization_of_Homegrown_Jihadists_A_Review_of_Theoretical_Models_and_Social_Psychological_Evidence.

Kleuver, J., Dijk, B., & Ramirez, A. (2017). Zorgelijke Signalen. Amsterdam: DSP Groep.

Köehler, D. (2023). Siren calls of anti-government extremism: Far-right influences on the German anti-vax ('Querdenken') protest milieu through music. Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression, 1–22. https://doi.org/10.1080/19434472.2023.2244571.

Kofta M., & Sedek, G. (2005). Conspiracy stereotypes of Jews during systemic transformation in Poland. International Journal of Sociology, 35, 40–64. https://www.jstor.org/stable/20628732.

Korteweg, R., Gohel, S., Heisbourg, F., Ranstorp, M., & De Wijk, R. (2010). Background contributing factors to Terrorism: radicalization and recruitment. In M. Ranstorp (Eds.), Understanding violent radicalization: Terrorist and jihadist movements in Europe. Abingdon: Routledge.

Kupper, J., & Dittrich, M. (2023). The Reichsbürger coup: How the German covid-19 denier scene and anti-lockdown movement became a breeding ground for terrorism. Global Network on Extremism and Technology. https://gnet-research.org/2023/01/18/the-reichsburger-coup-how-the-german-covid-19-denier-scene-and-anti-lockdown-movement-became-a-breeding-ground-for-terrorism/.

Kruglanski, A. W., & Fishman, S. (2009). Psychological factors in terrorism and counterterrorism: Individual, group, and organizational levels of analysis. Social Issues and Policy Review, 3, 1-44. https://spssi.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1751-2409.2009.01009.x.

Kruglanski, A. W., Bélanger, J. J., & Gunaratna, R. (2019). The three pillars of radicalization: Needs, narratives, and networks. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780190851125.001.0001.

Kruglova, A. (2023). Understanding Conspiracist Radicalisation: QAnon's Mobilisation to Violence. International Centre For Counter-Terrorism - ICCT. https://www.icct.nl/publication/understanding-conspiracist-radicalisation-QAnons-mobilisation-violence.

Laclau, E. (2005). On populist reason. London/New York: Verso.https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/On-Populist-Reason-by-Ernesto-Laclau.pdf.

Lewandowsky S., Cook J., Oberauer K., Brophy S., Lloyd E. A., Marriott M. (2015). Recurrent fury: Conspiratorial discourse in the blogosphere triggered by research on the role of conspiracist ideation in climate denial. Journal of Social and Political Psychology, 3, 142–178. Gerraadpleegd via https://jspp.psychopen.eu/index.php/jspp/article/view/4843.

Lewandowsky S., Oberauer K., Gignac G. E. (2013). NASA faked the moon landing—Therefore, (climate) science is a hoax: An anatomy of the motivated rejection of science. Psychological Science, 24, 622–633. https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0956797612457686.

Löbbert, A. (2024). Denying the State through Law: The Case of the German Reichsbürger Movement. PhD Thesis, Oxford University. https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:6ada2f59-c0c2-4034-a30b-e96dd8a903cb.

Matthews, T. (2022). Interrogating the Debates Around Lawfare and Legal Mobilization: A Literature Review. Journal of Human Rights Practice, 15(1), 24–45. https://doi.org/10.1093/jhuman/huac044.

McCauley, C., & Moskalenko, S. (2017). Understanding Political Radicalization: The Two-Pyramids Model. American Psychologist, 72(3), 205–216. https://psycnet.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2Famp0000062.

Meer, van der T. (2022). Wanneer politiek wantrouwen politiek wordt. In: Paul Dekker (editor). Politieke polarisatie in Nederland, pp. 101-112. https://www.tomvandermeer.nl/wp-content/uploads/2024/03/Dekker-Politieke-polarisatie-H7.pdf.

Mellis, C. (2007). Amsterdam and Radicalisation: The Municipal Approach. Radicalisation in Broader Perspective, National Coordinator for Counterterrorism (NCTb).

Moghaddam, F. M. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. American Psychologist, 60(2), 161. https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.2.161.

Molas, B., Craanen, A., Tripodi, S., Rekawek, K., Renard, T. (2024). Anti-Government Threats and their Transnational Connections. International Centre For Counter-Terrorism - ICCT. https://www.icct.nl/publication/anti-government-threats-and-their-transnational-connections.

Mølmen, G. (2021). The Role of the Internet in the Radicalisation of Extreme-Right Lone Actors. Global Network on Extremism & Technology. https://gnet-research.org/2021/12/14/the-role-of-the-internet-in-the-radicalisation-of-extreme-right-lone-actors/.

Mølmen, G. N., & Ravndal, J. A. (2021). Mechanisms of online radicalisation: how the internet affects the radicalisation of extreme-right lone actor terrorists. Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression, 15(4), 463–487. https://doi.org/10.1080/19434472.2021.1993302.

Mudde, C. (2019). The far right today. Polity Press.

Mundfortz, J. J. (2022). Changes in Community Life (pp. 191–204). BRILL eBooks. https://doi.org/10.1163/9789004518032_013.

Nanninga, P., Jonge, L. D. & Valk, F. (2022). Fenomeenanalyse Extremisme Noord-Nederland. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. https://gemeenteraad.groningen.nl/Vergaderingen/Politieke-woensdag-Dag-agenda/2023/29-maart/10:00/Polarisatie-1/1125-extremisme-fenomeemanalyse.pdf.

Nanninga, P., Jonge, L. D. & Valk, F. (2024). Fenomeenanalyse extremisme, radicalisering en maatschappelijke onrust in IJsselland. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. https://www.rug.nl/let/onze-faculteit/actueel/nieuwsberichten-2025/extremismeijsselland.pdf.

Nanninga, P. & Valk, F. (2025). Anti-institutionele tendensen in Nederland. Een verkennende literatuurstudie vanuit religiewetenschappelijk perspectief. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. https://www.kennisopenbaarbestuur.nl/documenten/2025/04/24/anti-institutionele-tendensen-in-nederland.

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2021). Fenomeenanalyse Coronaprotesten. https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/04/14/tk-bijlage-nctv-fenomeenanalyse-coronaprotesten.

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2024). Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland, december 2024. https://www.aivd.nl/binaries/aivd_nl/documenten/publicaties/2024/12/17/dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-2024/Dreigingsbeeld+Terrorisme+Nederland+2024.pdf.

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2025). Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland, juni 2025. https://www.nctv.nl/documenten/publicaties/2025/06/17/dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-juni-2025.

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, & Nationale Politie (2024). Met de rug naar de samenleving. Een analyse van de soevereinenbeweging in Nederland. https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2024/04/09/tk-bijlage-24401640-fenomeenanalyse-soevereinen.

Nickolson, L., Bergen, N. van, Feddes, A., Mann, L., & Doosje, B. (2021). Extremistisch Denken en Doen. Een systematische studie van empirische bevindingen over het radicaliseringsproces. Den Haag/Amsterdam: WODC/Universiteit van Amsterdam. https://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/3063.

NOS (2020). Waarom worden door heel Nederland zendmasten in brand gestoken? https://nos.nl/artikel/2330187-waarom-worden-door-heel-nederland-zendmasten-in-brand-gestoken.

NOS (2021). Rellen op Urk: teststraat in brand gestoken, twee aanhoudingen. https://nos.nl/regio/flevoland/artikel/89405-rellen-op-urk-teststraat-in-brand-gestoken-twee-aanhoudingen.

NOS (2025). Acht soevereinen aangehouden in onderzoek naar crimineel netwerk. https://nos.nl/artikel/2570784-acht-soevereinen-aangehouden-in-onderzoek-naar-crimineel-netwerk.

NTA (2018). De nieuwe generatie extreemrechts en haar online schaduw. https://ntadvies.nl/media/1047/de-nieuwe-generatie-extreemrechts-en-haar-online-schaduw.pdf.

NTA (2023). Ideologische eilanden. De 'soevereinen' en de eigen samenleving. https://ntadvies.nl/media/1071/de-soevereinen-en-de-eigen-samenleving.pdf.

Ouattara, E., & Van der Meer, T. (2023). Distrusting democrats: A panel study into the effects of structurally low anddeclining political trust on citizens' support for democratic reform. European Journal of Political Research 62: 1101–1121. https://ejpr.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1475-6765.12561.

Openbaar Ministerie (2025). OM verdenkt vijf mannen van deelname aan crimineel netwerk met terroristisch motief. Geraadpleegd via: https://www.om.nl/actueel/nieuws/2025/09/10/crimineel-netwerk-terroristisch-motief-leeuwarden.

Pankhurst, D. (2023). 'When militias go 'rogue': explaining anti-government extremism in so-called 'pro-nation-state' militias in the United States of America and Ukraine. Dynamics of Asymmetric Conflict, 16(3), 206–223. https://doi.org/10.1080/17467586.2023.2219703.

Paradis, C. M, Owen, E. & McCullough, G. (2018). Evaluations of Urban Sovereign Citizens Competency to Stand Trial. Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law 46(2), pp. 158–166. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30026393/.

Parker, G. F. (2014). Competence to Stand Trial Evaluations of Sovereign Citizens: A Case Series and Primer of Odd Political and Legal Beliefs. Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online 42(3), pp. 338–349. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25187287/.

Peeters, T., Van Wonderen, R., Burggraaff, D., & De Wit, N. (2022). Online extreemrechtse radicalisering. Handvatten voor een preventieve aanpak. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut. https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/online-extreemrechtse-radicalisering/.

Perry, B., Hofmann, D. C. & Scrivens, R. (2017). Broadening Our Understanding of Anti-Authority Movements in Canada. Report Canadian Network for Research on Terrorism, Security, and Society. https://www.academia.edu/34459047/Broadening_our_Understanding_of_Anti_Authority_Movements_in_Canada_2017_.

Perry, B., Hofmann, D. C. & Scrivens, R. (2019). Anti-Authority and Militia Movements in Canada. The Journal of Intelligence, Conflict, and Warfare, 1(3), 1–26. https://journals.lib.sfu.ca/index.php/jicw/article/download/822/3533/17534.

Perry, B., Hofmann, D. C. & Scrivens, R. (2020). "Confrontational but Not Violent": An Assessment of the Potential for Violence by the Anti-Authority Community in Canada. Terrorism and Political Violence, 32(8), 1776–1796. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09546553.2018.1516210.

Pointer (KRO-NCRV). (2023, 25 september). https://pointer.kro-ncrv.nl/melissa-48-geloofde-dat-ze-autonoom-kon-worden-en-zit-elf-jaar-later-nog-steeds-in-de-schulden.

Polletta, F. (2006). It was like a fever: Storytelling in protest and politics. University of Chicago Press.

Precht, T. (2011). Home grown terrorism and Islamist radicalization in Europe: From conversion tot terrorism. Danish Ministry of Justice. https://www.justitsministeriet.dk/sites/default/files/media/Arbejdsomraader/Forskning/Forskningspuljen/2011/2007/Home_grown_terrorism_and_Islamist_radicalisation_in_Europe_-_an_assessment_of_influencing_factors__2_.pdf.

Prooijen, J. W. van, & Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. Memory studies, 10(3), 323-333. https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1750698017701615.

Prooijen, J.W. van (2022). Suspicion of institutions: How distrust and conspiracy theories deteriorate social relationships. Current Opinion in Psychology, 43, 65–69. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.06.013.

Prooijen, J.W. van, Spadaro, G., & Wang, H. (2022). Suspicion of institutions: How distrust and conspiracy theories deteriorate social relationships. Current Opinion in Psychology, 43, 65–69. https://doi.org/10.1016/J.COPSYC.2021.06.013.

Puffelen, M. van (2021). Rechtsextremisme: Geweld met een rechtsextremistisch motief. Amsterdam: DSP.

Radicalisation Awareness Network (2021) Contemporary manifestations of violent right-wing extremism. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2021-04/ran_adhoc_cont_manif_vrwe_eu_overv_pcve_pract_2021_en.pdf.

Rathje, J. (2022). Driven by Conspiracies. Perspectives on terrorism, 16(6), 49-61. https://pt.icct.nl/article/driven-conspiracies-justification-violence-among-reichsburger-and-other-conspiracy.

Ranstorp, M., & Meinis, M. (2024). The root causes of violent extremism. Radicalisation Awareness Network. https://home-affairs.ec.europa.eu/whats-new/publications/root-causes-violent-extremism-july-2024_en.

Rees – Van Bekkum, M. van (2024). Als mens (en burger?). Verkennend onderzoek naar effectieve en minder effectieve omgangsvormen van professionals in de omgang met soevereine mensen in Nederland (Masterscriptie). Amersfoort: Universiteit voor Humanistiek. https://research.uvh.nl/nl/studentTheses/als-mens-en-burger.

Rękawek, K., Molas, B., Tripodi, S., Craanen, A., & Renard, T. (2024). Anti-Government Threats and their Transnational Connections. https://www.icct.nl/sites/default/files/2024-06/FFO-Public%20Report%20English_Final%201.pdf.

Rijksoverheid (g.d.). Democratische rechtsstaat in Nederland. https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/democratie/democratische-rechtsstaat-in-nederland.

Roks, R., & Schoot, J. van der. (2019). Het aanpassingsdilemma online: een verkennend onderzoek naar extreemrechts op social media. Tijdschrift voor Criminologie, (61)3. https://pure.eur.nl/ws/portalfiles/portal/48260309/Repub_123181.pdf.

Rutjens, B. T., & Većkalov, B. (2022). Conspiracy beliefs and science rejection. Current opinion in psychology, 46, 101392. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101392.

Sageman, M. (2004). Understanding Terror Networks. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Schmid, A. P. (2013). Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. Den Haag: The International Centre for Counter-Terrorism. https://www.researchgate.net/publication/285546353_Radicalisation_De-Radicalisation_Counter-Radicalisation_A_Conceptual_Discussion_and_Literature_Review.

Schönberger, S. and Schönberger, S. (2023). Die Reichsbürger Ermächtigungsversuche einer gespenstischen Bewegung. CH Beck.

Sieckelinck, S., & Gielen, A.J. (2020). Veerkracht bevorderen bij opgroeiende jongeren. Inzetten op beschermende factoren. Platform JEP. Den Haag: Expertise-unit Sociale Stabiliteit, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. https://www.socialestabiliteit.nl/publicaties/publicaties/2020/02/03/rapport-veerkracht-bevorderen-bij-opgroeiende-jongeren.

Sikkens, E., Van San, M., De Winter, M., & Sieckelinck, S. (2017). Verschillende extreme idealen, dezelfde radicale zoektocht? Push- en pullfactoren volgens jongeren met extreemlinks, extreemrechtse en extreem Islamitische idealen. PED 37(2): 157-171. Amsterdam: Amsterdam University Press. https://www.researchgate.net/publication/320243712_Verschillende_extreme_idealen_dezelfde_radicale_zoektocht_Push-_en_pullfactoren_volgens_jongeren_met_extreemlinkse-_extreemrechtse-_en_extreem_Islamitische_idealen.

Silber, M., & Bhatt, A. (2007). Radicalization in the West: The Homegrown Threat. New York: Senior Intelligence Analysts en NYPD Intelligence Division. https://www.brennancenter.org/sites/default/files/legacy/Justice/20090000.Radicalization.in.the.West-Statement.of.Clarification.pdf.

Sociaal- en Cultureel Planbureau (2023). Burgerperspectieven 2023 Bericht 3. SCP Burgerinitiatieven 2023/3.

Sociaal- en Cultureel Planbureau (2024). Burgerperspectieven 2024 Bericht 2. SCP Burgersperspectieven 2024/2.

Sociaal- en Cultureel Planbureau (2025). Burgerperspectieven 2025 Bericht 1. SCP Burgerperspectieven 2025/1.

Somers, M. R. (1994). The narrative constitution of identity: A relational and network approach. Theory and Society, 23(5), 605–649. https://doi.org/10.1007/BF00992905.

Sterkenburg, N. (2021). Maar dat mag je niet zeggen: De nieuwe generatie radicaal-en extreemrechts in Nederland. Uitgeverij Das Mag.

Stoeldraaijers, C., Rodermond, E., Thijs, F., Leukfeldt, R., & Weerman, F. (2024). Radicale reclame op sociale media. Amsterdam: NCSR. https://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/3382.

Van der Tak, E. & Harambam, J. (forthcoming). Caught in Construction: Why Dutch Sovereign Citizens Seek to Exit the Social Order. Journal of Contemporary Ethnography.

Tetlock P. E. (2002). Social-functionalist frameworks for judgment and choice: The intuitive politician, theologian, and prosecutor. Psychological Review, 109, 451–472. https://psycnet.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2F0033-295X.109.3.451.

Thomassen, J.P., Leliveld, M.C., Van de Walle, S., & Ahaus, K. (2017). Compensating citizens for poor service delivery: Experimental research in public and private settings. Public Administration, 95(4), 895-911. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/padm.12339.

Uscinski, J. E., & Parent, J. M. (2014). American conspiracy theories. Oxford University Press.

Valk, I. van der, & Wagenaar, W. (2010). Monitor Racisme & Extremisme: in en uit extreemrechts. Amsterdam: Anne Frank Stichting / Amsterdam University.

Voogd, J. De & Cuperus, R. (2021). Atlas voor afgehaakt Nederland. https://www.kennisopenbaarbestuur.nl/documenten/2021/12/17/atlas-van-afgehaakt-nederland.

Ward, C., & Voas, D. (2011). The Emergence of Conspirituality. Journal of Contemporary Religion, 26, 103 - 121. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13537903.2011.539846.

Wiktorowicz , Q. (2004). Joining the cause: Al-Muhajiroun and radical Islam. Paper presented at the Roots of Islamic Radicalism conference. Cambridge: Yale University.

Wolf, A. De & Doosje, B. (2010/2015). Aanpak van radicalisme. Een psychologische analyse. Amsterdam: SWP.

Wonderen, R. van (2021, 2022) Democratisch bewustzijn in Nederland. Over de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed en de weerbaarheid daartegen. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut. https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2022/04/121360_Democratisch_bewustzijn_in_Nederland-2de-meting.pdf.

Wonderen, R. van, Deniz, F., Burggraaff, D.& Keijzer, F. (2025). Fenomeenanalyse Radicalisering en Extremisme Flevoland. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/ Amsterdam: RadarAdvies. https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/fenomeenanalyse-radicalisering-en-extremisme-in-flevoland/.

Zhang, X., Guo, Y., Zhou, Q., Tan, Z., & Cao, J. (2021). The Mediating Roles of Medical Mistrust, Knowledge, Confidence and Complacency of Vaccines in the Pathways from Conspiracy Beliefs to Vaccine Hesitancy. Vaccines, 9(11), 1342. https://www.mdpi.com/2076-393X/9/11/1342.

Bijlage A. Nadere toelichting handelingsperspectieven cluster 1

Aanbevelingen voor de omgang met personen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen (Avans Hogeschool)

Avans Hogeschool heeft in 2024 onderzoek gedaan naar de ervaringen van lokale ambtenaren en professionals in hun omgang met mensen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen (specifiek: personen die zich autonoom of soeverein verklaren). De centrale vraag in dit onderzoek was hoe ambtenaren en professionals op dit moment omgaan met soevereinen, welke knelpunten zij tegenkomen en welke ondersteuning zij nodig hebben. Over het algemeen blijkt uit het onderzoek dat ambtenaren en professionals geen tot weinig problemen hebben met autonomen die hun leven het liefst zo onafhankelijk mogelijk van de overheid vorm willen geven, zo lang dit henzelf en anderen niet schaadt en er hierbij geen wet- en regelgeving wordt overtreden. Het wordt problematisch op het moment dat personen zich soeverein verklaren en zich niet meer aan geldende wet- en regelgeving houden. Daarbij valt onder meer te denken aan het niet betalen van belastingen of verzekeringen, de rechten en belangen van kinderen verwaarlozen, het vertonen van bereidheid tot geweld of door een verdienmodel te creëren met het onjuist adviseren van andere (potentieel kwetsbare) mensen. In lijn met de hierboven genoemde LEAP uitgangspunten komen de onderzoekers tot een aantal aanbevelingen in de omgang met ‘problematische’ soevereinen, die worden onderverdeeld naar:

- Hoe op een effectieve, empathische wijze grieven of motieven van individuen te achterhalen.
- Hoe de verbinding en het vertrouwen tussen overheid en individu te herstellen.

In het rapport worden veel concrete aanbevelingen gedaan ten aanzien van handelingsperspectieven en de randvoorwaarden voor deze handelingsperspectieven.

Waaronder:

- Het moment van contact is belangrijk. Vanuit veiligheidsperspectief is dit vaak een beladen moment waarbij er al sprake is van een overtreding of bepaald problematisch gedrag. Het is echter van belang om juist ook op niet-beladen momenten laagdrempelig contact te maken met soevereinen om een open gesprek te faciliteren.
- Wees je bewust van houding en taalgebruik. Realiseer dat veel mensen, ook collega’s, sympathie kunnen hebben voor (delen van) het soevereine gedachtegoed. Waak ervoor om mensen al in een vroeg stadium in een hokje te drukken door woorden als extremisme, radicalisering en andere woorden met een negatieve connotatie te gebruiken.
- Reflecteer altijd kritisch op het achterliggende doel: waarom wil je in contact komen, wat is het doel van een gesprek of brief, wanneer is het ‘geslaagd’ en wat ben je bereid daarvoor te investeren.
- Toon begrip voor de grieven van individuen en probeer indien mogelijk een open gesprek met hen aan te gaan. Verzand hierbij niet in ‘welles-nietes’ discussies over het gedachtegoed of conflicterende wereldbeelden. Probeer waar mogelijk door te vragen om zelf een beter inzicht in het fenomeen te krijgen.
- Blijf tijdens het gesprek kalm en respectvol en wees duidelijk en transparant – zeker bij het maken van afspraken en uitleggen van maatregelen en interventies. Hierbij geldt: zeg wat je doet en doe wat je zegt. Personen hebben een groot wantrouwen tegen de overheid, al dan niet ontstaan door eerdere nare ervaringen in de omgang met overheidsinstanties. Het is daarom van cruciaal belang dat je als professional een betrouwbare partner bent.
- Stel duidelijke grenzen over de onderlinge omgang, zodat voor beide partijen helder is wat van elkaar verwacht mag worden en wat de consequenties zijn bij het overschrijden van die grenzen.

Handelingskader gemeente Eindhoven

De gemeente Eindhoven (Cheppih, 2025) heeft een analyse uitgevoerd op de aanwezigheid van anti-institutioneel gedachtegoed in de stad en heeft een aantal praktische handvatten voor ambtenaren opgesteld die kunnen helpen in de dagelijkse praktijk en aansluiten bij hun specifieke rol. Deze aanbevelingen focussen op enerzijds de ondersteuningsbehoeften van ambtenaren, en anderzijds op het effectiever kunnen communiceren met mensen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen.

Aanbevelingen voor ondersteuning van ambtenaren:

- Maak ondersteuningsbehoeften bespreekbaar. Geef tijdig aan wanneer je extra hulp of advies nodig hebt bij een specifieke casus. Dit kan variëren van juridische ondersteuning tot het bespreken van strategieën met collega’s.
- Signalen herkennen. Let op specifieke kenmerken zoals pseudo-juridische claims of brieven waarin regels expliciet worden afgewezen. Zorg ervoor dat signalen, wanneer nodig, nauwkeurig worden gedocumenteerd, zodat passende vervolgstappen kunnen worden genomen.

- Zorg dat je goed geïnformeerd bent over relevante wetgeving, gemeentelijke procedures en interne richtlijnen. Raadpleeg actuele inzichten en praktische voorbeelden. Begrijp de basisprincipes van het anti-institutionele gedachtegoed en herken veelvoorkomende argumentatiestructuren om voorbereid te zijn op mogelijke discussies.
- Deelname aan gerichte trainingen. Neem actief deel aan trainingen die specifiek zijn afgestemd op het omgaan met anti-institutioneel gedachtegoed of andere extreme idealen. Dit omvat onderwerpen zoals gesprekstechnieken, het herkennen van signalen en basiskennis die direct toepasbaar zijn in het werk.
- Effectieve aanpak. Bespreek binnen het team hoe complexe casussen het beste behandeld kunnen worden, zodat ieders expertise het meest tot zijn recht komt. Dit voorkomt overbelasting en zorgt voor een efficiëntere aanpak. Als binnen een afdeling een aandachtfunctionaris Radicalisering werkt, maak dan gebruik van de kennis van deze collega.

Aanbevelingen voor effectieve communicatie:

Effectieve communicatie is essentieel in gesprekken met inwoners die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen. Door te leren van ervaringen uit de praktijk en deze toe te passen, kunnen gesprekken op een constructieve manier worden gevoerd en escalaties worden voorkomen.

- Begrijp de psychologische achtergrond. Mensen die anti-institutioneel gedachtegoed aanhangen, zoeken vaak controle in een complexe wereld. Hun wantrouwen tegenover overheidsinstanties is diepgeworteld. Eenvoudigweg feiten presenteren zal hun overtuigingen niet veranderen.
- Bouw een vertrouwensrelatie op. Wees empathisch en toon begrip voor hun zorgen, zelfs als je het niet eens bent. Actief luisteren en een open houding zijn cruciaal om een gesprek te starten.
- Vermijd directe confrontatie. Probeer niet direct te weerleggen, maar stel open vragen om de persoon aan te moedigen hun eigen overtuigingen te onderzoeken. Bijvoorbeeld: “Wat betekent dit idee voor je?” of “Hoe ben je tot deze conclusie gekomen?”
- Introduceer alternatieve perspectieven. In plaats van te zeggen dat iets fout is, kun je voorzichtig een andere kijk aanbieden zonder dat je blijk geeft dat het alternatief jouw mening is. Bijvoorbeeld: “Ik begrijp je punt, maar er zijn ook mensen die het zo bekijken…”
- Focus op gedeelde waarden. Benoem gezamenlijke zorgen, zoals het welzijn van kinderen, de veiligheid in de buurt, of financiële stabiliteit. Dit creëert een basis voor samenwerking.
- Wees geduldig en volhardend. Diepgewortelde overtuigingen veranderen niet in één gesprek. Herhaal belangrijke punten consistent en blijf rustig.
- Inwoners die vasthoudend standpunten blijven verdedigen: vermijd herhaalde uitleg van hetzelfde punt als de discussie vastloopt. Verwijs beleefd naar eerdere antwoorden of de gestandaardiseerde reactie. Stel duidelijke grenzen door aan te geven dat verdere discussie alleen mogelijk is binnen een formeel juridisch kader, zoals bezwaar- of beroepsprocedures.
- Na het gesprek: documenteer de interactie wanneer nodig nauwkeurig volgens interne protocollen, vooral bij juridisch complexe situaties of signalen van risicovol gedrag. Bespreek het gesprek met een collega of tijdens een intern overleg om patronen te herkennen en je aanpak te verbeteren.

Het rapport van de gemeente Eindhoven is downloadbaar via https://maatschappelijkeonrust.nl/publicaties

Bijlage B. Methodische verantwoording sociale media analyse

Het dashboard en type data

In dit onderzoek zijn de subnarratieven die zijn weergegeven in figuur 1, paragraaf 2.2, geïdentificeerd met behulp van een sociale media analyse. Voor het verzamelen en analyseren van online data is daartoe gebruikgemaakt van het EOOH-dashboard. Dit dashboard is ontwikkeld door Textgain ten behoeve van het project European Observatory of Online Hate[38] en biedt de mogelijkheid om op een veilige en overzichtelijke manier online publieke teksten te analyseren. Middels vooraf bepaalde thema's en zoektermen selecteert en verzamelt het dashboard data van platforms als X, Facebook, Reddit, YouTube en Telegram. In de sociale media analyse zoals wij die hebben uitgevoerd, is uitsluitend gebruikgemaakt van openbare, publiek toegankelijke teksten op sociale media. Goed om hierbij te noemen, is dat het dashboard automatisch de data anonimiseert, waardoor de onderzoekers geen inzicht hebben in persoonlijke informatie. Onderzoekers hadden daarmee dus geen toegang tot persoonlijke gegevens of informatie die herleidbaar is tot een individu. Er was daarmee geen sprake van het volgen van personen. Daarnaast werden besloten groepen of privéaccounts buiten beschouwing gelaten in het onderzoek, omdat het dashboard met de instellingen zoals de onderzoekers dit hebben laten instellen geen toegang tot dit soort informatie heeft. Tenslotte is er voorafgaand aan het onderzoek gesproken over het uitvoeren van een netwerk analyse dat de verbinding tussen verschillende accounts aan kan tonen, maar gezien AVG beperkingen en het niet in willen zoomen op individuen, is ervoor gekozen deze niet uit te voeren.

Denkrichtingen en zoektermen

Met behulp van de sociale media analyses beoogden de onderzoekers om de vooraf geformuleerde thema's (gebaseerd op de geanalyseerde wetenschappelijke literatuur en bevindingen uit de expertsinterviews) te valideren en aan te vullen. Valideren wil zeggen: in welke mate en op welke wijze (constructie van subnarratieven) komen deze thema's terug in de online discourse op sociale media, en welke aanvullingen zijn hierop mogelijk? Zoals hierboven benoemd is data verzameld op basis van vooraf bepaalde thema's en zoektermen. Om tot deze thema's en zoektermen te kunnen komen, hebben de onderzoekers allereerst drie denkrichtingen uitgewerkt, in eerste instantie.

38 Zie voor meer informatie over het project European Observatory of Online Hate: https://eooh.eu/. Zie voor meer informatie over publicaties die zijn gerelateerd aan het EOOH project en EOOH dashboard: https://eooh.eu/articles en https://eooh.eu/faq.

De denkrichtingen en bijbehorende thema’s en (en in het dashboard ingevoerde) zoektermen zijn hieronder weergegeven in de tabel.

Denkrichtingen voor de sociale media analyse		Gebruikte zoektermen
Denkrichting 1: thema’s, zoals geïdentificeerd door de AIVD (2023).	Het gaat om zoektermen binnen de volgende vier subnarratieven die de AIVD onderscheidt: soevereinen; conspiritualisme; woke-gedachtegoed en satanisch kindermisbruik.	Ingevoerde zoektermen: (a) Soeverein, natuurrecht, gewoonterecht, universele onveranderlijke wetten, karmaprincipe, het hoogste recht, common law, eigen kentekenplaat, illegitiem handelen, common law courts, tribunalen, sheriffs, sheriff, maritiem recht, lost at sea verklaring, dwingende tweelingidentiteit, van nature vrij mens, vrij mens, stroman, de vrije mens, stromannen, geboorte trust, geboortetrust, Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force, SHAEF, gedwongen tweelingidentiteit, tweeling identiteit. (b) Conspiritualist, wakker, wakkernederland, thruth seeker, fluisteraar, spirituele oorlog, kwaadaardige elite, elite, goddelijke rechtvaardiging, spirituele strijd, goed en kwaad, lichtwerker, trilling, frequentie, natuurlijk gezond, sheeple, MyBodyMyChoice. (c) Cultuurmarxisme, woke agenda, woke dictatuur, globalistische agenda, oververheidspropaganda, wokisme, genderideologie, culturele indoctrinatie. (d) Satanische elite, satanisch kindermisbruik.
Denkrichting 2: veelbesproken thema’s binnen het anti-institutionele gedachtegoed	Wij hebben in het dashboard zoektermen ingevoerd (zie kolom hiernaast) op basis van de volgende thema’s: wantrouwen in de overheid en bestuurlijke elite; wantrouwen in media censuur en informatiecontrole; wantrouwen in juridische en bestuurlijke systemen; wantrouwen in medische instituties; wantrouwen in economische systemen; rol overheid en instituties ten aanzien van migratie en nationale identiteit.	Ingevoerde zoektermen: medische dictatuur, massamigratie als wapen, CBDC, controle, corrupte rechtsstaat, natuurlijk persoon, rechtspersoon, mens van vlees en bloed, stroman, strawman, strohalmconstructie, consent to contract, common law, notariële akte van soevereiniteit, mandaat, geboortetrust, levende mens, juridische fictie, MSM leugens, mainstream media, overheidscorruptie, deep state, bestuurlijke corruptie, Nieuwe Wereldorde, New World Order, kartelpolitiek, bananenrepubliek, dictatuur, Nexit, WEF, Klaus Schwab, stikstof hoax, klimaatlockdown, klimaathysterie, geo-engineering, voedselcontrole, Great Reset, puppet, big brother, politiestaat, doofpot, schijndemocratie, Agenda 2030, build back better hoax, fake stikstofcrisis.
Denkrichting 3: events en geïdentificeerde rechtszaken	Deze denkrichting ging uit van events, zoals de rechtszaken rondom aanhangers van anti-institutioneel extremisme. Deze denkrichting is inhoudelijk het minst goed uitgewerkt, omdat de onderzoekers al gauw constateerden dat bovengenoemde twee denkrichtingen al voldoende resultaat opleverden op het dashboard.	Common Law Nederland Earth opgepakt, CLNE, opstand, sheriff, schaakbord, burgemeester Deventer, volkstribunaal, burgerarrestatie, terroristische organisatie, wapens, kruisboog, explosief, join the revolution, oer oude principes, zelfredzaam, natuurrecht, goddelijke recht, onrecht, moderne robin hood, onvervreemdbare rechten, volksjury, vredesofficier, sherrifshandleiding, vredeshandhaver.

Analysestappen

Na het invoeren van de zoektermen per denkrichting in het dashboard, is over een aantal weken geanalyseerd welke denkrichting(en) de meest bruikbare data opleverde voor het huidige onderzoek. Binnen het dashboard is data verzameld over de periode tussen januari en april 2025. Waar vooral bij denkrichting drie veel sprake was van data die inhoudelijk niet relevant was voor het onderzoek, kwam bij denkrichtingen één en twee wel veel data naar voren die direct te relateren was aan het narratief van de kwaadaardige elite. Denkrichtingen één en twee hebben dus de meeste input gegeven voor de saladebar van subnarratieven die de onderzoekers uiteindelijk hebben samengesteld en gevisualiseerd in figuur 1 (paragraaf 2.2). De werkwijze was als volgt:

1. De onderzoekers voerden zoektermen in het dashboard in. De keuze voor deze zoektermen was gebaseerd op relevante termen die we hebben geïdentificeerd in eerste instantie in literatuur, in expertinterviews en op basis van professionele kennis van de onderzoekers; en in tweede instantie met behulp van de ingebouwde generatieve AI-tool op het dashboard die ook enkele suggesties voor relevante zoektermen deed. De onderzoekers hebben deze aanvullende door AI gesuggereerde zoektermen inhoudelijk beoordeeld op relevantie / meerwaarde voor het onderzoek.
2. Vervolgens kregen de onderzoekers geanonimiseerde content (geanonimiseerde sociale media berichten zonder toegang tot de bron/gebruiker) te zien in de feed van het dashboard. Daarnaast toonde het dashboard AI gegenereerde samenvattingen van deze content[39]. De onderzoekers hebben ervoor gekozen om géén gebruik te maken van deze samenvattingen (onder meer doordat er veel vervuilde data in de feed stond, wat niet te voorkomen was, maar er wel aan bijdraagt dat de gegenereerde samenvattingen minder bruikbaar waren voor het onderzoek), maar in plaats daarvan zelf de geanonimiseerde content in de feed van het dashboard op intersubjectieve wijze te beoordelen op de aanwezigheid van anti-institutionele thema's en subnarratieven.
3. De analyse van de inhoud van de geanonimiseerde berichten in de feed leidde bovendien tot de identificatie door de onderzoekers van nieuwe relevante zoektermen (via snowballing methode). Bijvoorbeeld doordat er op basis van huidige feed beter inzicht werd verkregen in het woordgebruik en de terminologie die populair of gangbaar is onder gebruikers. Vervolgens hebben de onderzoekers de voor het onderzoek meest relevante zoektermen geselecteerd en deze vervolgens weer ingevoerd in het dashboard voor het uitvoeren van een volgende ronde van de sociale media analyse.
4. Stappen 2, 3 en 4 zijn hierna meerdere malen herhaald totdat verzadiging werd bereikt. Dat wil zeggen dat na de invoer van nieuwe zoektermen in de output geen nieuwe thema's/subnarratieven meer werden geïdentificeerd.
5. Om een beter inhoudelijk beeld te geven bij subnarratieven in figuur 1 (paragraaf 2.2) hebben de onderzoekers ervoor gekozen om aan de hand van de feed op het dashboard tot een selectie van enkele citaten te komen die passen bij het betreffende subnarratief. Deze citaten zijn ter illustratie gekozen tijdens het zoeken in de feed. Omdat het onwenselijk is dat deze citaten letterlijk geciteerd zouden worden in deze rapportage, hebben de onderzoekers deze citaten dusdanig veralgemeniseerd dat deze niet herleidbaar zijn naar berichten die zijn geplaatst op één van de platforms. In het veralgemeniseren van de citaten is door de onderzoekers in acht genomen dat (1) dat de strekking van het bericht vergelijkbaar is met het oorspronkelijk geplaatste bericht en (2) dat specifieke taalgebruik/terminologie zoals dit gebruikt wordt in de oorspronkelijke berichten terugkomt in de veralgemeniseerde citaten.

39 De generatieve AI die draait op de achtergrond voor het kunnen maken van de samenvattingen is gemini-2.0-flash-001 (AI van Google).

COLOFON

Auteurs	Het Verwey-jonker Instituut RadarAdvies
Omslag	AdobeStock, 1537397372, curioso.photography
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Giessenplein 59-C 3522 KE Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
http://www.verwey-jonker.nl

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, november 2025

ISBN: 978-94-6409-395-7

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut en RadarAdvies.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.
Partial reproduction of the text is allowed, on the condition that the source is mentioned.

Het gebruik van dit rapport staat iedereen vrij. Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend. In de rapportage wordt verwezen naar webpagina’s. Deze kunnen in de loop van de tijd veranderen.

RadarAdvies

VERWEY JONKER Instituut